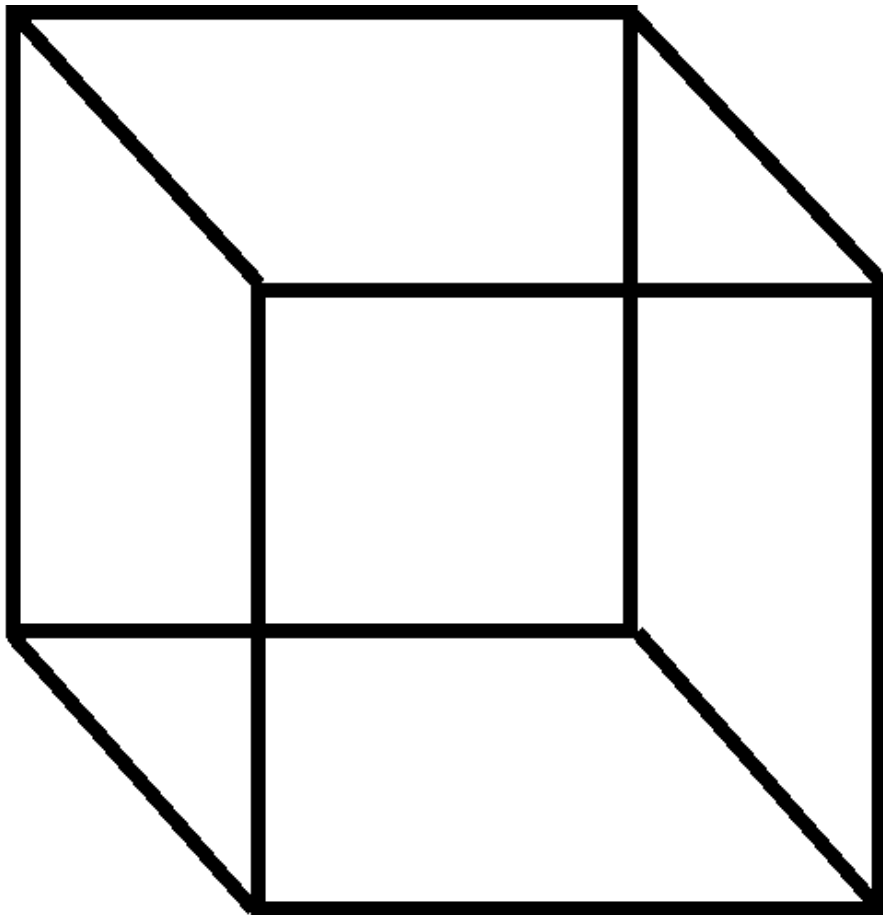

Niet te vergeten: Frans Breukelman

Kan er uit Amsterdam iets goeds komen?

Bij afbeelding op omslag: *De Necker-kubus*. *Op een andere manier kijken levert een nieuw perspectief op.*

Verzameling stellingen bij doctoraalscriptie

Niet te vergeten: Frans Breukelman; kan er iets goeds komen uit Amsterdam?

Deze scriptie

1. Aangezien 'doctorandus' letterlijk 'die nog doctor worden moet' impliceert, hoeft het toevoegen van stellingen aan een wetenschappelijke proeve niet per se beperkt te worden tot dissertaties.
2. Aan een theologische faculteit zou de bijbel niet slechts een filologisch onderzoeksobject moeten zijn, maar mag er ook, aansluitend of parallel, aandacht zijn voor de zeggingskracht van de Schrift.
3. Het feit dat Lukas zijn evangelie in hebraïserend Grieks heeft geschreven, is een argument inherent aan de zaak dat voor een vertaling van het Oude Testament in hebraïserend Nederlands pleit.
4. Een kerugmatisch-equivalente vertaling kiest niet één exegese, maar laat juist zo veel mogelijk uitlegmogelijkheden open.
5. Binnen de Amsterdamse School is hermeneutiek meer bijbelwetenschap dan godsdienstfilosofie.

Wereld & Maatschappij

6. Een samenleving die de verschillen tussen rijk en arm te groot laat groeien, zal een hoge prijs betalen.
7. De huidige 'zapcultuur' is zeer nadelig voor het concentratievermogen van jongeren.
8. De derde-wereld-problematiek vraagt behalve om ontwikkelingshulp bovenal om een eerlijke(r) wereldhandel.
9. Een directeur van een liefdadigheidsinstelling met hart voor de zaak die zijn instelling behartigt, neemt genoegen met een bezoldiging op modaal niveau.
10. Zolang er nog oorlogsmisdadigers op een ander halfrood van hun oude dag genieten, is WOII niet ten einde.

Informatietechnologie

11. Binnen een doordachte, systeemgestuurde ICT-architectuur ontwikkelt zich het aantal koppelingen tussen systemen volgens de reeks van Fibonacci. Een *datawarehouse* is idealiter de spin in dit web.
12. Onafhankelijk van haar syntax bestaat iedere programmeertaal uit drie soorten bepalingen: de waardetoekenning, de voorwaardelijke actie en de repetitie; de herhaalde actie.
13. Door de komst van internet zal het menselijk brein zo evolueren dat feitenkennis steeds minder goed opgeslagen zal kunnen worden. Wat zal verbeteren, is het vermogen om intelligent te zoeken op internet.
14. Veel *Frequently Asked Questions* op websites zijn in werkelijkheid nog nooit gesteld.
15. Een van de best bewaarde geheimen binnen Microsoft is het aantal online verstuurde fouterapporten dat er iedere seconde binnenkomt.

Onderwijs & Nederlands

16. De lage rendementen aan de Rijksuniversiteit Groningen zijn voor een deel toe te schrijven aan de teruggelopen kwaliteit van het middelbare onderwijs in Nederland.
17. De sluiting van de Kerkelijke Opleiding in Groningen en het openhouden van die in Kampen was niet alleen een geografische misrekening, maar nu de verbreding in het universitaire onderwijs zich doorzet, blijkt het ook nog een strategische fout te zijn.
18. Het ondoordachte van de nieuwe spellingsregels voor het Nederlands blijkt onder meer uit het gegeven dat er geen onderscheid meer gemaakt kan worden tussen een kerkeraad en een kerkenraad.
19. Het *perpetuum mobile* zal uitvinders eeuwig in beweging houden.
20. 'Dat kost duur' is evenzeer (of evenmin) een barbarisme als 'Dat weegt zwaar'.

Sport & Vrije tijd

21. Schaken is een van de weinige spellen waarbij de rol van toeval vrijwel nihil is.
22. In Internetverslaggeving van schaaktoernooien zouden de zetten met minimaal een half uur vertraging moeten worden doorgegeven, om iedere kans op vals spel uit te sluiten.
23. Voetbal is geciviliseerde oorlogsvoering.
24. Goede voetbalcoaches zijn vroeger zelf profvoetballer geweest, maar waren geen spits.
25. Niets is zo funest voor een verzameling als haar compleet te hebben gemaakt.

Niet te vergeten: Frans Breukelman

Kan er uit Amsterdam iets goeds komen?

Doctoraalscriptie Henk van Putten (S0455059)

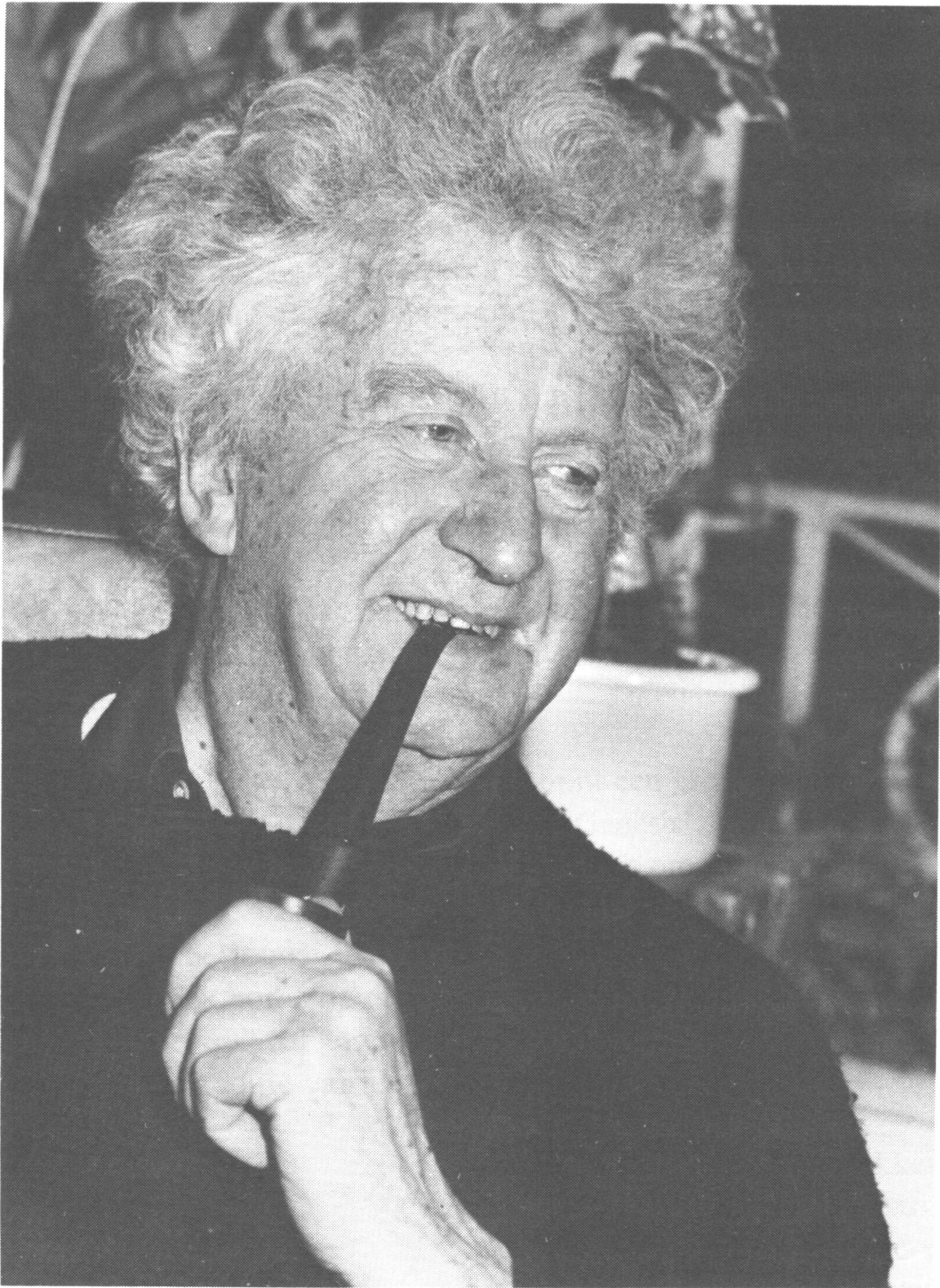
September 2009

Hoofdbegeleider: Prof.dr. A.F. Sanders

Meelezer: dr. J.T.A.G.M. van Ruiten

Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap

Rijksuniversiteit Groningen

Frans Breukelman

Foto: Tom Braams

*God van Abraham, God van Izaäk, God van Jakob. Niet de God van filosofen en geleerden.*¹

¹ Na de dood van Blaise Pascal vond men in de voering van een van zijn kledingstukken handschriften. Het was een getuigenis in tweevoud op perkament en papier dat getiteld is 'VUUR' en begint met de woorden 'Het genadejaar 1654. Maandag 23 november (...) vanaf ongeveer half elf 's avonds tot ongeveer half één 's nachts.' Het staat bekend als het *Mémorial*.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	7
Woord vooraf	11
Inleiding	15
0.1 Motivatie en doelstelling scriptie	16
0.2 Onderzoeksvraag	17
0.3 Vervolg- en deelvragen	18
0.4 Hypothese	18
0.5 Een inperking: de historie van de hermeneutiek	19
0.6 Een uitbreiding: vertalen	19
0.7 Indeling.....	19
0.8 Over het gebruik van websites	20
0.9 Kaderstelling	20
0.10 Een slotopmerking	20
Hoofdstuk 1 De Amsterdamse School en Breukelman; opkomst en neergang.....	21
1.1 De Amsterdamse School en Frans Breukelman?	21
1.2 1968: het officiële geboortjaar van de Amsterdamse School	22
1.3 De voor- en na-Amsterdamse jaren van Frans Breukelman.....	25
1.4 De Amsterdamse school	26
1.4.1 M.A Beek	26
1.4.2 K.A. Deurloo	29
1.4.3 Wijsbegeerte, Taaltheorie en Joodse filosofie	29
1.4.4 F.H. Breukelman	32
1.4.5 Vier richtingen	34
1.5 Uitgangspunten, hoofdlijnen en methode van de Amsterdamse School	35
1.5.1 Uitgangspunten en hoofdlijnen	35
1.5.2 Methodologie	36
1.5.3 Confrontatie der methoden	37
1.6 Hermeneutiek volgens Breukelman	39
1.6.1 Breukelman de voornaamste representant	39
1.6.2 Dogmatiek en Barth	40
1.6.3 Bijbelse theologie	40
1.6.4 Sleutelwoorden en grondwoorden	43
1.6.5 Colometrie en opschrijfwijze	44
1.6.6 De erfenis van Frans Breukelman	44
1.7 De Amsterdamse School, Breukelman en adepten	45
1.7.1 Deurloo	45

1.7.2 Andere volgelingen	46
1.7.3 De Amsterdamse School en Theologie in Groningen	47
1.8 De Amsterdamse school en Breukelman in de huidige tijd.....	49
1.8.1 Narratieve theologie	49
1.8.2 Het Duitse taalgebied	49
1.8.3 De Societas Hebraica Amstelodamensis en andere genootschappen	50
1.8.4 Blijvende betekenis?	51
1.9 Terugblik - opkomst en neergang van Breukelman en de Amsterdamse School.....	53

Hoofdstuk 2 Vertalen55

2.1 Een theoretisch kader: Vertaalwetenschap.....	55
2.1.1 Het probleem van equivalentie in betekenis	56
2.1.2 Transformationele grammatica en een analyse van betekenis	57
2.1.3 Nida's theorie over dynamisch-equivalent en formeel-equivalent vertalen	58
2.1.4 Semantisch vertalen en communicatief vertalen	59
2.1.5 Correspondentie en equivalentie	59
2.1.6 Recente ontwikkelingen	60
2.2 Een eigen classificatie: drie niveaus, vier vertaalwijzen.....	60
2.3 Het probleem.....	66
2.4 Naar een oplossing: tien vuistregels.....	70
2.5 Vertaalkeuzes.....	73
2.6 Geschiedenis van het bijbelvertalen.....	75
2.6.1 Rabbi Yehudah	76
2.6.2 Hiëronymus	76
2.6.3 Reuchlin	77
2.6.4 Luther	77
2.6.5 Schleiermacher	78
2.6.6 Kierkegaard	79
2.7 De Amsterdamse School en Breukelman over bijbelvertalen.....	79
2.8 Verweer Nederlands Bijbelgenootschap tegen "Amsterdam"	83
2.9 Slotbeschouwing.....	84

Hoofdstuk 3 "Amsterdamse" visies op Genesis 22: een proeve87

3.1 Bijbellezen op zijn 'Amsterdams'	89
3.1.1 Er wil iets gezegd worden!	89
3.1.2 Werkwijze	92
3.1.3 Een illustratie: Psalm 1	92
3.2 De Amsterdamse School en Breukelman over Genesis 22.....	93
3.2.1 Een werkvertaling van Genesis 22	93
3.2.2 Werkwijze	95
3.2.3 De plaats van Genesis 22 binnen een grotere compositorische eenheid	95
3.2.4 Sleutelwoorden en colometrie	100
3.2.5 Vertaalaspecten	103

3.2.6 Het christologische dogma	105
3.3 Wat wil gezegd worden in Genesis 22?	105
3.4 Evaluatie.....	106
3.5 Discussie.....	106
3.6 Ten Besluit.....	108
Hoofdstuk 4 Conclusies en evaluatie.....	109
4.1 Samenvatting	109
4.2 Evaluatie.....	111
4.2.1 Reflectie	111
4.2.2 Gedachten over de controversen	113
4.2.3 Ware dit een scriptie voor de kerkelijke opleiding geweest ...	114
4.2.4 Terugkomend op de onderzoeksvragen	115
4.3 Verder onderzoek	115
4.4 Tot besluit Breukelman nog eenmaal zelf	116
Verklaring van enige termen	117
Literatuur	119
Bijlagen.....	127

Woord vooraf

In de opleiding Theologie leerde ik over Godsbewijzen. Sommige overtuigend, andere minder sterk. Maar naast elkaar gezet sterker dan de som der afzonderlijke delen. Twee mooie ervaringen had ik ooit die iemand als mystiek zou kunnen duiden. Eén ervan leek terug te blikken in het verleden, een andere toonde iets dat in de verre toekomst werkelijkheid zou worden en is geworden.

Al deze woorden vallen nochtans geheel in het niet bij één enkele gebeurtenis in mijn leven, welke het bovenstaande moeiteloos in *umbra* stelt en op een wonderbaarlijke wijze toch ook omsluit: de geboorte van mijn eigen kleine eigenwijze dochtertje Mijke. Een gebeurtenis die voor mij de kleine vergelijking die te vinden is in 2 Samuël 12:3 opeens opende en mij ook Lukas 8:40-56 met andere ogen deed lezen. Met mijn dankbaarheid voor zo'n mooi klein mensje weet ik me soms geen raad. Ze is zoals ik droomde; zonder te weten wat te dromen.

Op een mooie dinsdagmiddag in het voorjaar, ik was al begonnen met deze scriptie, fiets ik na afloop van een IT-cursus naar huis. De middag was besloten met een borrel en, daar het er voor stond, heb ik drie glazen rode wijn gedronken. Als fietser kan dat wel, dacht ik. Ik rijd op een fietseroversteekplaats af in de bocht van een drukke doorgaande weg en zie dat twee fietsers wachten voor een auto die in de verte van rechts komt. Aangezien ik nog snelheid heb, besluit ik voor deze auto langs te gaan. Net als ik dat plan wil uitvoeren versnelt de auto van rechts flink en ik denk: 'toch maar remmen dan'. *Ik stoor mij behoorlijk aan de automobilist die het nodig vindt om vlak voor de bocht nog gas bij te geven.* En dan zie ik, maar een fractie later, de auto die plotseling van linksachter komend aan mij voorbij zoeft met minstens zoveel vaart. De automobilist die mij vlak daarvoor nog zo geërgerd heeft, heeft door zijn versnelling voorkomen dat ik mij als een lemming voor de auto van links zou storten.... Ik denk aan het ezeltje van Bileam en ook: 'Er is waarheid voor allen in alle bijbelverhalen.' Zo zag Breukelman dat ook.

Breukelman, door tijdgenoten wel 'een aardbeving van het Woord' genoemd, die ooit een moeizame vergadering van de commissie Theologisch Wetenschappelijk Onderwijs over een politiekgevoelige 'kwestie Ter Schegget' kwam binnengelopen met de woorden "Ik voel het al, hier waait de Heilige Geest niet."¹, Breukelman, die een student tentamen afnam en anderhalf uur lang zelf aan het woord was (de student was geslaagd toen deze instemmend knikte op Breukelmans vraag tot slot: "En, kon je me moeiteloos volgen?"), die de kerkgeschiedenis een droevige zaak vond: "wat zal het toch heerlijk zijn als het straks allemaal achter de rug is". Breukelman, die in zijn felgekleurde eendje kriskras over de paden van het park tot aan de voordeur van de kapel van

¹ 'Te radicaal links' voor het kerkelijk hoogleraarschap, zo luidde lange tijd het oordeel van de synode van de Universiteit van Amsterdam over dominee Bert ter Schegget (1927-2001). Zo ging de vacature Van Niftrik in Amsterdam aan zijn neus voorbij. Later is hij de opvolger van Berkhof geworden in Leiden. Op internet is het marathoninterview te beluisteren dat aan Bert ter Schegget door de VPRO werd afgenomen: <http://www.vpro.nl> > programma > marathoninterview > afleveringen > 36443092. Er schijnt ook een zwartboek 'De zaak Ter Schegget' te bestaan, maar dat is voor zover ik kon natrekken onuitgegeven gebleven. Overigens was ook de politieke voorkeur van Breukelman links.

Hydepark reed, tot ontsteltenis van rector en staf, die als gastdocent in Berlijn hordes Duitse studenten naar zijn colleges trok toen de mare rondging: dat is iemand die lacht en huilt, brult en fluistert, met zijn voeten stampet en met zijn handen zwaait terwijl hij college geeft....er kwamen zelfs studenten van de Berlijnse toneelschool op af. Breukelman, die het lang niet altijd gemakkelijk had en op de vraag "Hoe gaat het?" onverwacht kon antwoorden "Momenteel aan de verdoemenis zelf onderworpen.", maar dit dan liet volgen door "doch in Christus' gerechtigheid aangenomen en zo tot een kind Gods.", die niet lang voor zijn dood een collega-predikant de brandende vraag toevertrouwde die hij gereed had voor God: "Zie je, het werk van de verzoening, dat is perfect, maar het werk van de schepping..?? Kijk alleen toch eens in de natuur, dat vreet mekaar toch allemaal maar op?" - de verbijstering over de soms afgrondelijke gebrokenheid van het leven, op een geheel eigen wijze aan de orde gesteld. Breukelman die aan zijn eigen geloofstwijfel in talloze gesprekken uiting gaf met de woorden "als het toch *waar* mag zijn." Deze persoon intrigeerde mij en heeft mij geraakt door de wijze waarop hij gepoogd heeft de verkondiging van de Schrift een plaats te laten behouden in de wetenschap theologie. Hij drukte een eigen stempel op de Amsterdamse School.

Het werken aan deze scriptie werd na een moeizaam eerste hoofdstuk, waarin het tegenviel om een haast onontwarbare kluwen informatie tot een consistent overzicht te ontvlechten, langzaam van studie tot hobby. Mijn enthousiasme werd versterkt door de ontdekking dat sommige artikelen nog slechts te vinden waren in verstoffte banden in decentrale depots van de universiteitsbibliotheek. Er zijn tijdschriften door de UB vanuit een legaat verkregen, die door mij voor het eerst geleend werden en aldus wakker gekust zijn en een plaats verkregen hebben in de *Online Publieks Catalogus*.

Prof. Andy Sanders wil ik danken voor zijn begeleiding. Sinds ik in 2003 zijn student-assistent werd en vervolgens in 2004 zijn directe collega, zijn we het zeker meer dan eens hartgrondig oneens geweest, over van alles en nog wat! (tot aan wie rolgordijnen moest repareren toe...) Een bijzondere ontdekking was voor mij dat dit voor onze verstandhouding niets uitmaakte, deze bleef goed. Zijn begeleiding, na een grote aarzeling aanvankelijk ("die Breukelmans - ik weet het niet meteen.") heb ik zeer gewaardeerd. Zij was kritisch te noemen, op het laatst zelfs zeer kritisch, maar had ook oog voor wat wel goed ging. Erkentelijk ben ik ook dr. Jacques van Ruiten, die ik bereid vond om de rol van meezeer te vervullen. Hij heeft Breukelman persoonlijk meegemaakt in zijn eigen Amsterdamse periode in de jaren '70. Dr. Theo van der Louw, vertaler van de bijbelboeken Deuteronomium, Jozua, Jeremia, Hosea, Joël en Jona in de NBV, voorzag een eerste versie van hoofdstuk 2 van nuttige aanmerkingen. John Bassie heeft een laatste versie van de tekst nagelezen en enkele tekstverwerk- en taalfouten opgespoord. Mijn vader dank ik voor het gebruik van zijn bibliotheek. Ook ontpopte hij zich als een zeer betrokken supporter. Voor het lastige derde hoofdstuk is hij door zijn constructieve meedenken van onschatbare waarde geweest. Hij begon in 1972 met de studie Theologie in Kampen toen ik zelf net twee jaar was geworden. Thans hoop ik deze studie af te ronden vlak voor de tweede verjaardag van mijn dochter. Ook mijn vader heeft in de jaren '70 gezeten aan de voeten van Breukelman, tijdens diens zaterdagochtendcolleges in het Oudemanspoortgebouw in Amsterdam.

Ten slotte ben ik veel dank verschuldigd aan mijn lieve vrouw Sita, die mij nogal wat avonden naar boven heeft zien gaan. Zij is van nature niet heel geduldig, maar lukt het tot op de dag van vandaag nog telkens om engelengeduld te betonen aan een zeer eigenwijze echtgenoot. Sita is de genealogische schakel tussen Mijke en mijn moeder en daarmee zijn drie personen genoemd die mij oneindig lief zijn.

Met de afronding van deze scriptie is voor mij -voorlopig- een periode van ruim twintig jaar studie (1988-2009) afgesloten. Het zal wennen zijn het altijd sluimerende besef dat er best iets gedaan of gelezen kon worden kwijt te zijn.

Henk van Putten, Groningen, 31 augustus 2009

*Alleen door regels en protocollen te overtreden kunnen innovatieve ideeën geboren worden.*¹

Inleiding

In een recensie in het *Reformatisch Dagblad* van 29 maart 2006 schrijft T.M. Hofman:

Al twijfel ik niet aan de oprechte bedoelingen van zeer velen die bij de NBV betrokken zijn, ik kan me persoonlijk nog niet aan de indruk onttrekken dat, als we dieper gaan beproeven, 'Amsterdam' wel eens gereformeerder kon blijken te zijn dan 'Haarlem'.²

De recensie waarop dit citaat betrekking heeft, bespreekt het even daarvoor verschenen boek *De beproeving. Over de nieuwe bijbelvertaling* van Van Nieuwpoort en Zuurmond.³ 'Amsterdam' slaat in dit citaat op de zogenaamde Amsterdamse school, 'Haarlem' op de thuishaven van het NBG, verantwoordelijk voor *De Nieuwe Bijbelvertaling* (kortweg NBV), die in 2006 verscheen. Het probleem dat Hofman aansnijdt, is dat de vertalers voor *De Nieuwe Bijbelvertaling* zo dicht bij het hedendaagse Nederlands zijn gebleven, dat veel van de zeggingskracht van de grondtekst verloren gaat.

Volgens Van Nieuwpoort en Zuurmond is het principe van 'idiolect vertalen', minder nauwkeurig ook wel aangeduid met 'concordant vertalen', wezenlijk voor handhaving van deze zeggingskracht. Als een woord in de grondtekst in een zekere relatie staat tot andere woorden, dan zou die relatie in een vertaling nog steeds dienen te bestaan. Het handhaven van het taaleigen van een brontekst door idiolect vertalen, is een van de uitgangspunten binnen de hermeneutiek van de zogenaamde Amsterdamse school (evenals het streven naar gelijkkluidende stijlmiddelen of het zo dicht mogelijk blijven bij de relaties die er in de grondtekst bestaan tussen woorden en woordgroepen.)

In deze doctoraalscriptie, misschien wel de laatste die in Nederland wordt geschreven, zal 'vertalen' niet het hoofdonderwerp zijn, maar niettemin een belangrijke bijrol spelen.⁴ In Groningen wordt in de theologische opleiding weinig aandacht besteed aan de Amsterdamse school (Beek, Deurloo en vooral Breukelman, in de traditie van Miskotte maar ook van Barth en Buber). Wat ik mij in deze scriptie af zal vragen is of dat terecht is. Wat zijn de bezwaren? Verdient de Amsterdamse school binnen de hermeneutiek een eigen plaats, zoals de in 1993 opgerichte Stichting Breukelman

¹ E.S. Tan, stelling bij proefschrift *Role of advanced clinical approaches in complex cardiovascular disease*, promotie 3 december 2008, Rijksuniversiteit Groningen.

² Hofman, T. M., 'Sola Scriptura in het geding', *Reformatisch Dagblad*, 29 maart 2006.

³ Nieuwpoort, A. van en R. Zuurmond e.a. (red.), *De beproeving. Over de nieuwe Bijbelvertaling*, Kampen: Kok, 2005.

⁴ Na een overgangperiode werden aan Nederlandse universiteiten de doctoraalopleidingen per 1 september 2007 definitief vervangen door driejarige bacheloropleidingen, te vervolgen met een- of meerjarige masteropleidingen. Opleidingen met een deeltijdvariant, zoals de studie Theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen, verkregen uitstel tot 1 september 2011. Later is dit aan de Groningse faculteit teruggebracht tot 1 september 2009.

voorstaat, of is zij van voorbijgaande aard of zelfs onwetenschappelijk, de vaak gehoorde kritiek op de Amsterdamse school?⁵

De vraag is of je wel van de Amsterdamse School kunt spreken. Heeft er ooit zoiets bestaan? P. van Midden, docent Hebreeuws aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg, meent van niet:

‘De Amsterdamse School’ bestaat niet. Zo die al bestaan zou hebben, dan bestaat ze niet meer. De aanduiding is vaak gebruikt als een sjabloon, een standaardmodel voor bijbelvertaalwerk en exegetische. Als je aan theologen van buiten Amsterdam vroeg wat men ermee bedoelde, dan werd er iets geantwoord waarin men zich in Amsterdam vaak niet herkende. Met een brede zwaai kwamen Buber, Barth, Breukelman en Miskotte voorbij, al dan niet onderling vermengd. Daarbij werden de begrippen concordant en idiolect voor het gemak door elkaar heen gebruikt. Kortom: men vormde mijn inziens een idee van ‘de Amsterdamse School’ dat men gemakkelijk kon afserven. Als je iets in de hoek zet hoef je er niet mee in gesprek.⁶

Vaak wordt er liever gesproken van de *zogenaamde* Amsterdamse School.⁷ Om stilistische redenen zal ik echter ‘de Amsterdamse School’ schrijven als ik de zogenaamde Amsterdamse School bedoel. Een ander vraagstuk is hoe de persoon van Frans Breukelman zich verhoudt tot de (zogenaamde) Amsterdamse School. Dat de Amsterdamse School een allesbehalve homogeen gezelschap is, is een inzicht dat pas gaandeweg het onderzoek groeide. Breukelman trad in zijn gloriejaren zo op de voorgrond dat zijn naam soms synoniem leek te zijn met de Amsterdamse School. Maar Breukelman is niet de Amsterdamse School, zo blijkt. En de Amsterdamse School niet Breukelman.

0.1 Motivatie en doelstelling scriptie

Hermeneutiek heeft altijd mijn belangstelling gehad, door het snijvlak van taal en probleemanalyse en –oplossing waarop zij zich bevindt. Zij vormde de reden waarom ik koos voor Godsdienstfilosofie als hoofdvak van mijn studie Theologie.

Voordat ik Theologie ging studeren heb ik de studies Nederlands en Alfa-Informatica afgerond. Van 1996-2003 werkte ik hierna als programmeur en applicatiebeheerder voor in totaal drie bedrijven. Dat er een relatie is tussen Nederlands en Theologie behoeft geen betoog: voor beide is taal wezenlijk.⁸ Maar bij het zoeken naar een afstudeeronderwerp ontdekte ik dat er ook een overeenkomst is aan te wijzen tussen programmeren en hermeneutiek. Hermeneutiek lijkt op een bepaalde manier op een computerprogramma. Bij het ontwikkelen van een computerprogramma (ik maakte er een groot aantal voor een Japanse autofabrikant in Amsterdam) moet de programmeur zich drie dingen afvragen:

⁵ Frans Breukelman kwam in 1993 te overlijden. De Stichting Breukelman houdt zich bezig met zijn nalatenschap. Zij stelt zich ten doel het voor publicatie geschikte werk te redigeren en uit te geven. Ook tracht zij internationale aandacht te winnen voor zijn levenswerk, onder meer door de meertalige website <http://members.lycos.nl/Breukelm>.

⁶ Midden van, P., ‘De Bijbel op zijn Amsterdams’, in: *De bijbel vertaald; De kunst van het kiezen bij het vertalen van de bijbelse geschriften*, Zoetermeer: Meinema, 2007, 166.

⁷ Vgl. Deurloo, K.A., ‘De zogenaamde ‘Amsterdamse School’’, in: Klijn, A.F.J. (red.), *Inleiding tot de studie van het Nieuwe Testament*, Kampen: Kok, 1982, 165-172.

⁸ Men leze bijvoorbeeld Kuitert, H.M., *Voor een tijd een plaats van God, Een karakteristiek van de mens*, Kampen: Ten Have, 2002, 29-48.

1. Wat zijn de data (om welke gegevens gaat het?)
2. Voor wie is de uitvoer bestemd (wie zijn de gebruikers?)
3. Hoe verwerkt men de data het best tot de gewenste uitvoer (wat is het programma?)

In de hermeneutiek vormen de uit te leggen geschriften de data, de lezers van deze geschriften zijn de gebruikers. Het programma is als de hermeneutiek: de systematiek volgens welke men een tekst kan verstaan.

Tijdens het werken aan hoofdstuk 2 kwam ik bij toeval nog een ander, geheel niet verwacht verband tegen tussen Nederlands, Alfa-Informatica en Theologie. Toen ik in de Letterenbibliotheek een standaardwerk op het gebied van vertaalwetenschap wilde lenen, bleek het niet mogelijk.⁹ De uitleen ervan was tot het einde van dit collegejaar geblokkeerd vanwege het gebruik van het boek in een module van de opleiding *Alfa-Informatica*. Dit is, zo kwam ik achter, een module 'vertaalmachines' geweest, verzorgd door de vakgroep Algemene Taalwetenschap voor computerlinguïstiek. In deze bundel, waarvan ik noodgedwongen grote gedeelten kopieerde, wordt veel aandacht geschonken aan het karakteristieke van de Nederlandse taal en ook aan het vertalen van de bijbel, het meest vertaalde boek ter wereld.¹⁰

0.2 Onderzoeksvraag

Er wordt wel beweerd dat de zogenoemde 'onwetenschappelijkheid' van de Amsterdamse school ten grondslag heeft gelegen aan de opheffing van een zelfstandige theologische faculteit van de Universiteit van Amsterdam in 1997.¹¹ Zij ging, 120 jaar oud, op in de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.¹² 'Wetenschappelijkheid' is een lastig meetbare grootte, waarvan de waarde vastgesteld zal moeten worden door na te gaan volgens welke methode men te werk gaat en welke resultaten dat oplevert. Dit bepaalt de onderzoeksvraag van deze scriptie:

Wat houdt de zogenaamde Amsterdamse School in, hoe is haar werkwijze, is de kritiek hierop terecht en zo niet welke resultaten levert zij dan op?

⁹ Dit betrof Naaijken, T, C. Koster, H. Bloemen, *Denken over vertalen*, Nijmegen: Vantilt, 2004.

¹⁰ Delen van het Oude en Nieuwe Testament zijn in 2426 talen beschikbaar. (Bron: <http://www.refdag.nl/> > artikel > 1289248 > Bijbel+nog+altijd+meest+vertaalde+boek.html, 25-01-2007, 10:27)

¹¹ Het in 1989 verschenen 'rapport Oberman' was al zeer kritisch over de Theologie zoals die beoefend werd aan de UvA, acht jaar later valt het doek (*Rapport van de Verkenningcommissie Godgeleerdheid*. Prof. dr. A.H. Smits, Prof. dr. A. van der Kooij, Prof. dr. H.A. Oberman. Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 's Gravenhage, 1989). Toenmalig minister van Onderwijs Deetman oordeelde in 1983 al dat het wetenschappelijke niveau van de theologische faculteit van de UvA zodanig was dat zij als eerste in aanmerking kwam voor opheffing.

¹² Onwillekeurig doet dit denken aan Genesis 6:3: "Toen zeide de HEERE: Mijn Geest zal niet in eeuwigheid twisten met den mens, dewijl hij ook vlees is; doch zijn dagen zullen zijn honderd en twintig jaren." (Statenvertaling).

0.3 Vervolg- en deelvragen

In het verlengde van mijn oorspronkelijke onderzoeksvraag ontstond de vraag naar de verhouding tussen Frans Breukelman en de Amsterdamse School:

Welke plaats neemt Breukelman binnen de zogenaamde Amsterdamse School in?

Als gevolg hiervan zijn de bovenstaande onderzoeksvragen ook afzonderlijk op hem van toepassing geworden:

Wat is de methode van Breukelman binnen de zogenaamde Amsterdamse School, is de kritiek erop terecht en zo niet welke resultaten levert zij dan op?

Deze vragen kunnen zuiver theoretisch benaderd worden, maar een toets aan de praktijk zal ook bijdragen tot het vormen van inzichten. Als *casestudie* koos ik voor Genesis 22. Genesis 22 was de eerste perikoop die ik in 1995 bij het eerstejaarscollege Hebreuws moest vertalen. Mijn laatste werkstuk voor de studie theologie ging in 2008 over *Vrees en Beven*, Kierkegaards lezing van Genesis 22, voor het college Klassieke Wijsgerige Tekst. Het bijbelboek Genesis is, met het Evangelie van Mattheus, bij uitstek het boek waarin Breukelman zich verdiept heeft.

De deelvragen die ik stel in mijn voorbeeldanalyse zijn:

- a) Hoe gaat men binnen de Amsterdamse School om met Genesis 22?
- b) Hiermee samenhangend: hoe is Breukelmans exegese van Genesis 22?
- c) Hoe zijn de resultaten hiervan te waarderen?

0.4 Hypothese

Mijn veronderstelling is dat de hermeneutiek van Frans Breukelman zoals hij die binnen de zogenaamde Amsterdamse school in de praktijk heeft gebracht, een positieve bijdrage kan leveren aan de exegese van sommige bijbelteksten, maar dat voortdurend kritisch gekeken zal moeten worden naar twee facetten: haar mate van subjectiviteit en haar toepasbaarheid op het corpus van de gehele bijbel.¹³

0.5 Een inperking: de historie van de hermeneutiek

Een vooraf aangebrachte begrenzing van dit onderzoek zal zijn dat er geen overzicht hoofdstuk is opgenomen over de geschiedenis van de hermeneutiek. Dat laat onverlet dat ik af en toe zal

¹³ Zelf spreekt hij liever van *Bijbelse theologie* dan van hermeneutiek, zoals we zullen gaan zien.

verwijzen naar grote namen van de continentale hermeneutiek (als Gadamer, Dilthey, Ricoeur) of de Angelsaksische (Wolterstorff). Allen kwamen al in het tweedejaarscollege Wijsgerige Hermeneutiek ruimschoots aan de orde. In eclectische zin zal wel degelijk worden teruggegrepen op hun gedachtegoed, zeker daar waar er raakvlakken bestaan met het onderzoeksobject.

0.6 Een uitbreiding: vertalen

Waar aparte aandacht voor de historie van de hermeneutiek ontbreekt, wordt er in het verlengde van het onderzoek naar de Amsterdamse school wel een parallel spoor betreden, namelijk dat van vertalen. Aan het begin van deze inleiding kwam de rol van vertalen in de hermeneutiek reeds ter sprake. De Amsterdamse school en zeker Breukelman maken vertalen tot een aspect van de hermeneutiek, als zij betogen dat relaties tussen woorden en woordgroepen zoveel mogelijk moeten worden gehandhaafd in een vertaling, klanken van een perikoop nagebootst en woorden zo concordant als kan vertaald dienen te worden. Deze visie stoelt op de veronderstelling dat vertalingen anders verborgen lagen verloren doen gaan.

Opvallend is een aantal recente bijbelvertalingen in de geest van de Amsterdamse School. Dit zijn de zogenaamde 'Naardense Vertaling' en een minder bekende vertaling van het Oude Testament door A. Koster.¹⁴ Huub Oosterhuis heeft een vertaling van de Pentateuch in vijf delen gemaakt die ook in deze opsomming past.¹⁵ Wezenlijk in deze vertalingen is telkens het idiolect vertalen, waarbij het eigene van de brontekst zoveel mogelijk blijft gehandhaafd, de verhouding tussen woorden en woordgroepen intact wordt gelaten en de vertaler als het kan zelfs de klank van de grondtekst poogt na te bootsen.¹⁶

0.7 Indeling

In het eerste hoofdstuk zullen Breukelman en de Amsterdamse school centraal staan: het ontstaan, de geschiedenis, hermeneutiek volgens Breukelman, adepten van Breukelman en de Amsterdamse school in de huidige tijd. In het tweede hoofdstuk zal het gaan over vertalen en ook over de rol die hermeneutiek daarin kan spelen. Welk concept van taal en vertalen is in het geding binnen de Amsterdamse school? Het derde hoofdstuk laat een praktijkvoorbeeld zien: wat is de boodschap van Genesis 22 volgens de benadering van de Amsterdamse school en die van Breukelman en wat toont zij ons eventueel méér, in vergelijking met andere hermeneutische sleutels? Zo is het

¹⁴ Oussoren, P., *De Naardense Bijbel: de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel*, Skandalon, Vught, 2004 en Koster, A., *Een woord-voor-woord vertaling uit het Hebreeuwse Bijbel*, Aproz, Eindhoven, 2002. Deze vertaling is in verschillende delen gepubliceerd, waarvan het laatste enkele jaren geleden is verschenen.

¹⁵ Oosterhuis, H. en A. van Heusden, *De vijf boeken van Mozes, de Tora: de eerste afdeling van de joodse Schrift / vert.* [uit het Hebreeuws] en van aantekeningen voorzien, Amsterdam: Van Genneep, 1998.

¹⁶ Een mooi voorbeeld vanuit het Duits: in de Buber/Rosenzweig-vertaling staat voor de eerste twee verzen van Genesis 1: 'Im Anfang schuf Gott den Himmel und die Erde. Die Erde aber war *Irrsal und Wirrsal*'. Dit blijft dichterbij het 'tohoewaboeho' in de grondtekst dan '(De aarde was) woest en ledig' uit de Statenvertaling. De Naardense Vertaling leest: 'De aarde is woestheid en warboel geweest.'

onderzoek opgedeeld in een algemeen gedeelte, een verbijzondering (de visie op vertalen) en een specifiek voorbeeld (Genesis 22, een proeve). De scriptie wordt besloten met een hoofdstuk met conclusies en een evaluatie.

0.8 Over het gebruik van websites

Het gebruik van websites wil ik in dit onderzoek beperken. Dit is niet omdat de informatie en kennis die opgeslagen is op het internet niet betrouwbaar zou kunnen zijn. Integendeel, er zijn intussen zeer gerenommeerde tijdschriften die alleen nog maar via internet (al dan niet tegen betaling) raadpleegbaar zijn. Mijn terughoudendheid heeft te maken met de zeer wisselende kwaliteit van de informatie die te vinden is op internet. Iedereen schrijft op internet zijn eigen boek, beperkingen zijn er niet. Het kunnen laten drukken van een boek of een artikel op papier is een eerste kwaliteitscontrole die op internet haast per definitie ontbreekt. Hierdoor ontstaat er evenveel kaf als koren.

Wel kan zoeken op internet dienen als een globale index op het werk van een auteur. Wie wil uitvinden waar Breukelman in zijn *Bijbelse theologie* het thema grondwoorden, sleutelwoorden of colometrie aansnijdt, heeft het antwoord op deze vraag niet meteen paraat. Een index ontbreekt namelijk in elk van de delen. Een zoekmachine toont wat anderen vóór (en voor) mij vonden. Zoals het op internet plaatsen van deze scriptie weer anderen de weg kan wijzen naar wat ik ontdekte.

0.9 Kaderstelling

Deze scriptie is de sluitsteen van mijn doctoraalopleiding Theologie. In de specialisatiefase volgde ik twee specialisatiemodulen Godsdienstfilosofie, voor 20 ects samen. Ook het bijvak (Nederlandse taal- en letterkunde) is van die grootte. Voor de scriptie is bijgevolg ook 20 ects ruimte (14 oude studiepunten). Hoofdbegeleider is Andy F. Sanders, hoogleraar Godsdienstwijsbegeerte. Als meezeer vond ik de Oudtestamenticus (en ervaringsdeskundige als het gaat om de Amsterdamse School), dr. Jacques van Ruiten bereid.

0.10 Een slotopmerking

Al bij de eerste bespreking van het scriptieonderwerp kwam de vraag op of ik mij met dit onderzoek op het terrein van de exegese, de taalkunde of toch de godsdienstfilosofie / hermeneutiek zou begeven. Op het moment dat ik dit opschrijf denk ik dat het alle drie gebieden zal bestrijken. Van waar het zwaartepunt zal liggen heb ik nog geen enkel idee, dat zal naar ik hoop een van de uitkomsten worden van mijn onderzoek.

Hoofdstuk 1 De Amsterdamse School en Breukelman; opkomst en neergang

‘Wie niet voor mij is, is tegen mij’; een citaat dat aan duidelijkheid niets te wensen overlaat. Het zijn woorden die ook van toepassing zijn op de Amsterdamse School en met name op haar felste pleitbezorger Frans Breukelman. Voor een theoloog waren er in de hoogtijdagen van deze stroming in de bijbeluitlegging twee mogelijkheden: men was lyrisch en ging er volledig in op, of men was kritisch en vond het van geen waarde. Voor kritiek was Breukelman niet zo ontvankelijk. Zijn bijnaam luidde ‘de profeet van Simonshaven’ en, qualitate qua, profeten laten zich niet zomaar tegenspreken. ‘De mens moet sesshaft werden auf der Eretz.’ is een beroemd geworden citaat uit de mond van deze profeet zelf.² Breukelman koos niet alleen het woord dat het scherpst duidelijk zou maken wat hij wilde zeggen, ook de taal was variabel. Daar waar de woordbetekenis in een taal hem het krachtigst ‘toe-voelde’, koos hij voor Hebreeuws, Duits of Nederlands.

In dit hoofdstuk wil ik een beschrijving geven van het ontstaan en de geschiedenis van de Amsterdamse School en haar uitgangspunten, methode en hoofdlijnen. Daarna ga ik in op de Bijbelse theologie van Frans Breukelman. Deze heeft, mede door de verbinding die hij legde met dogmatiek, een prominente plaats gekregen binnen de Amsterdamse School. Tevens ga ik in op de rol die Breukelman gespeeld heeft in de geschiedenis van de Amsterdamse school en passeren enkele volgelingen de revue. Het hoofdstuk besluit met een analyse van de staat waarin deze stroming binnen de hermeneutiek vandaag de dag verkeert.

1.1 De Amsterdamse School en Frans Breukelman?

Het in kaart brengen van het ontstaan en de geschiedenis van de Amsterdamse School is een legpuzzel. Niets hierbinnen verliep volgens een rechte lijn, er is eerder sprake van een aantal parallelle waaiers van antecedenten, invloeden, denkrichtingen en volgelingen. Anekdotisch materiaal is er te over, systematische studies zijn er weinig. Het tekent de Amsterdamse School. In de *Christelijke Encyclopedie* schrijft H. Endedijk onder het lemma ‘Amsterdamse School’:

¹ Frans Breukelman, motto van *Bijbelse theologie* (1980), ontleend aan Fransiscus Turretini (1623-1687), ‘de Deo sine Deo loqui non possemus’.

² Zoals aangehaald in o.m. Kopmels, R., ‘Als een indirecte leerling’, in: Bakker, N., e.a. (red.), *Eén zo’n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 102. Letterlijk betekent het ‘De mens moet ingezetene worden op aarde’. Doel van het menselijk bestaan op aarde is de beoogde bestemming te vinden, de mens te worden die hij is. De wonderlijke combinatie van Nederlands, Duits en Hebreeuws treft men ook aan in wetenschappelijke publicaties van Breukelman. Zie bijvoorbeeld Breukelman, F. H., *Bijbelse Theologie* 1,2, Het eerstelingschap van Israël temidden van de volkeren op de aarde als thema van "het Boek van de Verwekkingen van Adam, de mens", Kampen: Kok, 1992, 118: “Ga toch in tot mijn dienstmaagd, אִילָּי אֲבִינָה מִמְּנָה , vielleicht, dass ich aus ihr bekundet werde.”

Kring van theologen die hun bakermat hebben aan de Universiteit van Amsterdam. Ook al vormen zij geen homogeen geheel, toch hebben zij als gemeenschappelijk uitgangspunt een literair-functionele benadering van teksten.³

Over Breukelman merkt hij op:

Frans Breukelman (...) heeft ontegenzeggelijk een leidende rol gespeeld.

De gloriejaren van de Amsterdamse School lijken synchroon te lopen met die van Breukelman en diens Amsterdamse jaren. Breukelman was en werd synoniem voor Amsterdamse School. Maar de Amsterdamse School is niet Breukelman. Daarom zal ik in dit hoofdstuk de geschiedenis van de Amsterdamse School en die van Breukelman hierbinnen scheiden. Deze betooglijn, die zo twee chronologische sporen volgt, impliceert wel dat enkele belangrijke studies, zoals de dissertatie van R. Oost uit 1986, op uiteenlopende punten in mijn betoog zullen terugkeren.

Twee tijdslijnen ter visuele ondersteuning van de navolgende paragrafen:

1916	1936	1950	1967	1968	1980	1993	
* 1-12 F.H. Breukelman	studie Theologie Leiden	predikant Simonshaven Leerhuis	doctoraal	w.h.m. UvA Theologie	pensionering	+ 28-6	
	1938	1941	1959	1967	1968		1993 1997
	KD Barth	Bijbelsch ABC Miskotte a)	artikel Palache b)	dissertatie Deurloo c)	artikel Beek d)		oprichting Stichting Breukelman fac. UvA
							opheffing theol. theol.

[a) zie voetnoot 42; b) zie voetnoot 61; 3) zie voetnoot 24; d) zie voetnoot 14]

1.2 1968: het officieuze geboortjaar van de Amsterdamse School

Wie de geschiedenis van de Amsterdamse school in kaart wil brengen, stuit op een eigenaardigheid. Vier studies proberen haar ontstaan te beschrijven. De meest systematische daarvan is *Omstreden bijbeluitleg*, een proefschrift door R. Oost, verdedigd aan de Theologische faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen.⁴ Verder is er een overzichtsartikel in het *Gereformeerd theologisch tijdschrift*, geschreven door N. van Uchelen, wetenschappelijk hoofdmedewerker aan het Juda-Palache-Instituut van de UvA: 'Bijbeluitleg volgens de "Amsterdamse School"'.⁵ De weerslag van een in 1988 gehouden studiedag, 'De bijbelexegese van de Amsterdamse School, is verschenen in het periodiek *Amersfoortse Studies*. Sprekers / auteurs hiervan zijn M. Paul, docent Oude

³ Endedijk, H.C., 'Amsterdamse School', in: G. Harinck e.a. (red.), *Christelijke Encyclopedie*, Kampen: Kok, 2005.

⁴ Oost, R., *Omstreden Bijbeluitleg, aspecten en achtergronden van de hermeneutische discussie rondom de exegese van het Oude Testament in Nederland*. Kampen: Kok, 1986.

⁵ Uchelen, N.A. van, 'Bijbeluitleg volgens de "Amsterdamse school"', in: *Gereformeerd theologisch tijdschrift*, 79, 4 (1979).

Testament en hermeneutiek aan de Evangelische Hogeschool Amersfoort en N. van Velzen, medewerker aan datzelfde instituut.⁶ Ten slotte is *das wissenschaftliche Bibellexicon im Internet* een bron.⁷ Hierin is een uitgebreide paragraaf te vinden over de Amsterdamse School, welke af en toe nog wordt bijgewerkt.⁸

In alle vier bovengenoemde beschrijvingen wordt het beginpunt van de school gedateerd in 1968. Daarvoor zijn drie argumenten aan te voeren:

1. In 1968 schrijft de Amsterdamse hoogleraar M. Beek, verbonden aan de UvA, een fundamenteel artikel waarin hij de staat waarin het oudtestamentisch onderzoek verkeert kritisch bespreekt. Hij stelt voor nieuwe denkrichtingen in te slaan, waarin niet alleen de wording, maar ook het eigen zijn van teksten een plaats krijgt. Zie 1.4.1.
2. Een jaar daarvoor is bij Beek K. Deurloo gepromoveerd op een studie over Kaïn en Abel, waarin de traditionele tekstkritiek niet ontbreekt, maar ook de vraag wordt gesteld of de gangbare vragen niet het zicht ontnemen op iets dat immanent in teksten aanwezig is. Zie 1.4.2.
3. *Least-and-therefore-last*: Frans Breukelman krijgt na de zomer van 1968 een aanstelling als wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Universiteit van Amsterdam. Dat gaat bepaald niet zonder slag of stoot. In een in 2008 verschenen proefschrift over de Amsterdamse theoloog en cultuurhistoricus Mönnich, schetst E. Postma de sfeer waarin deze aanstelling plaatsvond: een van toegeeflijkheid.⁹ Het was in de tijd van de democratisering en groeiende inspraak van studenten, een jaar vóór de bezetting van het Maagdenhuis in 1969. Breukelman, razend populair onder studenten Theologie door het leerhuis dat hij houdt in zijn thuishaven Simonshaven, wordt door hen voorgedragen als hoofdmedewerker hermeneutiek. Er zijn ook stafmedewerkers die Breukelman kennen van zijn leerhuis over Bijbelse theologie. Een van hen, G. van Niftrik, hoogleraar dogmatiek, steunt het voorstel, doch het gros van de andere hoogleraren is tegen. In de maand juni van 1968 wordt er vergaderd. Er vallen harde woorden. Breukelman wordt 'een ongeleid projectiel' genoemd, moeilijk of niet aan te sturen. Een leeropdracht zal door Breukelman een storende belemmering van zijn diepzinnige denkwerk worden geacht. Men twijfelt bovendien aan zijn sociale vaardigheden: 'ds. Breukelman heeft de neiging zich door grote emotionaliteit te laten meeslepen', zo wordt opgetekend. Schoorvoetend gaat men ten slotte akkoord, met een hard hoofd in Breukelmans vermogen zich te voegen in de ordening van het facultaire leven. Afsproken wordt dat 'er zal moeten worden toegezien, dat hij zich aan zijn opdracht houdt'. Een enkeling meldt op voorhand al hierin geen enkele fiducia te hebben.

⁶ Paul, M.J. en N.C. van Velzen, *Amersfoortse studies, no 1: De bijbelexegese aan de Amsterdamse school*, Amersfoort: Stichting tot Bevordering van Bijbelgetrouwe Wetenschap, 1989.

⁷ Bauer, U., <http://www.wibilex.de>, lemma: 'Amsterdamer Schule'.

⁸ Ten tijde van het schrijven van deze scriptie was dat voor het laatst in september van 2006.

⁹ Postma, E., *Dilettant, Pelgrim, Nar; de positie van C.W. Mönnich in cultuur en theologie*, Delft: Eburon, 2008, 318.

Duidelijk is dat Breukelman niet als vaandeldrager wordt binnengehaald. Daarin schuilt de eigenaardigheid waarop ik doel. *Least-and-therefore-last* is een doelbewuste omdraaiing van *last-but-not-least*. Breukelman is bepalend geworden voor de Amsterdamse School, hij wordt in de jaren '70 van de vorige eeuw haast als haar icoon beschouwd, maar in haar ontstaansgeschiedenis wordt hij niet of nauwelijks genoemd. Dit niettegenstaande zijn aanstelling aan de UvA, die, al dan niet toevallig, samenvalt met het door de bovengenoemde onderzoekers unaniem gemarkeerde geboortjaar van de Amsterdamse School, 1968.

Feit is ook dat de prominente positie van Breukelman er niet meteen was, maar langzaam groeide in de jaren '70. Daar staat tegenover dat hij met zijn onderzoek en gedachtegoed al decennia lang bezig was. Al in zijn predikantstijd had Breukelman een leerhuis in zijn pastorie te Simonshaven. Ondanks deze latente aanwezigheid vóór 1968, ook onderstreept door zijn betrokkenheid bij het proefschrift van Deurloo (hiervoor droeg Breukelman het onderwerp aan), wordt hem geen rol toebedeeld als het gaat om het ontstaan van de Amsterdamse School. Ik ben niet de eerste die wijst op deze paradox. In zijn introductie van de bundel *Voices from Amsterdam* merkt de Amerikaanse bijbelwetenschapper M. Kessler op:

F.H. Breukelman is probably named as frequently as any other person in connection with the development of the Amsterdam school. Strictly speaking, he should not be listed among “antecedents” but rather as an eloquent and influential exponent of the Amsterdam tradition. Like Miskotte, he started his career as a small town church pastor when people began to beat a path to his door to be taught. In 1968 students finally prevailed with the authorities at the University of Amsterdam to give him a post. Rochus Zuurmond, his successor in Amsterdam (promoted to professor in 1991) said of Breukelman that he judged him to be one of the most, if not the most, significant contemporary Dutch theologian: “creative like few others, original and profound.”¹⁰

Iets anders waar Kessler de aandacht op vestigt, is dat er verwantschap bestaat tussen de Amsterdamse School en de Amerikaanse theoloog J. Muilenburg, een voormalige Amerikaanse president van de *Society of Biblical Literature*. In een vaak geciteerd artikel ‘Form Criticism and Beyond’ uit Muilenburg ongeveer dezelfde kritiek op de historisch-kritische methode als Beek.¹¹ Echter het alternatief dat Muilenburg presenteert, bestaat in een uitbreiding op de vormkritiek, waar Beek meer stellig was in de afwijzing hiervan.¹²

Op de ontstaansgeschiedenis van de Amsterdamse School kom ik uitgebreid in paragraaf 1.4 terug. Eerst wil ik aandacht besteden aan de tijd voorafgaand aan de komst van Breukelman naar Amsterdam, omdat deze zoals we hierboven hebben gezien wel degelijk van invloed is geweest op zijn Amsterdamse jaren. Ook de tijd na zijn pensionering betrek ik in deze korte biografische schets.

¹⁰ Kessler, M. (ed.), *Voices from Amsterdam: A Modern Tradition of Reading Biblical Narrative*, Atlanta: Scholars Press, 1994, xix.

¹¹ Muilenburg, J., ‘Form Criticism and Beyond’, *Journal of Biblical Literature*, 88 (1968), 1-18.

¹² Kessler, *Voices from Amsterdam*, xi.

1.3 De voor- en na-Amsterdamse jaren van Frans Breukelman¹³

Frans Hendrik Breukelman wordt op 1 december 1916 geboren in Rotterdam als zoon van een boekhouder. Hij heeft geen makkelijke jeugd, een erfelijke familieziekte speelt hierin een desastreuze rol. In 1936 gaat hij theologie studeren in Leiden. Ofschoon Breukelman afkomstig is uit een vrijzinnig milieu, krijgt hij steeds meer moeite met de wijze waarop in de theologie de nadruk ligt op de rol van de mens. In zijn ogen behoort het te gaan om het spreken over *God*. Al in het begin van zijn studietijd raakt hij dan ook onder de indruk van de *Kirchliche Dogmatik* van K. Barth, vooral het tweede deel van de Prolegomena, over de leer van het Woord Gods, uit 1938 raakt hem diep. Wat hem aanspreekt in de dogmatiek van Barth is diens zogenaamde ‘Anliegen zum schriftgemäÙem Denken’. Naast Barth vormt het werk van K.H. Miskotte een inspiratiebron en ook de *Verdeutschung der Schrift* door M. Buber en F. Rosenzweig. Als student maakte Breukelman al een begin met zijn onderzoek naar Mattheus, waardoor hij tot het einde van zijn leven geboeid blijft. In 1943 treedt hij in het huwelijk met Mijntje Verhoog.

Na zijn kerkelijk examen wordt hij Hervormd hulppredikant bij Van Niftrik in Rijnsburg in 1941. Vervolgens krijgt hij als zelfstandig predikant een gemeente in Ritthem in 1943. Als predikant legt hij grote nadruk op de prediking, terwijl de pastorale taken voor een groot deel waargenomen worden door zijn vrouw. Simonshaven is de standplaats van Breukelman van 1948 tot 1968. Hier wordt het voor hem steeds meer een opgave de boodschap van de bijbelse teksten te verkondigen. Breukelman voelt zich hierin door de bijbelwetenschap niet geholpen en maakt in 1950 tegenover de historisch-kritische methode een voor zijn loopbaan als theoloog beslissende keuze: hij wenst uit te gaan van de tekst in de eindvorm waarin deze is overgeleverd, de tekst als eenheid van compositie. De historisch-kritische methode wordt in de ban gedaan: ‘Ga je een tekst met zulk geweld te lijf dan sluit deze als een oester’, aldus Breukelman. Gedurende de jaren in Simonshaven houdt hij leerhuizen bij hem thuis. Aan predikanten wil hij onderwijzen hoe ze op een voor de verkondiging vruchtbare wijze met de bijbel om kunnen gaan. Zijn manier van bijbellezen, uitgaande van de Schrift als eenheid, vindt gretig respons bij predikanten en theologen. De combinatie van een nauwgezette tekstbestudering enerzijds en ongezoeten kritiek op de bijbelwetenschap anderzijds, roept ook weerstand op: in de ogen van de vertalers van het Nederlands Bijbelgenootschap wordt met Breukelmans pleidooi voor een idiolecte manier van vertalen de Nederlandse taal tekort gedaan. Onder invloed van Buber pleit Breukelman voor een vertaling waarin de Hebreeuwse grondwoorden herkenbaar zijn. Volgens Breukelman werd de kerkelijke leer vanaf de tweede eeuw bepaald door de filosofie en het vigerende wereldbeeld. De filosofie gold als natuurlijke theologie en vormde het raamwerk waarbinnen het apostolisch kerugma werd uitgelegd. Pas Barth heeft zijns inziens teruggerepen naar de structuur van het bijbels spreken en daarmee een ‘ingrijpende correctie’ op deze traditionele zienswijze aangebracht.

Pas in 1967 rondt Breukelman zijn doctoraalscriptie af. De scriptie wordt geschreven onder begeleiding van J. Sevenster en draagt de titel *Beoordeling van Rudolf Bultmanns beschrijving van de eschatologie van Paulus in zijn boek ‘Theologie des Neuen Testaments’*. Voor J. de Jong, dan rector van Theologisch Seminarium Hydepark en enige jaren eerder zelf op Bultmann

¹³ De biografische gegevens in deze sectie zijn voor een groot deel ontleend aan: Buisman, J.W. en G. Brinkman (red.), *Biografisch lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, Kampen: Kok, 2006.

gepromoveerd, is dit aanleiding Breukelman uit te nodigen tot het verzorgen van studieweken voor aanstaande predikanten. Hierop drukte hij in de jaren '70 jarenlang een geheel eigen stempel. De afronding van deze scriptie is een voorwaarde voor een belangrijke wending in Breukelmans theologische loopbaan: in 1968 wordt Breukelman op verzoek van studenten en met steun van Van Niftrik aangesteld als wetenschappelijk hoofdmedewerker voor hermeneutiek aan de theologische faculteit van de Universiteit van Amsterdam. Van een promotie komt het evenwel niet, deels omdat zijn beoogde promotor M. Beek, hoewel evenals Breukelman verbonden met de 'Amsterdamse School', toch bedenkingen heeft tegen de radicaliteit van Breukelmans opvattingen. Ook staat Breukelmans perfectionisme hem zelf in de weg.

Na zijn pensionering in 1980 begint Breukelman met de uitgave van zijn bijbels-theologische studies in boekvorm, door hem aangeduid als 'cahiers': een werkschrift waaruit instructie kan worden verkregen om zelfstandig met de bijbelse teksten in gesprek te raken. Ook het redigeren van deze studies valt hem, behept als hij is met grondigheid en precisie, zwaar. Zij die hem minder welgezind waren, ervaren zijn grondigheid zelfs als chaotisch. Niettemin verschijnen drie cahiers uit de reeks nog tijdens zijn leven in definitieve vorm: *Schriftlezing. Een verhandeling over de kolometrische weergave van bijbelse teksten als hulp bij het lezen en als grondslag voor de exegese* (1980), *De ouverture van het evangelie naar Matteüs* (1984), en *Het eerstelingschap van Israël* (1992).

Breukelman komt op 28 juni 1993 op 76-jarige leeftijd in Amsterdam te overlijden. Na zijn overlijden wordt de uitgave van de cahiers overgenomen door een in 1993 opgerichte Stichting Breukelman. Een selectie van diverse kleinere werken van Breukelman in de vorm van artikelen, lezingen, preken en colleges verschijnt jaarlijks in de bijbels-theologische en dogmatische serie *Om het levende Woord*. In 2004 verschijnt een gedenkboek met als thema de invloed die Breukelman heeft gehad op zijn tijdgenoten: *Eén zo'n mannetje*.

In retrospectief: waar de Amsterdamse School in naam begint in 1968, is Breukelman al ruim twintig jaar bezig zijn gedachten vorm te geven. Pas in 1968 krijgt hij een wetenschappelijk podium. Dit valt samen met wat als het beginpunt van de Amsterdamse School wordt gemarkeerd, maar is daarvan zeker niet de reden, zoals ik in de volgende paragrafen ook zal uiteenzetten.

1.4 De Amsterdamse school

1.4.1 M.A Beek

Eind jaren zestig van de vorige eeuw publiceert de Amsterdamse hoogleraar Beek (1909-1987) een artikel met een weloverwogen titel:

*Verzadigingspunten en onvoltooide lijnen in het onderzoek van de oudtestamentische literatuur.*¹⁴

¹⁴ Beek, M.A., 'Verzadigingspunten en onvoltooide lijnen in het onderzoek van de oudtestamentische literatuur', in: *Vox Theologica*, 38 (1968), 2-14. *Vox Theologica* is een ter ziele gegaan interfacultair theologisch tijdschrift.

In de visie van Beek is het onderzoek binnen het Oude Testament gestrand. Het is verzadigd geraakt. Alles wat er uit te pluizen viel, is tot de diepste schil afgepeld of, en dat is het andere uiterste, het onderzoek is juist doodgelopen op een gebrek aan nieuwe aanknopingspunten. De staat waarin het onderzoek volgens dit artikel verkeert, doet denken aan de spijsvertering van een uil. Het enige dat rest van de prooi is een niet verder te verteren bal; een atypische vergelijking die zich bij lezing van het artikel aan mij opdrong.

Beek stelt zowel de uitgangspunten als de resultaten van de literair-historische, vormkritische en traditiesgeschiedkundige methode ter discussie. Hij vindt dat deze methoden tekortschieten doordat ze slechts beogen de tekst te zien als een resultaat van een ontwikkeling. Voor het eigen 'zijn' van teksten is onvoldoende aandacht in zijn ogen, terwijl de wordingsgeschiedenis van bijbelteksten vaak met veel onbeantwoorde vragen omgeven is:

- Welke bronnen hebben geleid tot welke redactie? (Het probleem van de bronnenscheiding);
- Welke editie komt het dichtst bij de originele tekst? (Het probleem van de tekstkritiek);
- Welke implicaties had de 'Sitz am Leben' van een tekst? (Het probleem van de vormgeschiedenis).

Hierbij komt nog dat een predikant doorgaans weinig kan met de reconstructies die door de wetenschap worden blootgelegd. Zelfs al zouden de dienaar van het woord de allereerste oervormen van een tekst op een presenteerblaadje worden aangereikt, de bijdrage hiervan voor de verkondiging zou klein blijven.¹⁵ Bij verkondiging gaat het eerder om het bestaan van een tekst, zijn 'zijn', dan om het ontstaan, zijn 'worden'. Beek acht een onderzoek naar de structuur en de functie van grotere en kleinere eenheden in het geheel van de Tenach van meer waarde en waarschijnlijk ook vruchtbaarder.¹⁶ De tekst zoals die voorhanden is, heeft iets te zeggen in het hier en nu, meer dan duizend snippers in een Qumranmuseum ons kunnen vertellen.

Beek wijst op een stroming in de dan nog relatief jonge algemene literatuurwetenschap, waarin het kunstwerk als autonoom wordt beschouwd. De ontstaansgeschiedenis van teksten, noch de biografie van hun schrijvers, is daarin nog van belang. Sterker nog, een kunstwerk kan zelfs meer zeggen dan de schepper oorspronkelijk bedoeld heeft. Vgl. de 20^e eeuwse hermeneutiek die spreekt van de 'wereld van de tekst' en die de tekst losmaakt van de auteur(s). De auteur die door Beek het vaakst wordt aangehaald is de literatuurwetenschapper E. Staiger:

Wenn dem Dichter sein Werk geglückt ist, trägt es keine Spuren seiner Entstehungsgeschichte mehr an sich.¹⁷

¹⁵ Vermelding verdient dat een hermeneut als Ricoeur het vanzelfsprekend acht dat het interpreteren van een tekst begint met een analyse van de wordingsgeschiedenis. Deze heft de 'afstand' (in tijd en context) tussen de tekst en de lezer/hoorder niet op, maar is wel een noodzakelijk voorstadium voor het begrijpen en eventueel toe-eigenen.

¹⁶ De Amsterdamse School is geen voorstander van de benaming *Oude Testament*, wat als een christelijk begrip wordt geduid en gebruikt hiervoor in de plaats 'Tenach', een kunstmatig woord gevormd uit de beginletters van de Tora, Nebiim en Chetoebim (respectievelijk de Wet, de Profeten en de Geschriften).

¹⁷ Staiger, E., *Die Kunst der Interpretation*, 1955, 20, zoals geciteerd door Oost, Omstreden bijbeluitleg, 96.

In dit verband dringen zich de namen van Heidegger, Bultmann en Gadamer uiteraard ook op en een wijsgerige richting als de fenomenologie: laat de verschijnselen (voor zich-)zelf spreken.

Deze benaderingswijze opent een nieuw perspectief op verhalende en poëtische oudtestamentische teksten: minutieus gecomponeerde eenheden die in een groter onderling verband staan. Langere en kortere perikopen zijn opgebouwd uit verscheidene lagen en kunnen tezamen als een geheel verstaan worden door hun relatie in kaart te brengen. Waar het bij een kunstwerk uiteindelijk om zijn schoonheid gaat, gaat het bij bijbelse teksten vooral om verkondiging.

De basis voor deze omgang met teksten ziet Beek gelegd in het werk van de Joodse geleerden M. Buber en F. Rosenzweig. Sleutelwoorden en de structuur van omvangrijke literaire eenheden zijn wegwijzers in het bepalen van de boodschap van teksten.¹⁸ In paragraaf 1.6.4 kom ik hier in detail op terug. Beek besluit zijn artikel met woorden waarvan ik geneigd ben om ze als een eerste manifest te beschouwen van de Amsterdamse school:¹⁹

Er is behalve analyse van stijlen en structuren genoeg te doen in onze wetenschap en wie in een evenwichtige gecomponeerde tekst zoekt naar oude godsdiensthistorische lagen en naar contouren achter de tekst kan rekenen op onze instemming, maar wij zijn geneigd die oudste animistische of polytheïstische, voor-mozaische laag niet voor de wezenlijke te houden. De door kanonisering samengebonden oudisraëliëse literatuur wordt gedragen door een aantal leidende gedachten en deze zijn herkenbaar in structuren groter van omvang en massiever van vorm dan waarvan de inleidingswetenschap ons literair-historisch, formgeschiedtlich of traditiongeschiedtlich tracht te overtuigen. Dit aan te tonen is een werk waar ik achter sta, ook als er elders nog veel werk te verzetten is. De overtuiging, dat op grond van de resultaten de hoofdlijnen van een bijbelse theologie strakker getrokken kunnen worden en dat de gevolgde methode inspirerend zal zijn voor de verkondiging mag *niet als wetenschappelijk argument* in het veld gebracht worden. Zij mag wel met een blik naar de theologische faculteit en de met haar samenhangende kerkelijke opleiding uitgesproken worden.²⁰

Cruciaal in dit citaat is het volgende: de leidende gedachten binnen oudtestamentische teksten zijn herkenbaar in tekstuele structuren. Deze structuren ontstijgen de door de literair-kritische methode ontrafelde vroegere vormen in dichtheid en omvang. Voor de aanscherping van de hoofdlijnen van de bijbelse theologie, als ook voor de verkondiging, is dat van waarde, al geldt het laatste niet als wetenschappelijk argument, aldus Beek.

Oost noemt in zijn dissertatie *Omstreden Bijbeluitleg* Beek en zijn leerlingen 'de eerste pool' binnen de Amsterdamse School.²¹ Beek is met de oprichting van de *Societas Hebraica Amstelodamensis*, een werkgezelschap van hebraïsten en semitisten, het beginpunt geweest van de Amsterdamse traditie.²² Zoals ook Oost echter in een voetnoot aangeeft, is Beek van meet af aan minder radicaal dan sommige van zijn leerlingen later zullen worden. In hetzelfde artikel brengt hij al een beperking aan in de toepasbaarheid van de door hem voorgestane methode:

¹⁸ Gebruikte synoniemen hiervoor zijn: 'motiefwoorden', 'themawoorden' en 'kernwoorden'.

¹⁹ Denkbaar zelfs is een term ontleend aan de Algemene Literatuurwetenschap: *poëtica*; kunstopvatting. Naar ik hoop rechtvaardigt deze visie de lengte van het citaat.

²⁰ Beek, *Verzadigingspunten en onvoltooide lijnen*, 14. Mijn cursivering.

²¹ Oost, *Omstreden bijbeluitleg*, 96.

²² Zoals ook opgemerkt wordt door Endedijk, H.C., in zijn artikel 'Amsterdamse School' in: Harinck, G. e.a. (red.), *Christelijke Encyclopedie*, Kampen: Kok, 2005. De Amsterdamse traditie beslaat volgens Oost de periode die uitmondt in het ontstaan van de Amsterdamse School.

Het zal (...) duidelijk zijn, dat niet alle gedeelten van het Oude Testament zich voor een dergelijke analyse lenen. De verhalende gedeelten van de Pentateuch lenen zich beter dan de wetgevende.²³

Over de parallel met (de autonomie van) een kunstwerk is tevens op te merken dat de werkwijze alleen toegepast kan worden op teksten die als kunstwerk bedoeld zijn en dat is bij bijbelteksten niet in de eerste plaats het geval.

1.4.2 K.A. Deurloo

Een jaar voordat het in de vorige paragraaf genoemde fundamentele artikel verschijnt, is Deurloo bij Beek gepromoveerd op een proefschrift over Kaïn en Abel.²⁴ Hoewel hij zich hierin zeker niet negatief uitlaat over de historisch-kritische methode of tekstkritiek (zelfs een hoofdstuk hieraan wijdt), is een belangrijke these van dit proefschrift dat voor het begrip van deze perikoop binnen het boek Genesis de tijd waarin de verteller of redacteur leeft belangrijker is dan de tijd waarin het verhaal, als dat al historisch zou zijn, speelt. De verteller van Genesis die Deurloo dateert ten tijde van de Babylonische ballingschap, is vrij omgesprongen met de overlevering en heeft het voorhanden materiaal dienstbaar gemaakt aan de verkondiging. De binnen de Amsterdamse School belangrijk geworden notie 'geschiedende geschiedenis' wordt geïntroduceerd: niet de feitelijke, historische historie (als in een geschiedenisboek) komt voorop te staan, maar de actuele, zich thans voltrekkende werkelijkheid staat centraal. Volgens Deurloo verhinderen historische vragen vaak het zicht op de portée van de vertellingen.²⁵

Deurloo wordt met dit proefschrift voorbode en wegbereider tegelijk. In de gedachte dat literaire kritiek waarde heeft voor het verstaan van oudtestamentische teksten moet de kiem gezocht worden voor de gedachten die zijn promotor Beek in het in de vorige paragraaf uitvoerig geciteerde artikel formuleert. Oost noemt Deurloo de verbindende schakel tussen wat hij eerst contouren en later polen van de Amsterdamse School noemt: Beek en zijn leerlingen enerzijds, Breukelman en de zijnen anderzijds.²⁶ Deurloo wordt weliswaar geschaard onder de oudtestamentici binnen de Amsterdamse School, maar voor de bijbels-theologische richting van Breukelman legt hij een grote interesse aan de dag.

1.4.3 Wijsbegeerte, Taaltheorie en Joodse filosofie

Aanvankelijk is het Beek nog zelf die de ingeslagen weg vervolgt. Zoals Van Uchelen laat zien, worden behalve de algemene literatuurwetenschap al gauw ook de wijsbegeerte en de taalwetenschap betrokken in de onderbouwing van de Amsterdamse methode.²⁷ Opmerkelijk is

²³ Beek, *Verzadigingspunten en onvoltooide lijnen*, 12.

²⁴ Deurloo, K.A., *Kaïn en Abel; Onderzoek naar exegetische methode inzake een 'kleine literaire eenheid' in de Tenakh*, Ten Have, Amsterdam, 1967. Overigens werd tot Genesis 4 als onderwerp besloten in samenspraak met Breukelman!

²⁵ Zie ook Paul, M.J., 'Theologische kanttekeningen bij de exegese van de Amsterdamse school' in: *Amersfoortse studies, no 1: De bijbelexegese aan de Amsterdamse school*, Amersfoort: Stichting tot Bevordering van Bijbelgetrouwe Wetenschap, 1989, 10.

²⁶ Oost, *Omstreden bijbeluitleg*, 13.

²⁷ Van Uchelen, *Bijbeluitleg*, 201.

hoe snel er gevorst wordt naar wetenschappelijke pijlers voor iets dat aanvankelijk in eerste instantie lijkt te zijn ontstaan door een 'via negativa'. Onvrede met de staat van het Oudtestamentische onderzoek doet nieuwe wegen verkennen, die geplaveid worden met andere takken van de wetenschap.

Onder invloed van het logisch positivisme van de *Wiener Kreis* waren traditionele vormen van de wijsbegeerte in de 20^e eeuw aan het afbrokkelen. Zowel het metafysische als het normatieve denken stond onder druk, wegens gebrek aan een empirische basis. Van Uchelen betoogt dat de betekenis en functie van taalgebruik centraal komt te staan in een stroming die de analytische filosofie gaat heten.²⁸ Het criterium wordt de geldigheid van beweringen, waarbij teruggerepen wordt op taaltheorieën van De Saussure, grondlegger van het structuralisme en de vroege Wittgenstein. Hierin wordt de aandacht verlegd naar de vraag 'hoe kan taal verwijzen naar een buitentalige orde en daarmee zijn wezenlijke functie vervullen?' In de algemene literatuurwetenschap begint de aandacht te verschuiven naar de beschouwing van teksten als 'taalmonumenten'. Hiermee wordt bedoeld dat teksten autonome entiteiten zijn: het literaire werk wordt als een 'wereld van woorden' tegemoet getreden, waarin woorden en zinnen op een bepaalde manier functioneren.²⁹ De consequentie van dit perspectief op teksten is, onder meer, dat in een vertaling de structuur van de eenheden gehandhaafd zou moeten worden. Zoals in de inleiding al aangestipt en zoals in een volgend hoofdstuk zal worden uitgewerkt, streeft de Amsterdamse methode om die reden naar een zo idiolect mogelijke vertaling. Na aanvankelijk optimisme trekt Beek zich na verloop van tijd steeds meer terug uit deze literatuurwetenschappelijke benadering. Waar in 1972 nog een artikel van zijn hand verscheen over de betekenis van de uitdrukking 'wagens en ruiters van Israël' in het verhaal over de hemelvaart van de profeet Elia (2 Koningen 2:1-18), waarin motiefwoorden een grote rol spelen, schijnt hij in 1975 te hebben opgemerkt dat de bijbeluitlegger 'die zich heen gewerkt had door het struikgewas van de analytische terminologie aan het einde vaak niet meer kon uitroepen dan wat zijn grootmoeder ook al wist'. Daar staat tegenover dat hij de toepassing van de methode door enkele van zijn leerlingen later zeker ook nog genoemd heeft.³⁰

Van Velzen komt met een nog gedetailleerder overzicht van invloeden.³¹ Zo acht hij de Algemene literatuurwetenschap een te grote visvijver en specificeert hij deze nader in het zogenaamde *New Criticism* (een Anglo-Amerikaanse literair-kritische beweging) en het bijbehorende 'close reading'. *New Criticism* benadert een literair werk alsof het helemaal op zich staat. Het houdt geen rekening met de *reader's response*, de bedoelingen van de auteur en zelfs niet met een historische of culturele context. Voor de autonomiebewegingen binnen de algemene literatuurwetenschap vult hij het Russisch formalisme in. Voor de eerste precisering is zeker wat te zeggen, de tweede lijkt mij wat gekunsteld, omdat het Russisch formalisme pas laat in West-Europa

²⁸ Van Uchelen, Bijbeluitleg, 202.

²⁹ Dresden, S., zoals geciteerd door Maatje, F.C., *Literatuurwetenschap. Grondslagen van een theorie van het literaire werk*, Utrecht: Oosthoek, 1970, 55.

³⁰ Lindijer, C.H., 'Amsterdamse school ziet de bijbel als één geheel', in *Trouw*. De datum heb ik niet kunnen achterhalen; blijkens een verwijzing naar de (in eerste instantie geschrapte) plannen van minister Deetman om de theologische faculteit van de Universiteit van Amsterdam te sluiten, zal het artikel ergens begin jaren '80 zijn gepubliceerd.

³¹ Velzen, N.C. van, 'Literair-wetenschappelijke kanttekeningen bij de exegese van de Amsterdamse School', in: *Amersfoortse studies, no 1: De bijbelexegese aan de Amsterdamse school*, Amersfoort: Stichting tot Bevordering van Bijbelgetrouwe Wetenschap, 1989, 26-31.

bekend geworden is, zoals Van Velzen zelf ook aangeeft. Ten slotte schetst Van Velzen de verwantschap die er is tussen de Amsterdamse School en de feministische exegese (Siebert-Hommes) en de materialistische exegese / bevrijdingstheologie (Boer, Reeling Brouwer). Hieraan besteed ik geen aandacht, omdat Breukelman noch met het een, noch met het ander geassocieerd heeft willen worden. Breukelman was de mening toegedaan dat wanneer men een tekst aanpast aan ons modern bewustzijn alle woorden luid beginnen te protesteren.³² En hoewel hij heel veel vrienden onder deze 'linkse jongens' had en ook bewondering voor ze, kon hij met die materialistische exegese, zoals hij dat zelf noemde, 'niet meekomen'.³³

In aansluiting op deze stromingen is er binnen de Amsterdamse school een aantal eigen theologische veronderstellingen waarneembaar, waarbij het werk van de al aangehaalde Joodse filosofen Buber en Rosenzweig een belangrijke inspiratiebron vormen. Beiden worden in het artikel van Beek ook al aangehaald.³⁴ Zoals Van Uchelen kernachtig samenvat, gaat het er om 'bije te lezen wat bijeen hoort':

Door al luisterend te 'gaan waar de woorden gaan' (L. Vroman) vindt de exegeet op elkaar afgestemde reeksen klanken, sprekende herhaling van (...) woorden, veelzeggende afwisseling van dezelfde werkwoordstam (...), groepen woorden naar vorm of klank gelijk, maar tegengesteld in betekenis.³⁵

Het draait om verbanden tussen berichten, verbindingen tussen teksten, overeenstemmende perikopen, onderling instemmende bijbelboeken. Oost wijdt in zijn dissertatie hoofdstuk IIb 'Joodse bijbelwetenschap' aan het duo Buber en Rosenzweig.³⁶ Hij stelt dat in de benadering van Buber in de praktijk van bijbeluitleg en ook van de bijbelvertaling grote nadruk ligt op eenheid van compositie, organisatorische samenhang en strenge architectuur. Iedere tekst heeft zijn eigen ritme en 'Leitworte' vervullen een voorname functie. Bij Rosenzweig neemt Oost eenzelfde accent op de eenheid van de Schrift waar. Hij bestempelt het werk van Buber en Rosenzweig als een 'programmatische aanzet' tot een hermeneutische herbezinning op de Schrift. In het volgende hoofdstuk (over vertalen) zal het tweetal terugkeren.

Deze veronderstelde eenheid van de Schrift is een belangrijke werkhypothese. Breuken in een tekst leiden niet tot bronnensplitsing, men gaat zoeken naar een immanente verklaring voor deze al dan niet schijnbaar verbroken samenhang.³⁷ J. van der Werf, stadspastor te Utrecht en wel beschouwd als een zelfstandig leerling van Barth, stelt in *In de Waagschaal* over deze eenheid:

(...) de eenheid is gelegen in de teksten zelf, in het gebruik van de themawoorden, de woordherhalingen, de parallellen, de omlijstingen. Dat is met elkaar de buitenkant, die duidelijk zichtbaar overal verbindingen legt. En dat is allemaal zo, omdat de binnenkant één is.³⁸

³² Wolff-Steger, A., 'Tussen Amsterdam en Berlijn', in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo'n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 223.

³³ Scholten, L.P.M., 'Wij moeten weer hoorders van het Woord worden', in: *Trouw*, 31 oktober 1980, 9.

³⁴ Beek, Verzendingspunten en onvoltooide lijnen, 10-11.

³⁵ Van Uchelen, Bijbeluitleg, 205.

³⁶ Oost, Omstreden bijbeluitleg, 45.

³⁷ Zie ook Den Heyer, C., *Exegetische methoden in discussie*, Kampen: Kok, 1978, 58.

³⁸ Van der Werf, J., *In de Waagschaal*, Nwe Jrg I, 15 (1972), 13. De periodiek bestaat nog steeds, al werd zij om financiële redenen ooit in 1970 opgeheven. In 1972 maakte het tijdschrift een doorstart.

Met het tijdschrift *In de Waagschaal*, waarvan de hoofdredactie werd gevoerd door Miskotte, kom ik bij een andere belangrijke wegbereider. In de ontstaansgeschiedenis van de Amsterdamse School neemt Miskotte een eigen plaats in. Gegrepen door de Joodse wijsheidsliteratuur overdenkt hij de theologische implicaties van dit gedachtegoed. Belangrijk is zijn geloof in de 'pretentie van bijbelteksten'.³⁹ De Schrift is Gods Woord (alleen) voor wie de oren daarvoor openen wil. Pas voor wie zich laat aanspreken en -sporen wordt de bijbel veel meer dan een verzameling boeken waarover historische, filosofische of literaire uitspraken kunnen worden gedaan. Oost wijdt (zoals hij dat zelf noemt) een 'excursie' aan Miskotte in een hoofdstuk dat de 'Amsterdamse traditie' beschrijft.⁴⁰ Hieraan is het volgende citaat ontleend:

Het is, zowel bij de uitleg van het Oude als van het Nieuwe Testament, een onderneming zonder belofte, indien wij achter de tekst een ware tekst, een voorstelling van de vermoedelijke toedracht, de werkelijke historie zouden willen vinden of reconstrueren. De overgeleverde tekstgestalte (in de breedste zin), is het eerste en laatste materiaal der exegese. Dit is ook van belang voor het rechte inzicht in de eenheid der structuur, want niet de continuïteit van de geschiedenis, maar in de *geestelijke samenhang van de wóórd*en is die eenheid gelegen en als tastbaar geworden.⁴¹

De eenheid van strekking in de Schrift is volgens Miskotte terug te voeren op de relatie van de woorden tot de ene Naam. Niet verrassend is dat ook Miskotte, sterker nog dan Beek, de historisch-kritische methode als heilloos bestempelt. Bij Miskotte gaat het hierbij om de waarde hiervan voor de verkondiging, niet zozeer om al dan niet vermeende verzadiging of vastgelopen onderzoekslijnen.

G. ter Schegget, em. hoogleraar theologische ethiek aan de Rijksuniversiteit te Leiden, ziet Miskotte niet als de geestelijke vader van, maar als de stille kracht achter de Amsterdamse School.⁴² Deurloo daarentegen beschouwt Miskotte, nog voor Beek, wel als 'vader van de Amsterdamse School'.⁴³ Beek wordt door Deurloo gezien als iemand die de Amsterdamse School van zijn epitheton heeft voorzien: een boegbeeld eerder dan een baanbreker.⁴⁴

1.4.4 F.H. Breukelman

Langzaam komt nu ook Breukelman in beeld, die niet als grondlegger of initiator, maar wel als groot inspirator geldt van de Amsterdamse school. In navolging van Miskotte, maar met name ook van Barth (van wie Miskotte ook een groot bewonderaar was), stelt Breukelman de Woordopenbaring boven alles. Binnen de Barthiaanse theologie is er sprake van één groot gebeuren: de toewending van God tot de wereld in Jezus Christus. Elk bijbelgedeelte, ook van het Oude Testament, is daarvan

³⁹ Van Uchelen, Bijbeluitleg, 206.

⁴⁰ De Amsterdamse traditie beslaat volgens Oost de periode die uitmondt in het ontstaan van de Amsterdamse School. Namen hierbinnen zijn Beek, Van Daalen, Cohn en Deurloo.

⁴¹ Miskotte, zoals geciteerd door Oost, Omstrepen bijbeluitleg, 22.

⁴² Ter Schegget, G.H. 'Miskotte, inspirator, voortrekker', in: Deurloo, K. en R. Zuurmond (red.), *De bijbel maakt school. Een Amsterdamse weg in de exegese*. Baarn: Ten Have, 1984, 83.

⁴³ Deurloo, K.A., "De zogenaamde 'Amsterdamse School'", in: Klijn, A.F.J. (red.), *Inleiding tot de studie van het Nieuwe Testament*, Kampen: Kok, 1982, 165.

⁴⁴ Deurloo, K.A., *Zogenaamde 'Amsterdamse School'*, 167.

uitleg en toepassing tegelijk. Zo wordt de historische werkelijkheid bij Barth naar de achtergrond gedrongen. Het 'bereik' van de Schrift neemt tegelijkertijd toe. Breukelman neemt dit *pars-pro-toto*-denken over. Met Israël wordt niet één klein nomadenvolk bedoeld nabij de Middellandse Zee, maar alle mensen op de hele wereld. Het Woord heeft daar en toen tot Israël gesproken, maar het Woord spreekt hier en nu ook tot ons. Het particuliere getuigt van het universele, het bijzondere staat voor het algemene.⁴⁵ Een voorbeeld: de wetenschap leert ons de evolutie (of een variant daarvan), maar de bijbel leert ons iets anders: zij vertelt ons van onze oorsprong en van de betekenis van de geschapen dingen, de schepping. De zon die licht moet geven, het licht dat als taak heeft dag en nacht te scheiden, enzovoort. Beide werkelijkheden liggen op een geheel ander vlak, de vlakken snijden elkaar niet.⁴⁶ Dat hierbij sprake is van een geloofscomponent wordt kernachtig verwoord door Vroom:

Als men niet gelooft dat God de wereld gemaakt heeft – op manieren die wij mensen niet kunnen doorgronden en al helemaal niet narekenen – is dat niet omdat de wereld niet in zes dagen ontstaan is, maar omdat men niet in een Schepper gelooft.⁴⁷

De tekst is de plaats waar het gebeurt, om Barth te citeren: in de 'Biblische Texte als solche'.⁴⁸ Het enige inzicht waarmee Breukelman het wil doen is 'het dabhar-karakter van het Woord'.⁴⁹ Daarmee bedoelt hij: het Woord dat geschiedt, dat daad wordt. Bij elke tekst zal de exegeet met dat uitgangspunt opnieuw dienen te beginnen. Voor Breukelman komt dat vóór algemene regels, vóór een universele hermeneutiek, als het deze al niet geheel in de weg staat. Zijn zojuist al aangehaalde visie op het scheppingsverhaal kan ook daarvoor als illustratie dienen.⁵⁰

Oost noemt in zijn proefschrift Breukelman en zijn volgelingen 'de tweede pool' in het ontstaan van de Amsterdamse School.⁵¹ 'Breukelman cum suis' heeft hierin overigens een andere klank dan 'Beek en zijn leerlingen'. Waar Oost aan Beek nog een leer toedicht, is mijn indruk dat hij Breukelman en de zijnen meer als een beweging waarneemt. Interessant hierin is ook het gekozen woord 'pool'. Bedoelt Oost twee sporen op een tijdslijn, die zich min of meer parallel

⁴⁵ Bekker, Y., *Gesprekken met Frans Breukelman*, 's Gravenhage: Meinema, 1989, 132.

⁴⁶ Knijff, H.W. de, *Sleutel en slot*, Kampen: Kok, 1980, 158.

⁴⁷ Vroom, H., 'Echt gebeurd? Verhalen of feiten? Over historische en literaire bijbelkritiek en de zeggenschap van de bijbel', *Verbum et ecclesia*, 28, 1 (2007), 364.

⁴⁸ Barth, K., *Kirchliche Dogmatik*, I/2, 547, zoals ook geciteerd bij Oost, Omstreden bijbeluitleg, 28.

⁴⁹ Nieuwpoort, A. van, 'Er wil iets gezegd worden. Frans Breukelman ter zake', in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo'n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 160.

⁵⁰ De zienswijze dat de bijbel hier en nu tot ons spreekt, kent een antecedent in S. Kierkegaard. In *Tot zelfonderzoek; aanbevolen aan mijn tijdgenoot* (1851) schrijft hij over bijbellezen:

(...) wat vereist wordt wanneer men Gods woord leest met de bedoeling je in de spiegel te bekijken, is dat je er dan voortdurend aan denkt tegen jezelf te zeggen: 'Dat ben ik tot wie daar gesproken wordt; dat ben ik over wie het daar gaat! Het heet ijdelheid om bij ieder boek dat ik lees te denken dat het over mij zou gaan. Laat staan bij de heilige schrift! Die subjectieve houding wijst men listig af als ongepast, want...zo kan men mooi voorkomen dat men zich met het woord Gods subjectief, moet inlaten, Nee, men praat er liever over als over een vrijblijvende zaak, objectief!

(In: "Eksistentieel bijbellezen; een stichtelijke toespraak van Søren Kierkegaard", vertaald en bewerkt door F. Brekelmans, in: *Benedictijns tijdschrift* 31, 3 (1970), 82.

⁵¹ Oost, Omstreden bijbeluitleg, 96.

ontwikkelden? Of gaat de differentiatie verder dan dat en doelt hij op een onderscheid ‘nog wel wetenschappelijk verdedigbaar’ (Beek en zijn leerlingen) en ‘wetenschappelijk moeilijk houdbaar’ (Breukelman cum suis)? Er is één moment in zijn proefschrift aanwijsbaar waar het in die richting lijkt te wijzen. Dat is als Oost twee contouren ontwaart:

1. De vakmatige-oudtestamentische lijn van bijbelinterpretatie beoefend door Beek en zijn leerlingen. Deze is volgens Oost verbonden met andere verwante vormen van ‘wetenschappelijke’ exegeese.
2. De specifieke lijn in de Nederlandse bijbeluitleg, waarmee in eerste instantie de benaming “Amsterdamse School” is geassocieerd. Hiervoor is de ‘breed uitgewaaierde’ invloed van Breukelman bepalend.⁵²

De opbouw en hoofdstukindeling van de dissertatie van Oost laat de diffusiteit zien waarmee de ontstaansgeschiedenis van de Amsterdamse School omgeven is. Oost concentreert zich op de Amsterdamse School en dicht Breukelman hierin een belangrijke rol toe. Hierbij schippert hij. Veel waardering voor Breukelman blijft impliciet. Zijn proefschrift is opgedragen aan Frans Breukelman in vriendschap. En aan M.A. Beek in eerbied. Mogelijk heeft Oost hiermee tussen de regels door willen aangeven dat hij Breukelman als een vriend waardeerde, maar niet in de eerste plaats zag als wetenschapper, waar hij Beek als wetenschapper respecteerde.

1.4.5 Vier richtingen

Bauer (zie ook 1.2), die een eerdere aanzet daartoe van Oost uitwerkt, splitst de Amsterdamse School thematisch uit in vier richtingen.⁵³

1. De oudtestamentische richting: Palache, Beek, Deurloo.
2. De bijbels-theologische richting: Breukelman, Zuurmond, Bakker.
3. De richting van het politiek-lezen van de bijbel: Boer en Reeling Brouwer.
4. De richting van het liturgisch-lezen van de bijbel: Boendermaker en Monshouwer.⁵⁴

Het is een indeling waarop af te dingen valt. De scheidslijnen zijn niet heel duidelijk, de overgangen zijn vloeiend. De eerste twee richtingen zijn naar mijn mening het belangrijkste. Bauer erkent dat de richtingen niet altijd scherp van elkaar te onderscheiden zijn: “die (...) skizzierten vier Richtungen stehen im intensiven Gespräch miteinander.”⁵⁵ Het zijn richtingen die in meer of mindere mate nog steeds kunnen worden waargenomen.

⁵² Oost, *Omstreden bijbeluitleg*, 13.

⁵³ Bauer, U., <http://www.wibilex.de>, 29-4-2009, 11:00.

⁵⁴ De neerslag van deze tak is onder meer te vinden in het tijdschrift *De eerste lezing*.

⁵⁵ Bauer, U., <http://www.wibilex.de>, 29-4-2009, 11:00.

1.5 Uitgangspunten, hoofdlijnen en methode van de Amsterdamse School

1.5.1 Uitgangspunten en hoofdlijnen

Een beginselverklaring heeft zij nooit gepubliceerd, maar uit de wording en geschiedenis van de Amsterdamse school zijn vijf voorname uitgangspunten te destilleren:

1. Een tekst is als een autonoom 'taalmonument' te beschouwen. Er is sprake van een synchronische benadering eerder dan een diachronische. In geval van een vertaling zal het taaleigen van het origineel dienen te worden gehandhaafd door een idiolecte vertaling. (In het volgende hoofdstuk daarover meer.)
2. De structuuranalyse biedt een belangrijke mogelijkheid om verborgen eenheden binnen een tekst bloot te leggen.
3. De Schrift heeft een talig karakter, met dwarsverbanden en samenhangen, die zich langzaam ontvouwen en uiteindelijk voeren tot paraenese (oproep, aanmaning).
4. De Schrift, ook het Nieuwe Testament daarbinnen, is niet goed te exegetiseren buiten de joodse traditie om.
5. De Schrift is primair bedoeld voor de prediking.

De eerste twee veronderstellingen zijn afkomstig uit de algemene literatuurwetenschap. Oost noemt de eerste twee uitgangspunten de literaire lijn.⁵⁶ Bij de eerste is er sprake van een linguïstisch-literaire basis. Het tweede uitgangspunt is als literair-hermeneutisch te beschouwen. Het derde (dat bijna naadloos overloopt vanuit het tweede) kent een meer hermeneutisch-exegetische basis. Met name Buber en Rosenzweig dienen hierbij genoemd te worden. Oost betitelt het derde uitgangspunt als de stilistisch-theologische lijn.⁵⁷ Het vierde uitgangspunt heeft een exegetisch-homiletische basis, met Miskotte als een belangrijke pleitbezorger. Oost spreekt daar van de bijbels-theologische lijn.

Zo lopen de uitgangspunten over een smal koord, misschien moeizaam balancerend, maar het evenwicht nimmer verliezend, over van taalwetenschap naar homiliek.

Taalwetenschap => Literatuurwetenschap => Hermeneutiek => Exegese => Homiliek

In een reeks artikelen in het *Centraal Weekblad*, vat J. Renkema, oud-docent Oude Testament aan de PthU in Kampen, de hoofdzaken op een hoger niveau samen:

1. Kenmerkend binnen de Amsterdamse School is de aandacht voor de uiteindelijke bijbeltekst, die in een groot samenhangend geheel bestaat, zowel literair als geestelijk.
2. Deze tekst is geschapen ten tijde van de Babylonische ballingschap, door Rabbenu. Rabbenu, een term geïntroduceerd door Rosenzweig, is een verzamelnaam voor alle schriftgeleerden die redactiewerk aan de Pentateuch hebben verricht. Het betekent 'onze leraar'.

⁵⁶ Oost, *Omstreden bijbeluitleg*, 96.

⁵⁷ *Ibid.*

3. Voor zijn creatie maakte Rabbenu gebruik van oudere verhalen en motieven die door omwerking een eigen, nieuwe betekenis kregen. Hierom is het zinloos om te vorsen naar oervormen, waarvan de oorspronkelijke betekenis geen belang meer heeft.⁵⁸

Hieraan zou ik nog willen toevoegen dat voor Breukelman ook een belangrijk thema is geweest dat in het specifieke steeds het geheel is bedoeld.⁵⁹ Als het gaat om een klein nomadenvolkje in de buurt van de Middellandse Zee, gaat het ten diepste om alle volken over de hele wereld: pars-pro-toto.⁶⁰ Deze beweging, van het bijzondere naar het algemene is niet zo ingrijpend als het wellicht op het eerste gezicht lijkt. Zo vieren we in Nederland op 4 mei Nationale Dodenherdenking en op 5 mei Bevrijdingsdag. Oorspronkelijk was dit zeer nauw verbonden met (de slachtoffers van) de Tweede Wereldoorlog. Later werden op 4 mei ook doden herdacht die gevallen waren in latere oorlogen. Mijn voorspelling is dat ergens in deze eeuw nog 4 mei een dag zal worden ter herdenking van alle doden en 5 mei de dag om de vrijheid te vieren. Een ander voorbeeld is het gebruik van het woord 'aspirine'. Oorspronkelijk was dat een pijnstiller van een bepaalde fabrikant, tegenwoordig is het woord in gebruik als algemene aanduiding voor pijnstiller; een merknaam die soortnaam is geworden.

De kwestie van de zelfstandigheid die de redacteuren van de Pentateuch al dan niet betracht zouden hebben ten opzichte van de traditie, is een vraag die Beeks voorganger in Amsterdam, J. Palache al zeer bezighield: "De piëteit en de conservatieve houding waarop men zich voor het tegenovergestelde beroept, hebben wij in latere perioden niet aangetroffen."⁶¹ Met andere woorden: met dat vermeende respect voor tekstredacties viel het wel mee, aldus Palache. Palache (die WO II niet overleefde) schrijft dit in een postuum gepubliceerd artikel uit 1959 dat teruggrijpt op zijn inaugurele rede in 1925.⁶² Kessler ziet Palache daarom als een voorloper van de Amsterdamse School.⁶³

1.5.2 Methodologie

Van Uchelen merkt op dat van een eenduidige methodologie binnen de Amsterdamse School geen sprake is:

Aan de bepaling van de plaats van deze methode van exegese tegenover of beter naast en temidden van meer traditionele wijzen van benadering van de tekst is theoretisch-methodisch nog niet veel gedaan.⁶⁴

⁵⁸ Renkema, J., 'De Amsterdamse School', in: *Centraal Weekblad*, 10 november 1989, 13.

⁵⁹ Dit is nadrukkelijk een *visie* van Breukelman. Er zijn ook wetenschappers die juist 'particularistische' bijbelboeken onderscheiden van meer 'universalistische'.

⁶⁰ Noorman, T. e.a., 'In de ban van Frans Breukelman', in: *Rondom het Woord, Theologische Radioleergang*, 36, 3 (1994), 11.

⁶¹ Palache, J.L. 'Het karakter van het Oud-Testamentisch Verhaal', in: *Sinai en Paran, Opera Minora van wijlen Dr. J.L. Palache*, Leiden 1959, 35, zoals geciteerd door Deurloo, K.A., 'De zogenaamde 'Amsterdamse School'', in: Klijn, A.F.J. (red.), *Inleiding tot de studie van het Nieuwe Testament*, Kampen: Kok, 1982, 167.

⁶² Judah Palache kwam samen met zijn vrouw om in Auschwitz in 1944.

⁶³ Kessler, M., *Voices from Amsterdam*, x.

⁶⁴ Van Uchelen, *Bijbeluitleg*, 212.

Dit schrijft hij in 1979, zeven jaar voor het verschijnen van de dissertatie van Oost. Dit proefschrift uit 1986 krijgt de bescheiden secundaire ondertitel: 'een bijdrage tot gesprek' mee. Het stelt zich ten doel de historisch-kritische methode te vergelijken met stijl- en structuuranalyse, twee belangrijke pijlers van de Amsterdamse methode. In dit werk wordt een grondig en methodisch overzicht gegeven tot dan van enkele belangrijke aspecten van de werkwijze van de Amsterdamse School. Overigens merkt ook Oost op dat de exegeten van de Amsterdamse School nogal eclecticisch te werk gaan als zij gebruik maken van elementen vanuit de stijl- en structuuranalyse.⁶⁵

Kort voordat Oosts proefschrift werd verdedigd, verscheen in 1984 de bundel *De bijbel maakt school*, waarvan het eerste artikel, van de hand van R. Zuurmond (em. hoogleraar hermeneutiek, UvA, begonnen als de opvolger van Breukelman), ingaat op de hermeneutiek van de Amsterdamse school.⁶⁶ Volgens Zuurmond wil zij zelf helemaal niet van een hermeneutiek spreken, aangezien een hermeneutiek a priori onmogelijk is:

De hermeneutiek zoals die in Amsterdam, met name onder invloed van het werk van Breukelman, functioneert, onderscheidt zich van de gangbare (filosofische) hermeneutiek met name op dit punt dat de hermeneutiek geen zelfstandige, autonome discipline kan zijn, maar dat zij gaandeweg aan de te lezen teksten zelf wordt ontwikkeld en bijgesteld.⁶⁷

Van Uchelen keert in zijn studie retorisch terug naar de basis, het artikel van Beek waarin de eerste wegwijzers werden uitgezet, het in paragraaf 1.4.1 uitgebreid besproken artikel over verzadigingspunten en onvoltooide lijnen in het Oudtestamentisch onderzoek. Als, zo vraagt hij zich af, Deurloo van mening is dat er geen synthese tot stand hoeft te komen tussen methoden, mogen we, uitgaande van de 'Jetztgestalt' en 'Letztgestalt' van een tekst, andere uitlegwijzen dan links laten liggen?⁶⁸ Van Uchelen merkt terecht op dat dan de vraag gewettigd is of de verzadigingspunten (zie de voorbeelden gegeven in 1.4.1) zich wel in hetzelfde vlak bevinden en of de onvoltooide lijnen wel naar hetzelfde doel lopen.⁶⁹

1.5.3 Confrontatie der methoden

In wat volgens de ondertitel de apotheose moet worden van zijn proefschrift, maar wat niet meer dan vier pagina's telt, confronteert Oost aan het slot van zijn onderzoek de Amsterdamse methode met de historisch-kritische methode.⁷⁰ Veel meer dan het herhalen van eerder gedane, overigens zeer adequate, observaties doet hij echter niet. De beide methoden stellen zulke uiteenlopende vragen aan een tekst dat ze elkaar niet ontmoeten; er is geen confrontatie. Er blijven tussen de beide methoden diepgaande meningsverschillen, antithesen en vragen over en weer bestaan die

⁶⁵ Oost, Omstreden bijbeluitleg, 88.

⁶⁶ Deurloo, K. en R. Zuurmond (red.), *De bijbel maakt school. Een Amsterdamse weg in de exegese*, Baarn: Ten Have, 1984.

⁶⁷ Zuurmond, R., 'Een kritische hermeneutiek', in: Deurloo, K. en R. Zuurmond (red.), *De bijbel maakt school. Een Amsterdamse weg in de exegese*, Baarn: Ten Have, 1984, 19.

⁶⁸ Zie voor deze visie van Deurloo: Deurloo, K.A., *Schrijf dit ter nagedachtenis in het boek*, Amsterdam: Huisdrukkerij Universiteit van Amsterdam, 1975, 8. Het betreft zijn oratie als hoogleraar Oude Testament aan deze universiteit.

⁶⁹ Van Uchelen, Bijbeluitleg, 213.

⁷⁰ Oost, Omstreden bijbeluitleg, 77-80.

een afronding van de discussie onmogelijk maken.⁷¹ In het afsluitende hoofdstuk somt Oost vijf punten op waar de verschillen zeer groot zijn.⁷² Mijn parafrase daarvan:

1. De neiging tot een 'tijdloze' conceptie van de Schrift aan de kant van de Amsterdamse School, die neerkomt op het beter of anders verstaan dan de schrijver zichzelf verstaan heeft. Hier is onmiskenbaar een subjectief element binnengeslopen.
2. De kunstwerkhypothese: de tekst als autonoom gegeven. Deze lijkt niet verdedigbaar voor alle Oudtestamentische geschriften. Denk aan de wetsteksten bijvoorbeeld.
3. Stijl- en structuuranalyse zouden juist aan de kant van het historisch-kritische onderzoek een grotere rol mogen spelen.
4. Het losmaken van de Schrift uit de tijd van de verteller aan de kant van de Amsterdamse School. Dit kan leiden tot te vergaande allegoriseren of het zelfs misbruiken van bijbelteksten voor (bijvoorbeeld) politieke doeleinden. Feministische theologie en materialistische exegese zijn hier voorbeelden van.
5. Het geschiedenisbegrip. Er zijn drie posities hier te onderscheiden. Calvijn en Luther lazen de bijbel nog als 'een kwaliteitskrant van heel lang geleden'. De historisch-kritische methode die tijdens de Verlichting ontstond, laat weinig over van deze wijze van lezen. De Amsterdamse school interpreteert de Schrift als onhistorische geschiedenis (wat niet hetzelfde is als niet-historische geschiedenis!): het is Gods Woord dat geschiedt in de Schrift.⁷³ Geen geschiedenis in de zin van feitelijke geschiedenis, maar wèl geschiedenis: er gebeurt iets in levens van mensen!

Wat betreft het laatste punt neemt de Amsterdamse School dus duidelijk stelling. Hierin ben ik geneigd haar te volgen. Ook ik ben van mening dat de bijbel ons niet vertelt hoe de geschiedenis van (bijvoorbeeld) het volk Israël zich feitelijk heeft voltrokken. Zo geloof ik dat er een uittocht is geweest uit Egypte, maar denk ik dat de crux van het Exodusverhaal Gods bevrijdende handelen is. Was Israël niet in Egypte? Ik geloof van wel. Waren er geen tien plagen? Nog steeds wil ik vasthouden aan het bijbelverhaal. Sprongen er kikkers door de slaapkamer van de farao? Hier ergens ligt voor mij een grens. Er is 'geschiedenis geschied', maar of het precies zo ging dat de farao een kikker uit zijn sandaal moest bevrijden, is niet van belang. Het was Israël dat werd bevrijd. Er was een dabhar! Een woord dat daad werd. In het gezichtspunt dat W. Stoker en H. Vroom formuleren kan ik mij vinden:

Bijbelse verhalen zijn geen fictie, evenmin geschiedenis in de gebruikelijke zin van het woord. Het gaat om *history-like* verhalen over Gods omgang met mensen in de loop der tijden, waarbij de verteller ook sagen en legenden gebruikt.⁷⁴

⁷¹ Oost, Omstreden bijbeluitleg, 113.

⁷² Oost, Omstreden bijbeluitleg, 113-115.

⁷³ Niet *history* maar *His story*, zoals Nico Ter Linde wel eens verwoord heeft.

⁷⁴ Stoker, W. en H. Vroom, *Verhulde waarheid, Over het begrijpen van religieuze teksten*, Zoetermeer: Meinema, 2000, 78.

Mijn interpretatie van ‘*history-like-verhalen*’ zou hierbij zijn: verhalen die zo gebeurd *zouden kunnen zijn*, echter niet of nauwelijks traceerbaar door historici.

1.6 Hermeneutiek volgens Breukelman

1.6.1 Breukelman de voornaamste representant

Frans Breukelman (1916-1993) is de belangrijkste vertegenwoordiger van de Amsterdamse school geworden, bijna haar personificatie. Mijn these is dat de reden hiervan ligt in zijn inbreng van de dogmatiek. Door zijn theologisch-kritische houding en dankzij zijn bereidheid om met dogmatische stellingen zijn hoofd boven het maaiveld uit te steken, wist hij een eigen bijbelse theologie te ontwerpen, die opviel en bij predikanten in de smaak viel. Om de Kamper Oudtestamenticus Renkema te citeren: ‘Dat liet zich preken.’⁷⁵ Ook de persoonlijkheid van Breukelman droeg in hoge mate bij aan het verkrijgen van een leidende rol. Breukelman was zèlf dabbar als hij sprak. De hiervoor al eerder aangehaalde ‘geschiedende geschiedenis’ wordt bij Breukelman ‘een hieer gebeuren van Gods Woord aan óns’. En ‘niet de ontstaansgeschiedenis maar de bestaansgeschiedenis’ van een tekst is van het grootste belang.⁷⁶ Het eigen ‘zijn’ van bijbelteksten komt voorop te staan, in tegenstelling tot wat tot dan gangbaar is aan theologische faculteiten: de bestudering van de wording van de Schrift; vormgeschiedenis, traditiesgeschiedenis, tekstkritiek.

Een wellicht wonderlijke constatering: Breukelman heeft de Verlichting als uitermate heilzaam en vruchtbaar beschouwd voor het begrip van de Schrift. In de Verlichting immers begint men radicaal los te laten wat Breukelman noemt het ‘naïef-historisch lezen’.⁷⁷ De bijbel wordt niet langer als een geschiedenisboek gezien, waarin primair staat opgetekend hoe de historie van het volk Israël zich voltrokken heeft. De historisch-kritische methode doet haar intrede, Breukelman spreekt liever van de *kritisch-historische* werkwijze. In de visie van Breukelman heeft de kerk bijbelteksten nooit anders dan historisch gelezen. Van ‘naïef’- naar ‘kritisch’-historisch is volgens hem van de regen in de drup, want met de reconstructie van de geschiedenis via de tekst loopt men nog steeds ‘uit het verhaal weg’: uit het oog verloren wordt waar het ten diepste om gaat. De winst van de Verlichting blijft echter het inzicht dat een bijbelverhaal niet precies vertelt hoe iets historisch is geweest. Breukelman neemt het de wetenschap kwalijk dat vervolgens niet aan de teksten de vraag is gesteld wat deze wèl beogen te zeggen.⁷⁸ ‘De wetenschap iets kwalijk nemen’ impliceert nogal wat. Uiteraard doelt Breukelman op de historisch-kritische methode. De kwestie wat teksten beogen te zeggen, een stap verder nog: wat hun verkondigingswaarde is, hoort wellicht ook eerder thuis in de kerkelijke opleiding, in de homiletiek. Vragen worden andere en teksten worden anders wanneer God en geloof worden aangenomen.

⁷⁵ Renkema, CW, 13.

⁷⁶ Den Heyer, C., ‘Breukelman’, in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo’n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 128.

⁷⁷ Nieuwpoort, A. van, ‘Er wil iets gezegd worden! Frans Breukelman ter zake’, in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo’n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 162.

⁷⁸ Bekker, Gesprekken, 109.

Heel gestructureerd heeft Breukelman nooit gewerkt, veeleer moet hij als een warhoofd worden bestempeld. Hij bleef veranderen. Ter illustratie de anekdote van iemand die zo gegrepen was door Breukelmans uitleg van Psalm 114, dat hij nogmaals naar hetzelfde college toog. Breukelman deelde aan het begin van dat college de stencils uit, die deze fan in eerste instantie weigerde met de woorden 'Ik heb ze al'. "Onmogelijk" antwoordde Breukelman. "Het is sinds deze week weer helemaal anders" ... Opnieuw werd het verhaal verteld.⁷⁹

1.6.2 Dogmatiek en Barth

Breukelman wordt in zijn Leidse studietijd gegrepen door het tweede deel van de Kirchliche Dogmatik, de Prolegomena, *Die Lehre vom Wort Gottes* van Karl Barth. Deze dogmatiek heeft Breukelman opgevat als hermeneutiek. De dogmatiek heeft volgens hem de taak om de homiletische horizon zichtbaar te maken, zoals het aan de *bijbelse* theologie is om de hermeneutische horizon te tonen. Breukelman zag bijbelse theologie als een zelfstandige discipline van theologie. Behalve Barth is ook Miskotte van beslissende invloed op Breukelman. In diens *Bijbelsch abc* vindt hij een combinatie van Barth met Buber-Rosenzweig.⁸⁰ Wat Breukelman geraakt heeft in Barth is diens 'a-historische opvatting van het bijbelse geschiedenisbegrip'. Verhalen zijn waar, ook als ze niet echt zo gebeurd zijn. Van Buber neemt hij de notie 'taal van de boodschap' over. In de taal van de boodschap heeft waarheid een andere connotatie dan feitelijkheid. Onder verwijzing naar Miskotte, in de woorden van Breukelman zelf:

Miskotte liet ons zien hoe het direct uit de teksten zelf op je afkomt. De waarheid manifesteert zich direct in de teksten. Lees maar! Het staat overal!⁸¹

Of om Vroom te citeren, in een iets zwakkere variant:

De bijbel is (...) geen "geschiedenis" in de zin van een op empirisch onderzoek van opgravingen en schriftelijke bronnen opgebouwd verslag van het historisch verloop waarmee elke onderzoeker – ongeacht diens geloof of ongelooft – kan instemmen.⁸²

1.6.3 Bijbelse theologie

Breukelmans Bijbelse theologie heeft geleidelijk vorm gekregen. Na een halfvoltooide theologie-opleiding (dat wil zeggen: wel het kerkelijk examen afgelegd, maar nog niet het doctoraal) ontdekt Breukelman tekortkomingen in de theologische opleiding als het gaat om de uitleg van de Schrift. 'De zogenaamde bijbelwetenschap slaat op de kerkelijke praxis als een tang op een varken', zoals hij later in een interview verwoordt.⁸³ Hieruit ontstaat langzaam wat Breukelman zelf als 'zijn

⁷⁹ Dijkmeester, C. "Drie herinneringen", in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo'n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 197.

⁸⁰ Miskotte, K.H. *Bijbelsch abc*, Nijkerk: Callenbach, 1941.

⁸¹ Klikstra, P., '...Und ihr könnt sagen, ihr seid dabei gewesen', in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo'n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 213-214.

⁸² Vroom, H., *Echt gebeurd*, 350.

⁸³ Rootmensen, B., 'Een interview met Frans Breukelman', in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo'n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 24.

project' betiteld heeft, en wat uiteindelijk zijn levenswerk is geworden: 'uitleggen hoe de Schrift uit te leggen'. Tot een bloeiende wetenschappelijke carrière leidt dit evenwel niet. Breukelman studeert nog wel af (op Bultmann), maar tot een promotie komt het niet; de beoogd promotor Beek deinst toch ietwat terug voor de radicaliteit die Breukelman, intussen wetenschappelijk medewerker van de UvA geworden, aan de dag legt. Een radicaliteit en houding ten aanzien van andersdenkenden die het best geïllustreerd kan worden door een citaat. Breukelman, gevraagd naar zijn oordeel over de theologie in het algemeen:

Dat is een dolgedraaid specialisme van een stelletje professoren. De één is nog knapper dan de ander. En ze zitten maar geleerd te doen. Ik heb een vreselijke hekel aan professoren.⁸⁴

Men kan zich voorstellen dat professor Beek de 'corona' nog niet gelijk zag volstromen bij de gedachte aan een eventuele promotie van vriend Frans. Overigens heeft Breukelman zijn Genesisstudie die verschijnen zal als het tweede deel van *Bijbelse Theologie I* wel degelijk aangeboden aan Beek als dissertatie.⁸⁵ Beek zou gereageerd hebben met de woorden 'een academisch proefschrift ziet er anders uit.'⁸⁶ Zoals Deurloo ook opmerkt, was er sprake van 'incompatibilité des humeurs' tussen de twee, hoewel er bij Beek uiteindelijk wel degelijk waardering groeide voor 'die dominee'.⁸⁷

In het eerste deel van de reeks *Bijbelse theologie* ontvouwt Breukelman zijn visie op de verhouding tussen exegese, hermeneutiek en theologie, die hij in een dialectische relatie tot elkaar ziet staan:

Bij het verklaren van bijbelse teksten komt vanzelf steeds vollediger 'bijbelse theologie' uit de exegese te voorschijn en omgekeerd gaat de uit de exegese van de teksten te voorschijn komende bijbelse theologie op haar beurt fungeren als hermeneutische horizon, waarbinnen de arbeid der exegese moet worden verricht.⁸⁸

Anders gesteld: zoals we gewend zijn de Schrift te lezen zo willen we de leer ontvouwen. Maar ook andersom is waar: zoals we de leer ontvouwen, zo lezen we de Schrift. Het is een eigenaardige wisselwerking.⁸⁹

In De Knijffs beknopte geschiedenis van de hermeneutiek *Sleutel en slot* is Breukelman de laatst besproken hermeneut van de 20^e eeuw.⁹⁰ De Knijffs chronologie loopt van Origenes tot Breukelman. De Knijff is van oordeel dat Breukelmans hermeneutiek kortweg als volgt is samen te vatten: 'niet achter maar in de tekst hebben wij Gods woord te zoeken en te vinden'.⁹¹ Voor het eigenwijs op zoek gaan naar iets wat er niet staat, is geen ruimte.

⁸⁴ Rootmensen, Interview, 24.

⁸⁵ Breukelman, F.H., *Bijbelse Theologie I,2*, Het eerstelingschap van Israël temidden van de volkeren op de aarde als thema van "het Boek van de Verwekkingen van Adam, de mens", Kampen: Kok, 1992.

⁸⁶ Deurloo, K., "Teruggeworpen op Tenach' (een pro-Frans getuigenis)", in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo'n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 100.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Breukelman, F.H., *Bijbelse theologie I, 1*, Schrift-lezing: een verhandeling over de kolometrische weergave van bijbelse teksten als hulp bij het lezen en als grondslag voor de exegese, Kampen: Kok, 1980, 9.

⁸⁹ Zie ook Bekker, Gesprekken, 102.

⁹⁰ Knijff, H.W. de, *Sleutel en slot*, Kampen: Kok, 1980.

⁹¹ Ibid., 158

Breukelman laat zijn wijze van lezen, gefundeerd in de veronderstelling dat vorm en inhoud onlosmakelijk verbonden zijn, zien in de voor zijn werk en denken fundamentele studie: *De theologie van het Boek Genesis*.⁹² Dit is het tweede deel in de reeks *Bijbelse Theologie*.⁹³ Hierin betoogt hij dat Genesis dient te worden gelezen als een compositorische eenheid. Door het aldus te lezen komt de structuur van het boek beter aan het licht.⁹⁴ Men ziet de omlijsting *om en door* de compositorische eenheid. Een goede schriftuitleg gaat heen en weer van het geheel naar de delen en van de delen naar het geheel.⁹⁵

Breukelmans eigen definitie van Bijbelse theologie luidt:

Onder bijbelse theologie verstaan we in alle gevarieerdheid toch een eenheid vormende theologie van de bijbelse getuigen zelf, zoals die latent in hun teksten aanwezig is en als bezinning op de inhoud en de strekking van hun *verbi divini ministerium* aan de vormgeving van de tekst ten grondslag heeft gelegen. Die theologie is echter door henzelf niet apart onder woorden gebracht, maar moet door ons, die hun teksten hebben uit te leggen, worden geformuleerd ten eerste omdat daardoor vanuit de exegese een hermeneutische horizon ontstaat waarbinnen deze teksten moeten worden uitgelegd, en ten tweede omdat we daardoor steeds beter de bijbelse norm gaan verstaan, waaraan het spreken en handelen van de kerk kan worden gemeten.⁹⁶

Breukelman heeft zijn bijbelse theologie willen verstaan als een voortzetting van het monumentale werk van Barth.⁹⁷ De kernvraag voor hem is niet of de werken van het Oude Testament als één geheel konden worden gelezen, dat stond buiten kijf. De grote vraag voor Breukelman is of het Oude Testament en het Nieuwe Testament als één geheel kunnen worden beschouwd. Zijn intensieve studie naar het evangelie van Mattheus dient in dat licht worden gezien. Een van zijn conclusies is dat Oude Testament en Nieuwe Testament samen van de ene Messias Jezus getuigen.

In het werk van Breukelman komt de verantwoording van de methode niet voorop, noch is hij kwistig met het formuleren van zijn uitgangspunten. Nu en dan duiken ze op, in de vorm van thesen. Een voorbeeld hiervan vormen de vijf stellingen op bladzijde 212-218 in *Bijbelse theologie I*, 2. In de Amsterdamse School gaat men niet uit van een hermeneutiek a priori. Er is geen 'recept' dat voorafgaat aan de exegese. Dat deze stellingen pas in de bijlage van de monografie een plaats krijgen, is dan ook niet verwonderlijk. Het zij opgemerkt dat ze sterk gekleurd zijn door het onderwerp: Genesis, een constatering die aansluit bij Breukelmans voornaamste leeswijzer: het dabhar-karakter van het Woord (zie 1.4.4). Belangrijk is verder nog dat Breukelman zo van de tekst

⁹² Een visie die men in de literatuurwetenschap ook aantreft, te weten bij de Tachtigers.

⁹³ Breukelman, Eerstelingschap.

⁹⁴ Volgens Breukelman is het boek opgebouwd in vier delen, die alle vier steeds met hetzelfde opschrift worden ingeleid: "Dit zijn de verwekkingen van...". Het opschrift boven hoofdstuk 5 vormt, door toevoeging van de woorden: "Dit is *het Boek* van de verwekkingen van..." zijns inziens het eigenlijke begin van Genesis als *Sefer Toledot Adam*, waarin het gaat over de verwekkingen van Adam, de mens pars pro toto, en over de wording van Israël te midden van de volkeren op de aarde: een thema waarmee Genesis aldus Breukelman, bovendien de functie verkrijgt van 'ouverture' op de Schrift als geheel.

⁹⁵ Breukelman, F.H., 'Al deze woorden (Matth. 26:1,2)', in: Deurloo, K. en R. Zuurmond, *De bijbel maakt school*, Baarn: Ten Have, 1984, 42.

⁹⁶ Breukelman, *Schriftlezing*, 19-20.

⁹⁷ Burggraaf, H en H. van de Vendel (red.), 'Het tegoed van Frans Breukelman', in: *Rondom het Woord, Theologische Radioleergang*, 36, 3 (1994), 8.

uitging, dat hij deze beschouwde als een 'koor van stemmen, elkaar bevraged, twistend, stimulerend'.⁹⁸ De 'deur' van teksten kan alleen van binnenuit worden geopend.⁹⁹

1.6.4 Sleutelwoorden en grondwoorden

Breukelman komt krachtig op voor de concrete, zo precies mogelijk omlinjnde, betekenis van Hebreeuwse woorden. Hebreeuws beschouwt hij welhaast als een taal met een wiskundige precisie.¹⁰⁰ Moderne vertalingen ergeren hem, omdat ze 'voetballen met teksten'.¹⁰¹ De woorden van de Schrift zijn voor Breukelman 'geschiedende christologie', ook het Oude Testament.¹⁰² Chronologische en aardrijkskundige noties dienen kerugmatisch-theologisch te worden verstaan: ten dienste van de verkondiging. Nog belangrijker zijn de themawoorden, motiefwoorden, sleutelwoorden (ik kies ervoor in mijn onderzoek steeds te spreken van 'sleutelwoorden'). Volgens de al ter sprake gekomen studie van Paul impliceert het voor waardevol houden van een dergelijke methodiek van sleutelwoorden een datering van deze geschriften in een en dezelfde tijd.¹⁰³ Immers, taal is voortdurend in ontwikkeling en betekenissen verschuiven door de eeuwen. Maar, in antwoord op Paul: schriftelijke vastlegging beschrijft natuurlijk geenszins de voorafgaande orale traditie, een aspect dat ik bij Paul op meer dan één moment in zijn betoog mis.¹⁰⁴ Bovendien gaat het niet altijd om letterlijke, maar om thematische overeenkomsten (waarbij de keuze voor bijvoorbeeld eenzelfde werkwoordstam uiteraard wel de weg wijst). Zo kan Mozes' biezen mandje doen denken aan Noachs ark, hoewel er in het Nederlands twee verschillende woorden worden gebruikt.¹⁰⁵

Niet om de natuur, maar om de namen, niet om de historie maar om het woord dat geschiedt, draait het bij Breukelman. Grondwoorden zijn bijvoorbeeld 'namen' (sjemot), 'woorden' (debhariem), 'dagen' (yamiem) en 'de aarde onder de hemel' (ha-arets tachat ha-sjamaim).¹⁰⁶ Postuum verschijnt in 1998 (in het Duits) Breukelmans studie *Debharim, over* bijbelse sleutelwoorden.¹⁰⁷ Deze omvatten een uitgebreidere reeks: Hemel, Aarde, Trouw, Waarheid, Recht,

⁹⁸ Dulk, M. den, "...T'ALLER TIJT VOOR SIJN AENGESICHTE SPELENDE..." in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo'n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 264.

⁹⁹ Bekker, *Gesprekken*, 35.

¹⁰⁰ Rootmensen, *Interview*, 20.

¹⁰¹ *Ibid.*

¹⁰² Paul, *Bijbelexegese*, 15.

¹⁰³ *Ibid.*, 18.

¹⁰⁴ Zo stelt hij ook twee visies tegenover elkaar: het ontwikkelingsdenken, waarbij Israël van een polytheïstische, animistische cultusgodsdienst langzaam gegroeid is naar een hogere, monotheïstische godsdienst versus een visie waarin het volk Gods in bloeiperioden zijn al vroeg hoge roeping verzaakt. Kernachtig geformuleerd: waren er eerst de profeten en ontstond toen pas de (Mozaïsche) wet, of was er eerst de wet en werd deze door de profeten keer op keer gerevitaliseerd? Paul stelt dat een datering van de Pentateuch in de ballingschap een keuze impliceert voor de visie van het ontwikkelingsdenken (*ibid.*, 12). Dat overtuigt mij allerminst, want het veronachtzaamt de rol van de orale traditie.

¹⁰⁵ In het Hebreeuws overigens niet. Reden waarom P. Oussoren in zijn *Naardense bijbelvertaling* spreekt van 'Mozes' arkje'. Zie Oussoren, P., *De Naardense Bijbel: de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel*, Vught: Skandalon, 2004.

¹⁰⁶ Bekker, *Gesprekken*, 118-119.

¹⁰⁷ Breukelman, F.H., *Debharim: der biblische Wirklichkeitsbegriff des Seins in der Tat*, Kampen: Kok, 1998.

Gerechtigheid, Dagen, Namen, Woorden, Vrede. ‘Sleutelwoorden hadden voor Breukelman de werking van magneetjes in een groot pak spijkertjes’, zoals Deurloo later zou omschrijven.¹⁰⁸

1.6.5 Colometrie en opschrijfwijze

Breukelman verkiest het gesproken woord boven het geschreven. En als het woord toch op schrift gesteld is, dan wil hij zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke vorm daarvan blijven, vorm in de betekenis van opmaak. Breukelman houdt vast aan de samenhang tussen inhoud en de tekstvorm; aan het verband tussen de wijze waarop de woorden werden gesproken en de colometrie van de tekst (cola: spreek- of ademeenheden). Door toedoen van de Masoreten verdrong de interpunctie op een bepaald moment in de geschiedenis de colometrie, maar Breukelman wilde op dit punt juist wel terug naar de vroegste vorm. Dankzij colometrie zou het gesproken woord het dichtst kunnen worden benaderd. Zijn methode wordt daarom ook wel een colometrische methode genoemd. In het eerste deel van zijn *Bijbelse Theologie* is het derde hoofdstuk gewijd aan ‘De kolometrie als grondslag van de exegese’.¹⁰⁹

Ook wat betreft de opschrijfwijze van bijbelteksten heeft Breukelman een eigen voorkeur. Hij raadt aan om de tekst grafisch weer te geven door de werkwoorden onder elkaar in de kantlijn te zetten en de overige zinsdelen te laten inspringen, met soortgelijke woorden weer onder elkaar gezet.¹¹⁰ Zo kan bijeen gelezen worden wat bijeen hoort.

1.6.6 De erfenis van Frans Breukelman

Waar een grote twintigste-eeuwse theoloog als Bultmann zich bijna geheel beperkt heeft tot Johannes en Paulus, bestrijkt Breukelman ongeveer de inverse daarvan. Alleen grote delen van het Oude Testament, Mattheus en Lukas heeft hij diepgaand bestudeerd, aan de brieven van Paulus heeft hij zich nimmer gewaagd.

Wel of niet erkend worden, is voor Breukelman altijd een gevoelige kwestie geweest. Het duidelijkst spreekt hij zich hierover uit in een interview met W. Klouwen en A. van Nieuwpoort:

Je merkt, de mensen kunnen er iets mee. Je hebt echt niet te klagen dat je volstrekt miskend zou worden. Maar anderzijds, dit wordt niet au serieux genomen door de wetenschap, daar hoef je niet op te rekenen. Dat vind ik dus raadselachtig.¹¹¹

In zijn zevenenzeventigste levensjaar komt Breukelman in 1993 te overlijden. Voor iemand in wiens leven symboliek zo’n belangrijke rol heeft gespeeld is dat een bijzonder getal. Veel publicaties had hij niet op zijn naam staan, maar de berg ongepubliceerd werk is ontzagwekkend. Zijn nalatenschap

¹⁰⁸ Deurloo, K en C. den Heyer, ‘De blijvende betekenis van Frans Breukelman’, in: *Rondom het Woord, Theologische Radioleergang*, 36, 3 (1994), 22.

¹⁰⁹ Breukelman, F.H., *Schriftlezing*, 84ff.

¹¹⁰ Paul, M.J., ‘Bijbelexegese naar Amsterdams inzicht’, in: *Wapenveld*, 44, 6 (1994), 179.

¹¹¹ Nieuwpoort, A. van, W. Klouwen, ‘Hou nou toch eens op met die Amsterdamse school; gesprek met Frans Breukelman’, in: *Interpretatie; tijdschrift voor bijbelse theologie*, 1, 6 (1993), 8.

is als 'een nieuwbouwwijk in de steigers'.¹¹² Het bestaat uit vele ordners met aantekeningen, talloze blaadjes met losse notities, maar ook nogal wat bandopnamen van leerhuizen en preken.¹¹³

Van publiceren hield Breukelman niet zo; daarmee 'leg je alles zo vast', verklaarde hij ooit, en 'krijgt het zo iets definitiefs'.¹¹⁴ Bovendien weerhield zijn perfectionisme hem ervan zijn werk overijld los te laten. Spreken deed hij met des te meer vuur. Zoals Deurloo een keer omschreef: 'hij stond er als een brandend braambos'. Ooggetuigen verklaren jaren nadien dat op papier veel van de magie verloren is gegaan. De Stichting Breukelman wordt in 1993 opgericht met de doelstelling om zijn ongepubliceerde werk uit te geven. Dit heeft geleid tot een aantal delen in de reeks *Bijbelse Theologie*, waarvan tot nu toe het laatste deel in 2003 verscheen.¹¹⁵ Actief met het uitgeven van zijn werk zijn (onder anderen) P. van Walbeek, A. van Nieuwpoort, L. Lagendijk en R. Reling Brouwer. In paragraaf 1.8.3 ga ik in op de betekenis van Breukelman vijftien jaar na zijn dood. Grote vraag is, of Breukelman 'los verkrijgbaar' zal blijken te zijn; leeft zijn werk voort zonder de lijfelijke aanwezigheid van de meester om zijn visie gloed bij te zetten, of zal de vlam gestaag doven?

1.7 De Amsterdamse School, Breukelman en adepten

1.7.1 Deurloo

Deurloo (em. hoogleraar Oude Testament UvA en VU, opvolger van Beek, later kerkelijk hoogleraar, opvolger van Zuurmond), intussen al meer dan eens genoemd, slaagt erin de grondbeginselen van de Amsterdamse School toe te passen in werk bedoeld voor niet-theologen en ook voor kinderen.¹¹⁶ Deurloo is in zijn wetenschappelijke werk gespist op de intentie van grotere composities waarin verhalen zijn opgenomen.¹¹⁷ Onder verwijzing naar de grote oudtestamenticus Von Rad concentreert hij zich op de 'Jetztgestalt' en de 'Letztgestalt' van teksten.

Deurloo is een wonderlijke representant. Met zijn dissertatie sloeg hij een nieuwe denkrichting in. Dat bleef bij zijn promotor Beek niet onopgemerkt, die de door Deurloo verwoorde gedachten gebruikte als bouwstenen voor een nieuwe weg in de bijbeluitleg. Na Breukelmans dood noemt Deurloo zichzelf onomwonden 'een leerling en een enthousiast pleitbezorger van Breukelmans manier van bijbellezen.'¹¹⁸ Een meer behoudende en wellicht ook bescheiden houding

¹¹² Burggraaf, Het tegoed, 7.

¹¹³ Op de website van de Vrije Universiteit is de inventaris van zijn archief te raadplegen: <http://hdc.vu.nl> > Inventarissen > 674 Breukelman Frans.pdf, 17 maart 2009, 10:00. Het telt 51 dozen.

¹¹⁴ Scholten, L.P.M., 'Wij moeten weer hoorders van het Woord worden', in: *Trouw*, 31 oktober 1980, 9. Vgl. ook Oost, R. 'Na dertig jaar mondelinge overlevering...', in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo'n mannetje*, Kok, Kampen, 2004, 40-41.

¹¹⁵ Breukelman, F.H., *De structuur van de heilige leer in de theologie van Calvijn*, Kok, Kampen, 2003. Behalve het al genoemde deel *Debharim* (1998) verschenen verder de delen *De koning als richter* (1996) en *Theologische opstellen* (1999).

¹¹⁶ Een voorbeeld is: Deurloo, K.A. e.a., *En dat is zeven! Zeven manieren om kinderen uit de Bijbel te vertellen*, Hilversum: NZV, 2001.

¹¹⁷ Oost, Omstreden bijbeluitleg, 20.

¹¹⁸ Deurloo, K. C. den Heyer, 'De blijvende betekenis van Frans Breukelman', in: *Rondom het Woord*, Theologische Radioleergang, 36, 3, (1994), 18.

zorgde ervoor dat de aandacht zich nooit primair op hem heeft gericht. Een goede uiteenzetting van zijn werkwijze is te vinden in *Inleiding tot de studie van het Oude Testament*.¹¹⁹

1.7.2 Andere volgelingen

Oost noemt, behalve Deurloo, ook Van Daalen en Cohn als adepten van de Amsterdamse School.¹²⁰ Bij Van Daalen, voormalig hoofddocente Hebreeuws en Aramees aan de UvA, treffen we een sterke afwijzing aan van de bronnentheorie die in de literair-kritische methode een belangrijke plaats inneemt. Ze wil de boeken Genesis tot en met Koningen als één samenhangende heilshistorie zien. In haar proefschrift brengt zij een nieuwe hypothese naar voren, dat groepen auteurs aan teksten hebben gewerkt.¹²¹ Ook Cohn neemt afstand van de historisch-kritische uitleg. Hij promoveerde bij Beek aan de Universiteit van Amsterdam op een toepassing van de theorie van het autonome kunstwerk op het bijbelboek Jona.¹²² Bauer voegt Smelik aan de opsomming van Oost toe, hoogleraar Hebreeuws en Judaïca aan de filosofische faculteit van de Universiteit van Brussel en later Gent.¹²³ Smelik heeft commentaren gepubliceerd in een 'typisch Amsterdamse stijl' over Ruth en Samuel.¹²⁴ In zijn proefschrift liet hij zien dat bijbelse verhalen niet altijd vanuit een westers gevoel voor logica kunnen worden gelezen.¹²⁵ De verschillende verhalen over Saul zijn geen doublures, maar varianten die elkaar aanvullen, zodat de lezer zich een genuanceerd oordeel kan vormen.¹²⁶

A. Boissevain noemt in het *Biografisch lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*¹²⁷ verder N. Bakker (emeritus hoogleraar in de dogmatiek bij de Universiteit van Amsterdam) en R. Zuurmond als volgelingen van de Amsterdamse School die in de geest van Breukelman hebben gepubliceerd. Ten slotte mag de kring rond de Van-der-Leeuw-stichting niet ontbreken, waarbij onder meer (de priester) T. Naastepad betrokken is geweest. Oost wijst op een verwantschap in theologische inspiratie tussen deze stichting en de Amsterdamse School, maar bestempelt haar als een zelfstandige richting vanuit de liturgische reflectie op de lezing van de

¹¹⁹ "Exegese naar Amsterdamse traditie", in: Woude, A.S. van der (red.), *Inleiding tot de studie van het Oude Testament*, Kampen: Kok, 1986, 188-198.

¹²⁰ Oost, Omstreden bijbeluitleg, 18-19.

¹²¹ Daalen, A.G. van, *Simson: een onderzoek naar de plaats, de opbouw en de functie van het Simsonverhaal in het kader van de oudtestamentische geschiedschrijving*, Assen: Van Gorcum, 1966, Zoals naar verwezen door Siebert-Hommes, J., 'De Amsterdamse School', in: Knegtmans, P.J. en P. van Rooden, *Theologen in ondertal; Godgeleerdheid, godsdienstwetenschap, het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam*, Zoetermeer: Meinema, 2003, 183.

¹²² Cohn, G.H., *Das Buch Jona im Lichte der biblischen Erzählkunst*, Assen: Van Gorcum, 1969.

¹²³ Bauer, U., <http://www.wibilex.de>, 29-4-2009, 11:00.

¹²⁴ Smelik, K.A.D., *Ruth (Verklaring van de Hebreeuwse Bijbel)*, Kampen: Kok, 2000, *1 Samuël I (1-15) (Verklaring van de Hebreeuwse Bijbel)*, Kampen: Kok, 2002.

¹²⁵ Smelik, K.A.D., *De voorstelling van Israëls eerste koning in de Masoretische tekst van het Oude Testament*, Amsterdam: P.E. T., 1977.

¹²⁶ Siebert-Hommes, J., 'De Amsterdamse School', in: Knegtmans, P.J. en P. van Rooden, *Theologen in ondertal; Godgeleerdheid, godsdienstwetenschap, het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam*, Zoetermeer: Meinema, 2003, 190.

¹²⁷ Buisman, J.W. en G. Brinkman (red.), *Biografisch lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands-Protestantisme*, Kampen: Kok, 2006.

Schrift.¹²⁸ Bauer bestempelt deze stroming als de vierde richting binnen de Amsterdamse school (zie 1.4.5). Binnen de Van-der-Leeuw-stichting gaat het om 'Der Sitz in der Liturgie', de functie van de Schrift tijdens de viering.

Landelijke bekendheid geniet N. Ter Linden. Zijn reeks *Het verhaal gaat* is sterk geïnspireerd door de Amsterdamse School.¹²⁹ Bauer geeft aan dat Ter Linden ondanks een sterke 'Amsterdamse' invloed zich echter ook hiervan onderscheidt door het accent op religiepsychologie dat hij legt.¹³⁰ Ter Linden staat hier onder de invloed van de Duitse theoloog en psychotherapeut E. Drewermann.

1.7.3 De Amsterdamse School en Theologie in Groningen

Zoals ook uit Oosts proefschrift blijkt, is de verhouding tussen de historisch-kritische methode en de methode van de Amsterdamse School moeizaam. Het volgende citaat van de vroegere Groninger oudtestamenticus Labuschagne spreekt boekdelen.

Volgens deze methode [die van de Amsterdamse school, HvP] behoren de vragen, die ons dichter bij de tekst brengen, zoals de vraag naar de auteur, de tijd en het milieu waarin het betreffende bijbelgedeelte is ontstaan, niet tot de eigenlijke exegese. Men laat zich niet hinderen door de harde werkelijkheid van deze kritische, historische vragen, maar gaat uit van een vermeende eenheid van de in het Oude Testament overgeleverde geschriften en spreekt van het 'volstrekt primaat', het oppergezag van de tekst. (...) Wij hebben hier te maken met een gemoderniseerd, geraffineerd fundamentalistisch bijbelgeloof, dat des te gevaarlijker is, omdat het pretendeert wetenschappelijk te zijn. In werkelijkheid gaat het om een vreemde mengeling van moderne literatuurwetenschap, traditionele onkritische exegese en barthiaans biblicisme, zodat deze methode getypeerd kan worden als een pseudo-orthodoxe judaïserende schriftuitleg.¹³¹

Labuschagne trad aan in Groningen in 1967, één jaar voordat Beek zijn beginselverklaring schreef in *Vox Theologica*. Los van de waardeoordelen 'abnormaal', 'vreemd' en 'lelijk', die bij mij onnodig fel overkomen, staat vast dat iedere nuancering ontbreekt in de brandmerking 'pseudo-orthodoxe judaïserende schriftuitleg'. Desgevraagd verklaart Labuschagne dat hij dit nu, 32 jaar later, nooit meer zo zou opschrijven. Hem was indertijd gevraagd een kritische recensie te schrijven over het proefschrift van Deurloo over Kaïn en Abel. Jong en onervaren liet hij zich de kritiek bijna influisteren door een nu niet nader te noemen directe collega.¹³²

Hoe dan ook, veel (positieve) aandacht zal er in Groningen in de jaren die volgden niet zijn uitgegaan naar de Amsterdamse School. Toen ik zelf in 1994 opdook in Groningen aan de Theologische Faculteit was dat nog steeds zo. Voor synchrone benaderingen bestond wel aandacht, maar niet voor de karakteristieke benadering van de Amsterdamse School of voor haar visie op vertalen of hermeneutiek. Overigens onderstreept recent werk van Labuschagne dat hij tegenwoordig inderdaad een stuk milder gestemd is, minimaal over de bijna onuitputtelijke symboliek waarvan sprake kan zijn in het Oude Testament. Zijn laatste publicatie is geheel gewijd aan de rol van het getal in de bijbel, aan de verbazingwekkende boodschappen die hierin liggen

¹²⁸ Oost, Omstreden bijbeluitleg, 13.

¹²⁹ Ter Linden, N., *Het verhaal gaat*, Kampen: Kok, vanaf 1996.

¹³⁰ Bauer, U., <http://www.wibilex.de>, 27-4-2009, 17:15.

¹³¹ Labuschagne, C.J., *Wat zegt de Bijbel in Gods Naam? Nieuwe bijbeluitleg en modern godsgeloof*, 's Graveshage: Boekencentrum, 1977, 62-63.

¹³² Zo mondeling Labuschagne, C.J., 11 juni 2009, 17:30.

besloten....alleen voor wie het willen zien.¹³³ De al genoemde collega van Labuschagne in de jaren '70 Van der Woude (1927-2000), liep naar verluidt rood aan bij alles wat en iedereen die het opnam voor de Amsterdamse School ...¹³⁴ Deurloo las in 1976 tijdens college te Amsterdam brieven voor die hij van Van der Woude had ontvangen.¹³⁵ In *Kerk en theologie* begint in 1976 een langlopende polemiek naar aanleiding van het rapport 'Een geschil over de uitleg van het Oude Testament'.¹³⁶ Van der Woude acht de Amsterdamse methode 'een hermeneutisch-vertaalkundig-liturgisch-politiek coördinatensysteem' en merkt op dat dit zijn begrip te boven gaat.¹³⁷ De kern van zijn bezwaren is verwoord in het volgende citaat:

Dat hij (Deurloo – HvP) naast een diachronische benadering van de teksten pleit voor een synchronische, is een correctief dat men zich best mag aantrekken, ja moet aantrekken. Maar gaat het bij de synchronische benadering om een *plus* naast andere methoden òf om een nieuwe methode, die de andere, zo niet uitsluit, toch *theologisch* achter zich laat? Het is mij niet duidelijk geworden, hoe Deurloo de synchronische en diachronische methoden organisch met elkaar denkt te verbinden. Ik moet zelfs vermoeden dat hij dat *theologisch* ook niet kan, gezien de these van de *unhistorische Geschichte*.¹³⁸

Van der Woude haalt hierbij de hoogleraar bijbelwetenschap J. Barr aan, die de vinger legt op wat hij beschouwt als een methodologische inconsistentie:

The best fundamental hermeneutical principle, for those who wish to have one, is just this: why is the text this way, and not some other way? From this point of view nothing particular is gained by our fitting a text within an overall point of view on which it is dependent.¹³⁹

Dit is een frontale aanval op de structuralistische visie dat in de eenheid van teksten een sleutel ligt besloten voor de uitleg van (delen van) die teksten. Het doet zo geformuleerd inderdaad denken aan Baron von Münchhausen die zichzelf bij zijn schoenveters omhoog hijst. Maar ook de omgekeerde parallel met het Heisenbergprincipe in de natuurkunde is opvallend.¹⁴⁰ (Dit principe stelt dat wat je meet altijd wordt beïnvloed door de meting. Hier beïnvloedt wat je meet, i.c. de tekst, de wijze van meten, i.c. de hermeneutiek; net andersom dus.) Maar zoals in 1.4 en 1.5 betoogd, de Amsterdamse School heeft de hermeneutiek altijd als een wisselwerking willen zien, niet als een vooraf vastliggend schema. Deurloo:

¹³³ Labuschagne, C.J., *Numerical Secrets of the Bible: Rediscovering the Bible Codes*, Texas: Bibal Press, 2000. De methode van Labuschagne, is die van de logotechnische analyse: tekstverklaringen op basis van de analyse van de getallenreeksen die de Hebreeuwse letters vormen. Deze is niet geheel onomstreden.

¹³⁴ Zo mondeling Sanders, A.F., 16-4-2009, 14.30.

¹³⁵ Zo mail Van Ruiten, J.T.A.G.M., 25-5-2009, 16.32.

¹³⁶ Baarda, T., e.a., 'Een geschil over de uitleg van het Oude Testament', in: *Kerk en Theologie* 27 (1976), 89-101. Een ietwat abstract, maar wel overzichtelijk overzicht over de standpunten van twee kampen: pro en anti 'Amsterdamse methode'.

¹³⁷ Woude, A.S. van der, 'Een betere weg? Een antwoord aan K.A. Deurloo', in *Kerk en Theologie* 30 (1979), 284.

¹³⁸ Woude, A.S. van der, Een betere weg, 281.

¹³⁹ Zoals geciteerd in Woude, A.S. van der, Een betere weg, 276.

¹⁴⁰ Ook wel het onzekerheidsprincipe van Heisenberg geheten. In 1927 formuleerde W. Heisenberg een fundamentele quantum-mechanische eigenschap van de elementaire deeltjes, dat stelde dat het onmogelijk is van een deeltje exact de plaats en de impuls te meten.

hoe nauwkeuriger we de ene grootheid bepalen, des te minder weten we over de andere.

Binnen de hermeneutische cirkel, waarin de delen het geheel en het geheel de delen uitlegt (is) ten slotte het geheel meer (is) dan de som der delen.¹⁴¹

De kritiek die hierop weer mogelijk is, is dat Deurloo een iets te simpele weergave van zaken geeft. Hij versmalt het verstaansproces tot de verhouding van de delen tot het geheel. Waar is de lezer (en in het geval van de Schrift, zeker wat Breukelman betreft: de *hoorder*), is de vraag die zich opdringt. De wisselwerking bestaat tussen de wereld van de tekst en de wereld van de lezer en is een proces in de tijd. Een beter begrip van de delen leidt tot een beter begrip van het geheel en vice versa. Er zijn daarbij drie zaken in het geding: tekst, lezer en het proces van begrijpen.

1.8 De Amsterdamse school en Breukelman in de huidige tijd

1.8.1 Narratieve theologie

In paragraaf 1.4.3 stipte ik al aan dat de Amsterdamse School in haar werkwijze raakvlakken vertoont met de algemene literatuurwetenschap. Ook van de narratieve theologie, een benadering binnen de theologie die de nadruk legt op de verhalende structuur van de bijbel, staat zij niet ver af. In 1994 verschijnt onder redactie van Kessler (zie 1.2) in de Verenigde Staten een overzichtsband met de titel *Voices from Amsterdam*.¹⁴² Hierin zijn vertalingen (in het Engels) van artikelen opgenomen van vertegenwoordigers van de Amsterdamse School. Bijzonder is dat ook het artikel van Beek uit 1968 behoort tot de geselecteerde artikelen. Hieruit mag worden afgeleid dat dit artikel zeker niet als achterhaald wordt beschouwd een kwart eeuw na het oorspronkelijke verschijnen. Kessler spreekt van 'een moderne traditie binnen de theorie over narratieve bijbelgedeelten'. In 2004 krijgt Kesslers werk een vervolg in *A Commentary on Genesis*, uitgebracht samen met Deurloo.¹⁴³

1.8.2 Het Duitse taalgebied

In de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw was de continentale theologie, in het bijzonder die binnen het Duitse taalgebied, toonaangevend. Tegenwoordig is zij tanende. In de jaren '70 en '80 kwam het geregeld voor dat Duitse theologiestudenten, aangetrokken door de Amsterdamse School, in het kader van een Erasmusuitwisseling enkele maanden in Amsterdam verbleven en aan de Universiteit van Amsterdam theologie studeerden.

Het is Marquardt geweest die als eerste geprobeerd heeft om Breukelman in de Duitse theologie te introduceren. In de niet meer bestaande serie *Einwürfe* publiceert hij over het werk van Breukelman, van wie hij zichzelf als een leerling bestempelt.¹⁴⁴ Dzubba is een andere Duitser

¹⁴¹ Deurloo, K.A., 'Exegese naar Amsterdamse traditie', in: Woude, A.S. van der (red.), *Inleiding tot de studie van het Oude Testament*, Kampen: Kok, 1986, 194.

¹⁴² Kessler, M., *Voices from Amsterdam: a Modern Tradition of Reading Biblical Narrative*, Scholars Press, Atlanta, 1994.

¹⁴³ Kessler, M. en K. Deurloo, *A Commentary on Genesis: The Book of Beginnings*, New York: Paulist, 2004.

¹⁴⁴ Marquardt, F., 'Bericht über eine biblische Weise, die Bibel zu lesen. Frans Breukelmans Biblische Theologie', in: *Die Bibel gehört nicht uns; Einwürfe*, 6, 1990, 157-207.

die zich de methode van bijbellezen van Breukelman eigen maakte. Hij ging er zo zeer in op dat op een gegeven moment de schepper, Breukelman zelf, niet meer door hem genoemd werd.¹⁴⁵ Onduidelijk is wat de reden hiervan is. Mogelijk is dat Breukelman zelf niet met Dzubba's geschriften geassocieerd wilde worden. Ook denkbaar is dat Dzubba van mening was dat zijn aanpassingen zodanig waren dat ze het noemen van de bron overbodig maakten. Ten slotte verschijnt er in 1992 een Duitstalige dissertatie, *Kol haddebarim ha'elleh. All die Worte*, van de hand van U. Bauer die de 'schriftuitleg uit Amsterdam' toepast op Exodus.¹⁴⁶ Deze Bauer houdt ook het lemma 'Amsterdamer Schule' bij in *das wissenschaftliche Bibellexikon im Internet*, waaraan in dit hoofdstuk al enige malen is gerefereerd.¹⁴⁷ In zijn proefschrift introduceert hij de methode van Schriftuitleg van de Amsterdamse School (nogmaals) bij Duitse lezers. 'Amsterdamse School' acht hij een ietwat misleidende maar wel bruikbare paraplueterm voor wat een heterogeen gezelschap is.

Tot grote(re) bekendheid van Breukelman bij onze oosterburen heeft dit alles niet geleid. In de vierde editie van *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, een gezaghebbende Duitse encyclopedie, ontbreekt Breukelman.¹⁴⁸ Ook in de *Theologische Realenzyklopädie* zoekt men vergeefs tussen de lemma's 'Bretschneider, Karl Gottlieb' op pagina 186 en 'Brevier (Gebetbücher)' op pagina 187 naar 'Breukelman, Frans'.

1.8.3 De Societas Hebraica Amstelodamensis en andere genootschappen

In 2001 vierde de Societas Hebraica Amstelodamensis (zie 1.4.1) haar veertigjarig bestaan. Siebert-Hommes, tot 2002 universitair docent Hebreeuwse bijbel/Oude Testament aan de Universiteit van Amsterdam, spreekt van een levendig en actief werkgezelschap.¹⁴⁹ Elk jaar wordt een bundel met exegetische artikelen gepubliceerd, *Amsterdamse Cahiers voor Exegese en Bijbelse Theologie*. Sinds de millenniumwisseling streeft een volledig verjongde redactie bovendien naar een Engelstalig supplement. Tevens zijn er vertaalgroepen actief (waarop ik in 2.7 nog terug zal komen.)

Verder is er een keur van kleinere stichtingen, periodieken en genootschappen, die de herinnering levend trachten te houden. Te wijzen valt op de al eerder genoemde Van der Leeuwstichting, de tijdschriften *De eerste dag*, *De eerste lezing* en *Kind op zondag* en de onlangs opgerichte Dirk Monshouwer Stichting.¹⁵⁰ Ook is geprobeerd het gedachtegoed van de Amsterdamse School (i.c. van Frans Breukelman) te doceren aan jongeren in het voortgezet onderwijs. Al in 1977 verscheen bij de uitgeverij Gooi en Sticht de methode *Naderen om te horen*,

¹⁴⁵ Wolff-Steger, A., 'Tussen Amsterdam en Berlijn', in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo'n mannetje*, Kok, Kampen, 2004, 222.

¹⁴⁶ Bauer, U., *Kol haddebarim ha'elleh. All die Worte: Impulse zur Schriftauslegung aus Amsterdam; expliziert an der Schilfmeererzählung in Exodus 13,17-14,31*, dissertatie, Universiteit van Amsterdam, Frankfurt am Main: Lang, 1992.

¹⁴⁷ Bauer, U., <http://www.wibilex.de>.

¹⁴⁸ Klikstra, P., "...Und ihr könnt sagen, ihr seid dabei gewesen", in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo'n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 215.

¹⁴⁹ Siebert-Hommes, J., 'De Amsterdamse School', in: Knechtmans, P.J. en P. van Rooden, *Theologen in ondertal; Godgeleerdheid, godsdienstwetenschap, het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam*, Zoetermeer: Meinema, 2003, 195.

¹⁵⁰ Vanwege deze stichting doceert Prof. J. Dubbink, als opvolger van Deurloo, thans Bijbelse Theologie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Hij noemt zichzelf een 'gematigd' vertegenwoordiger van de Amsterdamse School. Zie Hof, E., *Vertaalprincipes van de 'Amsterdamse School' en de Statenvertaling; een kwalitatieve en theologische vergelijking*, 6.

een bijbelcatechese voor school en groep.¹⁵¹ Doordat deze methode leerlingen 'dwingt' te naderen om te horen - dus niet zo leerlinggericht is, wordt zij niet populair. Dan verschijnt de methode *Van Horen Zeggen* op de markt. Qua bijbelexegese ook in de geest van Breukelman maar leerlingvriendelijker, onder meer in haar thematische benadering. Het blijkt een schot in de roos. *Van Horen Zeggen* wordt de best verkochte methode voor het godsdienstonderwijs in het voortgezet onderwijs. Vorig jaar werd op de jaarlijkse gebruikersdag het 25-jarig-jubileum gevierd. Hier worden de Amsterdamse School en Frans Breukelman niet vergeten ...¹⁵²

1.8.4 Blijvende betekenis?

In de jaren '70, in de hoogtijdagen van Breukelman, kon het voorkomen dat een gemeente aan een beroepingscommissie vroeg om 'iemand die op de manier van Breukelman werkt'.¹⁵³ Studenten theologie van andere universiteiten kwamen af en toe 'bijtanken bij Breukelman'.¹⁵⁴ Ook na zijn pensionering blijft Breukelman aan de weg timmeren, met uitgaven in de reeks *Bijbelse Theologie* en tirades over nieuwe bijbelvertalingen die er verschijnen. Waar in 1994, een jaar na de dood van Frans Breukelman, in een themanummer van het periodiek *Rondom het Woord* nog een positief artikel verschijnt met de titel 'De blijvende betekenis van Frans Breukelman' is de situatie vijftien jaar later echter geenszins één om te spreken van een levendige wetenschappelijke aandacht voor Breukelmans werk.¹⁵⁵ Los van de oorzaak (zie inleiding), er bestaat geen zelfstandige theologische faculteit meer aan de UvA. Een maatstaf is dat natuurlijk niet, positief bijdragen doet het gegeven evenmin. Er zullen aan de UvA geen colleges exegese meer worden gegeven en er zullen geen studenten meer worden gevormd in de Amsterdamse principes van exegese, zoals Siebert-Hommes opmerkt.¹⁵⁶

De website van de Stichting Breukelman biedt een troosteloze aanblik. Al is er veel informatie te vinden, een actieve webmaster is in geen velden of wegen te bespeuren; wel is er veel (ook door de beheerder) niet gewenste reclame. De laatste update is van 30 juli 2006.¹⁵⁷ Op mijn bestelling van twee DVD-tjes en een trefwoordenregister moest ik maanden wachten; niettegenstaande dat zij vergezeld ging van een donatie aan de Stichting en bovendien zowel per

¹⁵¹ In 1978, op 5 en 6 april, is er in Kampen door het Catechetisch Centrum, uitgaande van de (toen nog) Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken een 'Godsdienstpedagogisch congres' Groningen - Kampen georganiseerd, met als thema 'Breukelman en de bijbelcatechese', toegespitst op de methode 'Naderen om te horen'. Sprekers: de auteurs van de methode, de heren Koot, Smit, Smulders en Tromp, en 'de meester himself', drs. F.H. Breukelman. Uit de bevestigingsbrief voor aanmelding voor dit congres deze zin: "Omdat de belangstelling voor dit congres groot is en wij velen (!) hebben moeten teleurstellen, zouden wij het op prijs stellen dat u, in het geval u toch niet kunt deelnemen aan deze bijeenkomst, ons daarvan zo spoedig mogelijk op de hoogte brengt." Blijkbaar heeft 'De Amsterdamse School' (i.c. Frans Breukelman) ook in het middelbare onderwijs al heel lang mensen iets te zeggen.

¹⁵² Meer informatie over deze methodes op: <http://www.vanhorenzeggen.nl> en <http://www.opverhaalkomen.nl>.

¹⁵³ 'Een geschil over de uitleg van het Oude Testament', 90.

¹⁵⁴ Midden van, P., 'De Bijbel op zijn Amsterdams', in: *De bijbel vertaald; De kunst van het kiezen bij het vertalen van de bijbelse geschriften*, Zoetermeer: Meinema, 2007, 166.

¹⁵⁵ Deurloo, K, C. den Heyer, 'De blijvende betekenis van Frans Breukelman', in: *Rondom het Woord*, Theologische Radioleergang, 36, 3, (1994). 17-23.

¹⁵⁶ Siebert-Hommes, J., 'De Amsterdamse School', in: Knechtmans, P.J. en P. van Rooden, *Theologen in ondertal; Godgeleerdheid, godsdienstwetenschap, het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam*, Zoetermeer: Meinema, 2003, 195.

¹⁵⁷ <http://members.lycos.nl/Breukelm>, 10-4-2009, 16.42.

email als naar het op de website gepubliceerde postadres verzonden werd.¹⁵⁸ Mijn gevoel hierbij is dat het elan is weggeëbd, maar dat de stap daar nu ruchtbaarheid aan te geven misschien nog te groot is. Er was tien jaar enthousiasme, er is nu bijna tien jaar verpietering, er dreigt opheffing, zo lijkt het. Telefonische naspeuringen leren dat dat inderdaad momenteel geldt voor de winkel en website. Maar de Stichting zou nog springlevend zijn; er zijn twee nieuwe delen *Bijbelse Theologie* in voorbereiding en er worden nog altijd met regelmaat studiedagen georganiseerd.¹⁵⁹ Mijn hoop is dat oprecht geïnteresseerde donateurs hiervoor zullen blijven worden uitgenodigd. Via de internetzoekmachine Google ontdekt men dat er af en toe nog wel eens een exegetische doctoraalscriptie wordt geschreven waarin Breukelman een rol speelt.¹⁶⁰ Zoekt iemand echter in de database van theologische artikelen ATLA op de lemma's 'Amsterdamse School' OF 'Breukelman' dan levert dit het in mijn ogen bijna onthutsend lage aantal van veertien treffers op, met nog enkele dubbele ook.¹⁶¹

Bakker ziet in Breukelman een ontdekker van grootformaat en hij gaat zo ver hem 'een Newton of Einstein op het gebied van de bijbelwetenschap' te noemen. Desondanks moet hij constateren:

(Bijbelverhalen) vertellen op ònhistorische wijze precies dat-wat-geschiedde, zoals geen historicus vermag. Het is ten hemel schreiend hoe vandaag door talrijke uitleggers en vertalers van de bijbel dit baanbrekend inzicht is genegeerd en op de schroothoop is gegooid van stichtelijke lectuur.¹⁶²

Deze observatie lijkt raak en stemt inderdaad niet vrolijk. Kopmels merkt op dat Breukelman in principe een wending heeft bewerkstelligd in de bijbelwetenschap, maar dat deze zich helaas niet heeft doorgezet in de theologische opleidingen.¹⁶³ 'Inlegkunde' en 'stichtelijkheden' zijn (waarde)oordelen van Utrechtse theologen als W. van Unnik en B. van de Beek.¹⁶⁴ Innegeese in plaats van exegese. De meest rake maar ook harde kenschets van Breukelmans huidige status trof ik aan bij de Kamper Nieuw-testamenticus C. Den Heyer:

De tijd is inmiddels verder voortgeschreden. De discussie gaat verder. Nieuwe inzichten krijgen aandacht. Ook Frans Breukelman behoort – het is niet anders – tot het verleden. (...) Zijn eigen 'methode van exegese' was in zo sterke mate zijn eigen creatie, dat het uiterst moeilijk bleek te zijn om te komen tot een goede evenwichtige communicatie met andere exegeten. En zo bleef hij ondanks de aandacht die hij van zijn schare volgelingen kreeg toch een eenling.¹⁶⁵

In het onlangs verschenen hermeneutische overzichtswerk *De Schrift wordt geschreven* schrijft C. Houtman, Oud-testamenticus te Kampen, over de Amsterdamse School:

¹⁵⁸ Maar het wachten meer dan waard. Onder meer trof ik een college over Genesis 1 aan als een oceaanstomer: begint kalm, komt gaandeweg op gang en ontwikkelt zich dan tot een taalstroom met een enorme diepte en rijkdom.

¹⁵⁹ Zo telefonisch, Walsbeek, P. van, 26-5-09, 16.15.

¹⁶⁰ Zie bijvoorbeeld: <http://igitur-archive.library.uu.nl> > student-theses > 2008-0523-200309 > scriptie.pdf, 17 maart 2009, 20.33. Het gaat om een scriptie geschreven aan de Universiteit van Utrecht.

¹⁶¹ ATLA: American Theological Library Association. / De zoekterm OF wordt bedoeld.

¹⁶² Bakker, N., 'Frans Breukelman (een biografisch probleem)', in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo'n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 55.

¹⁶³ Kopmels, R., 'Als een indirecte leerling', in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo'n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 104.

¹⁶⁴ Kopmels, Indirecte leerling, 104-105.

¹⁶⁵ Den Heyer, C., 'Breukelman', in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo'n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 130.

Op de achtergrond staat een massieve opvatting van openbaring. Zij ligt opgesloten in de gesloten wereld van de tekst en moet daarin ontdekt worden. De veelstemmigheid en met name de dynamiek, eigen aan het OT, komen daardoor niet tot hun recht.¹⁶⁶

Evenwel, een predikant te 's Gravenzande op een onlangs door mij bijgewoonde studiedag reageert enthousiast als ik hem vertel over mijn scriptieonderwerp: "Daar kan ik als predikant dus wèl iets mee," luidt zijn commentaar.¹⁶⁷ Ook de lezing, of liever: het kringgesprek dat A. Spijkerboer tijdens diezelfde studiedag leidt over wat zij duidt als 'modern bijbellezen' en dat een sterke Amsterdamse invloed verraadt, leidt tot een levendige discussie over hoe de Schrift te hanteren in de verkondiging. Hiermee wil ik aangeven dat ik het jammer vind dat de wetenschappelijke aandacht voor de Amsterdamse School zo erodeert.

1.9 Terugblik - opkomst en neergang van Breukelman en de Amsterdamse School

Wie de Amsterdamse School definieert als een groep Amsterdamse theologen die vanaf eind jaren '60 een eigen weg insloeg, zegt niets te veel. Breukelman was een van hen. Voor wie Breukelman als gezichtsbepalend wil zien, is de komst van Breukelman in 1968 naar de Universiteit van Amsterdam een onvoldoende argument om dit jaar als startpunt te markeren. Het laat onverlet dat Breukelman toen al jaren bezig was. Zeker, ook Beek en Deurloo, om twee voorname representanten te noemen, begonnen nieuw terrein te ontginnen in deze tijd, maar het was Breukelman die gaandeweg steeds meer de stem van de Amsterdamse School zou worden. Breukelman zei misschien ook dingen die anderen niet voor hun rekening durfden te nemen, maar die wel de aandacht trokken.

Oost, Van Uchelen, Paul c.s. en Bauer nemen de decennia voorafgaand aan Breukelmans komst naar Amsterdam niet mee in hun beschouwingen. Is dat omdat Breukelman zich toen, geheel op zichzelf en los van de academie, bezighield met zaken waarvoor in de wetenschap geen plaats is? Verdiepte hij zich in vraagstukken die hooguit in de kerkelijke opleiding aan de orde dienen te komen? Niemand spreekt zich er expliciet over uit. Feit is dat Breukelman bij zijn dood een zo voorname positie bekleedde binnen de Amsterdamse School dat er onmiddellijk een stichting aan zijn naam werd verbonden, die zijn werk uit zijn nalatenschap wilde gaan voortzetten. Dat was in 1993. In de jaren die volgden doofde de geestdrift naar mijn indruk gestaag bij de initiatiefnemers. Er zullen nog steeds werken verschijnen maar de tussenpozen worden al langer.

Met het verdwijnen uit het discours van Frans Breukelman draaien de schijnwerpers ook weg van de Amsterdamse School. Al is duidelijk geworden dat Breukelman en de Amsterdamse School niet in een substitutionele verhouding tot elkaar stonden, eerder in een complementaire, er was toch, onmiskenbaar maar moeilijk grijpbaar, sprake van een wederzijdse opstuwung.

¹⁶⁶ Houtman, C., *De Schrift wordt geschreven; op zoek naar een christelijke hermeneutiek van het Oude Testament*, Zoetermeer: Meinema, 2006, 161.

¹⁶⁷ Op-Goed-Gerucht-studiedag, 23 januari 2009, Theologisch seminarie, Doorn.

Het is mijn persoonlijke overtuiging dat de bijbel ons gegeven is om gehoord te worden. De Schrift is er primair voor de verkondiging en niet in de eerste plaats ter bestudering door de wetenschap. De theologische wereld zou zichzelf geweldig tekort doen als zij Breukelman, zoals Bakker het verwoordt (hierboven aangehaald), afvoert naar de 'schroothoop van stichtelijke lectuur', hem laat verschrompelen tot niet meer dan een voetnoot in de geschiedenis. Breukelman kwam letterlijk van de kansel afgewandeld de wetenschap tegemoet. Is er een punt van samenkomst? Een columnist van het *Christelijk Weekblad* verwoordt zijn visie op exegetische als volgt:

Exegese, uitleg van de heilige teksten, ons van Godswege toevertrouwd, is kloppen op de deur van de woorden, in de hoop dat je binnen mag komen. (...) Luther gebruikt dit beeld telkens weer: kloppen op de deur. Hij heeft het vooral geleerd van Augustinus, de kerkvader. Als Augustijner monnik voelde Luther zich van harte verwant met deze eerbiedwaardige voorganger.¹⁶⁸

Breukelman zou het met dezelfde woorden kunnen hebben gezegd. 'Klopt en u zal worden opgedaan.' Het werk van Breukelman leeft zeker nog voort, maar bovenal onder predikanten. In de universitaire wereld verstomt zijn stem. Slechts in de verte klinkt er nog af en toe een echo. Zoals in deze doctoraalscriptie.

¹⁶⁸ Marchal, G.W., *Christelijk Weekblad*, 8 mei 2009, 5. Het *Christelijk Weekblad* heette voorheen *Centraal Weekblad*.

Hoofdstuk 2 Vertalen

Het luistert nauw. Binnen de Amsterdamse School wordt grote waarde gehecht aan een adequate vertaling van de grondtekst van de Schrift. De School en zeker Breukelman maken vertalen tot een aspect van de hermeneutiek, als zij betogen dat relaties tussen woorden en woordgroepen zoveel mogelijk moeten worden gehandhaafd in een vertaling en dat de klanken van een perikoop nagebootst dienen te worden en woorden zo concordant als mogelijk vertaald. Deze visie stoelt op de veronderstelling dat vertalingen anders diepere, verborgen betekenislagen verloren laten gaan. Van Breukelman is de uitspraak ‘Eigenlijk zou iedere bijbellezer Grieks en Hebreeuws moeten kennen - de hinderlijke aanwezigheid van een vertaler tussen grondtekst en lezer in zou dan vervallen.’²

Vertalen is een wetenschap op zich. Alleen al de vertaling van een perikoop als Genesis 22 zou gemakkelijk het onderwerp van een separate scriptie kunnen zijn. Het vertalen van bijbelteksten in het algemeen is nog weer van een andere orde. Hieraan zou moeiteloos een promotieonderzoek gewijd kunnen worden. Het is een veld dat voortdurend in beweging is en waar de visies sterk uiteenlopen, zoals ik zal laten zien. Waar het mij in mijn onderzoek primair om gaat is hoe de Amsterdamse School en Breukelman omgaan met de vragen waarmee vertalen is omgeven.

In dit hoofdstuk wil ik drie zaken aan de orde stellen: 1. Een globaal overzicht geven van de huidige stand van zaken binnen de vertaalwetenschap, 2. Een eigen, ‘Amsterdams’-gekleurde, visie presenteren op bijbelvertalen en 3. Een beknopte geschiedenis schetsen van bijbelvertalen. Ook besteed ik aandacht aan de discussie die gewoed heeft en nog altijd woedt tussen de Amsterdamse School en het Nederlands Bijbelgenootschap.

2.1 Een theoretisch kader: Vertaalwetenschap

Wie studie maakt van vertalen, in het bijzonder van bijbelvertalen, ontdekt al snel dat in de talloze publicaties die er zijn verschenen geen eensluidende visie wordt gegeven op vertalen. Ook lopen de terminologie en definities binnen theorieën over vertalen uiteen. Vertaalwetenschap is een relatief jonge wetenschap waarbinnen veel in beweging is en nog lang niet alles is uitgekristalliseerd.

Het valt buiten de reikwijdte van mijn onderzoek om alle facetten van vertalen in dit hoofdstuk te bespreken. Wat ik in deze paragraaf wil uiteenzetten, is het voor het vertalen van de bijbel belangrijkste aspect hiervan: dat van de equivalentietheorie. Dit zal ik onder de loep nemen

¹ “Vertalen is verraden”, een Italiaans gezegde.

² Een visie waarmee de godsdienstfilosoof Søren Kierkegaard het hartgronding mee oneens zou zijn, vgl. zijn ironische opmerking in het Exordium van *Vrees en Beven*: “Als deze man (hij die dit alles overdenkt; De silentio/Kierkegaard zelf - HvP) Hebreeuws had gekend, dan had hij wellicht de vertelling (Genesis 22 - HvP) heel gemakkelijk begrepen.”, *Vrees en beven: dialectische lyriek*, door Johannes de silentio (Søren Kierkegaard); vertaling [uit het Deens] en verklarende noten Andries Visser, Budel: Damon, 2006, 14.

aan de hand van een recent verschenen overzichtswerk: *Introducing Translation Studies; Theories and applications* (2008), aangevuld met enkele andere bronnen.³

2.1.1 Het probleem van equivalentie in betekenis

Equivalentie is een belangrijk thema in vertaalwetenschap. Het hiermee verbonden probleem wordt voor het eerst gesignaleerd in een klassiek geworden artikel van de structuralist R. Jakobson, 'On linguistic aspects of translation' uit 1959.⁴ Na eeuwen van cirkelredeneringen rond letterlijk en vrij vertalen, gingen wetenschappers op zoek naar een meer systematische benadering van vertaalproblemen. Jakobson onderscheidt drie vormen van vertalen:

- interlinguaal: de vertaling van de ene geschreven taal in de andere;
- intralinguaal: de parafrase binnen één taal;
- intersemiotisch: de overzetting tussen twee tekensystemen.

Binnen het interlinguaal vertalen benoemt Jakobson het probleem van equivalentie. Hij stelt dat er gewoonlijk geen volledige equivalentie tussen coderingen bestaat. Het Engelse 'cheese' wordt bijvoorbeeld in het Nederlands met 'kaas' vertaald, maar de vertaling van 'cottage cheese' is 'kwark'. Derhalve is 'kaas' niet een 100% equivalente vertaling voor 'cheese'. Een ander voorbeeld is 'sneeuw' in de taal van de Eskimo's. Eskimo's hebben talloze woorden voor 'sneeuw'. Deze zullen we alle in het Nederlands moeten vertalen met 'sneeuw'. Van niet één kunnen we dus dezelfde nuance overbrengen als in de brontaal (of het zou via een bijvoeglijk naamwoord moeten: 'natte sneeuw' en dan lukt het dus één keer.) Jacobs is niettemin van mening dat teksten, op poëzie na, vrijwel altijd vertaalbaar zijn:

Languages differ essentially in what they *must* convey and not in what they *may* convey.⁵

Voorbeelden van deze verschillen zijn volgens Jakobson te vinden op het gebied van geslacht ('huis' is onzijdig in het Nederlands, 'maison' is vrouwelijk in het Frans), op het gebied van aspect (in het Grieks is de morfologie van het werkwoord afhankelijk van of een actie wel of niet is afgerond; 'aanraken' en 'vasthouden' wordt in het Grieks met hetzelfde werkwoord vertaald, maar met een verschillend aspect) en op het gebied van het semantische veld (in het Nederlands kun je zeggen 'ik heb twee kinderen' en daarmee twee dochters bedoelen. Een Spanjaard zal in het laatste geval altijd het woord 'hijas', 'dochters', gebruiken.)

³ Munday, J., *Introducing Translation Studies; Theories and applications*, 2nd edition, London: 2008.

⁴ Jakobson, R., 'On linguistic aspects of translation', in: Venuti, L. (red.), *The Translation Studies Reader*, Londen: Routledge, 2004 (reprint).

⁵ Jakobson, R., On linguistic aspects, 141.

2.1.2 Transformationele grammatica en een analyse van betekenis

De vragen rond betekenis, equivalentie en vertaalbaarheid zijn een terugkerend thema in de vertaalwetenschap in de zestiger jaren van de vorige eeuw. De Amerikaanse antropoloog en linguïst E. Nida komt met een nieuwe wetenschappelijke benadering van het probleem. Hij ontwikkelt zijn theorie aan de hand van zijn eigen ervaringen bij een bijbelvertaalproject. Het eerste baanbrekende werk dat van hem verschijnt, is *Towards a Science of Translation* (1964).⁶ Centraal hierin staat het loslaten van het oude idee dat elk woord een vaste betekenis zou hebben. In plaats hiervan concipieert Nida de visie dat een woord pas betekenis krijgt in een context en dat een en hetzelfde begrip in verschillende culturen uiteenlopende reacties kan oproepen. Van de taalkundige N. Chomsky leent hij elementen uit diens transformationele grammatica, zoals de hiërarchische representatie van woord- en zinstructuren en het onderscheid tussen oppervlakte- en dieptestructuren van zinnen. Twee analysetechnieken worden door Nida geïntroduceerd:

- Componentenanalyse: het identificeren en onderscheiden van specifieke kenmerken van een reeks van onderling gerelateerde woorden. Bijvoorbeeld familierelaties (oma, moeder, nicht) volgens sekse (man, vrouw), generatie (zelfde generatie, tweede graad, derde graad) en genealogische lijn (voorouder/afstammeling of juist niet). Voor vertaalwerk naar een taal met bijvoorbeeld veel verschillende woorden voor verwantschap is een dergelijke analyse zeer nuttig;
- Semantische-structuuranalyse: verschillende mogelijke betekenissen van een woord worden uitgesplitst naar hun karakteristieken. Bijvoorbeeld de betekenissen van het woord 'geest' ('demon', 'spook', 'ziel', 'teneur', etc.) worden ingedeeld in categorieën als menselijk/niet menselijk, goed/slecht enz.

Wat Nida met deze analysegereedschappen weet te bereiken, is dat duidelijk wordt hoe belangrijk de context is waarbinnen communicatie plaatsvindt en hoe moeilijk het kan zijn een complex cultureel idioom adequaat over te zetten. Nida's analysetechnieken zijn hulpmiddelen om dubbelzinnigheden te verklaren, duistere passages op te helderen en culturele verschillen aan het licht te brengen.

Nida's drie-fasen-vertaalsysteem leunt op Chomsky's theorie dat iedere uiting in de vorm van een oppervlaktestructuur tot ons komt, maar dat er een onderliggende dieptestructuur aan de basis ligt. De woordgroep 'de schepping van de wereld' heeft als dieptestructuur: 'Y (object: de wereld) is het doel van X (gebeurtenis: scheppen)'. Nida's these is dat iedere taal zes tot twaalf verschillende typen dieptestructuren zou kennen. Hij noemt deze *kernels*, wat ik vrij zou willen vertalen met 'kernzinnen'. Het drie-fasen-vertaalsysteem brengt een zin in de brontaal (fase I) terug tot zijn dieptestructuur/kernzin (fase II) en vertaalt deze vervolgens in de doeltaal weer in een oppervlaktestructuur (fase III). In het bovenstaande voorbeeld zou fase III kunnen zijn: 'The creation of the World'.

⁶ Nida, E., *Towards a Science of Translation*, Leiden: Brill, 1964.

2.1.3 Nida's theorie over dynamisch-equivalent en formeel-equivalent vertalen

De oude terminologie 'vrij' en 'letterlijk' vertalen wordt door Nida verworpen ten faveure van twee nieuwe definities, die hij zelf 'basisoriëntaties' noemt. Nida heeft dit concept in samenwerking met de vertaalconsulent C. Taber uiteengezet in een tweede belangrijk werk: *The Theory and Practice of Translation* (1969).⁷ De twee typen van equivalentie zijn:

- Formele equivalentie: deze vorm van equivalentie richt zich op de boodschap zelf, in zowel vorm als inhoud. Het streven is om een boodschap in de doeltaal zo precies mogelijk te laten overeenstemmen met de elementen van de brontaal.
- Dynamische equivalentie: deze vorm van equivalentie is gebaseerd op wat Nida 'het principe van het equivalente effect' noemt. Bij een vertaling moet de relatie tussen ontvanger en doelttekst dezelfde zijn als die tussen de originele ontvanger en brontekst. Het overzetten van de boodschap dient gevormd te worden naar de behoeften en culturele verwachtingen van de ontvanger en moet tevens natuurlijk klinken. Het doel van een dynamisch-equivalente vertaling is een zo natuurlijk en getrouw mogelijk equivalent van de brontekst te zijn. Al te karakteristieke sporen van de brontaal worden uitgeoetst.

Nida heeft in later werk 'dynamisch' overigens vervangen door 'functioneel', zonder dat er bij hem sprake was van een andere inhoud of een uitbreiding.⁸

Het succes van een vertaling hangt voor Nida af van het bereiken van een eendere reactie bij de ontvanger. 'Reactie' betekent daarbij niets meer en niets minder dan wat een tekst bij de ontvanger oproept of losmaakt. Dezelfde reactie teweegbrengen, is een van de basisvereisten die Nida stelt aan een vertaling, naast 'adequaat', 'in de geest van het origineel' en 'natuurlijk taalgebruik'. Een onmiskenbare moeilijkheid is natuurlijk dat de reacties van de ontvangers van de brontekst lang niet altijd in kaart te brengen zijn, een bezwaar dat ook is opgeworpen door R. Larose.⁹ Nida erkent daarnaast dat het niet altijd eenvoudig is om de conflicten tussen traditionele en tegenwoordige noties qua vorm en inhoud op te lossen.

Hoewel Nida in de jaren '90 van de vorige eeuw veel kritiek heeft moeten incasseren, is zijn invloed tot op de dag van vandaag groot. Ook de (in de volgende twee paragrafen te bespreken) ontwikkelingen die volgden op het werk van Nida, dragen onmiskenbaar zijn sporen. In 2.2 zal ik terugkomen op het werk van Nida en in mijn eigen theorie over vertalen enkele keren naar hem verwijzen.

⁷ Nida, E. en C. Taber, *Theory and Practice of Translation*, Leiden: Brill, 1969.

⁸ Zuurmond, R., 'Goed vertalen. Wat bij een gesprek over bijbelvertalen ter sprake kan komen', in: Nieuwpoort, A. van, *De beproeving*, 44.

⁹ Larose, R., *Théories contemporaines de la traduction*, Quebec: Presses de Université du Quebec, 2e druk. Zoals geciteerd door J. Munday, J., *Introducing Translation Studies*, 43.

2.1.4 Semantisch vertalen en communicatief vertalen

De vertaaldeskundige P. Newmark ziet als het grote probleem van Nida's benadering het gat dat er altijd zal gapen tussen de aandacht voor enerzijds de doeltaal en anderzijds de brontaal. Twee belangrijke werken publiceert hij in de jaren '80 van de vorige eeuw: *Approaches to Translation* (1981) en *A Textbook of Translation* (1988).¹⁰ Hij introduceert twee nieuwe begrippen:

- Semantische vertaling: een vertaling die probeert zo dicht mogelijk als de syntactische en semantische structuren van de brontaal toelaten, de precieze contextuele betekenis van het origineel weer te geven.
- Communicatieve vertaling: een vertaling die probeert zo goed mogelijk hetzelfde effect op te roepen bij de ontvangers als het origineel deed.

Haast overbodig op te merken dat er vrijwel geen verschil is tussen Newmarks definitie van een communicatieve vertaling en Nida's dynamische equivalentie. Newmarks definitie van semantische vertaling lijkt op Nida's formele equivalentie, met als uitbreiding aandacht voor de context.

Newmark stelt dat een semantische vertaling altijd inferieur is aan het origineel, maar dat een communicatieve vertaling zelfs krachtiger kan zijn dan de brontekst. Als meest geëigend voor de eerste vorm noemt hij: autobiografieën, politieke manifesten en literatuur. Voor de tweede vorm is de meerderheid van teksten geschikt, niet-literair werk, technische of informatieve teksten enz.

Een voorbeeld dat Newmark geeft is de vertaling van 'bissiger Hund' (Duits). Dat wordt in het Nederlands communicatief vertaald met 'pas op voor de hond', wat meteen ook de meest geschikte vertaling is om de boodschap voor het voetlicht te brengen. Semantisch zou de vertaling luiden: 'bijtgrage hond'.

2.1.5 Correspondentie en equivalentie

Vermelding verdient hier ook de Duitse vertaaldeskundige W. Koller die in *Einführung in die Übersetzungswissenschaft* (1979) een eigen taxonomie ontwikkelt, waarin nog een ander onderscheid wordt gemaakt.¹¹ Koller differentieert 'correspondentie' van 'equivalentie'.

- Correspondentie: een benadering die de correspondentie tussen structuren en zinnen in bron- en doeltaal analyseert. Correspondentie hoort bij de contrastieve linguïstiek.
- Equivalentie: een benadering die de hiërarchie van uitingen en teksten in bron- en doeltaal analyseert. Equivalentie hoort bij de vertaalwetenschap.

¹⁰ Newmark, P., *Approaches to Translation*, Oxford: Pergamon, 1981; *A Textbook of Translation*, New York: Prentice Hall, 1988.

¹¹ Koller, W., *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*, Heidelberg-Wiesbaden: Quelle und Meyer, 1979.

Koller wijst erop dat de kennis van correspondentie expertise in de vreemde taal veronderstelt en dat de kennis van equivalentie juist het vermogen tot vertalen laat zien. Idealiter zijn beide vaardigheden maximaal aanwezig bij een vertaler.

2.1.6 Recente ontwikkelingen

In het woud van equivalentietheorieën is het J. Cartford die op een metaniveau een onderscheid aanbrengt. Hij ontdekte dat er onder de oppervlakte telkens twee vormen van equivalentie door elkaar lopen: culturele equivalentie en linguïstische equivalentie. Hij deelt de equivalentietheorieën (er zijn er meer dan ik in deze paragraaf de revue kan laten passeren; omdat ik mij moet beperken richt ik mij op de voornaamste) daarom in twee categorieën in: culturele equivalentietheorieën en linguïstische equivalentietheorieën. Cartfords studie is getiteld *A linguistic Theory of Translation* (1996).¹² Jacobson rekt hij tot de linguïstische equivalentietheorieën, Nida, en in diens kielzog Newmark en Koller, worden gerekend tot de culturele equivalentietheorieën.

2.2 Een eigen classificatie: drie niveaus, vier vertaalwijzen

In deze paragraaf zal ik zelf vier vertaalwijzen van elkaar onderscheiden. Deze bevinden zich naar mijn mening op drie verschillende niveaus. Een vijfde vertaalwijze zou de methode van de parafraserende vertaling kunnen zijn, maar die laat ik buiten beschouwing. Parafraserend vertalen houdt in dat er in een vertaling extra informatie wordt gegeven, informatie die hooguit impliciet in de brontekst aanwezig is, met het doel de vertaalde tekst begrijpelijker te maken. Dat dit de nodige inlegkunde oplevert, bewijst de bijbelvertaling die uitgegeven is onder de naam *Het Boek*.¹³

Bij het vertalen van een bijbeltekst is een aantal niveaus te onderscheiden. Allereerst is er het niveau van de 'schoolvertaling', het meest basale niveau. Zonder dat de vertaler beschikt over enige contextuele kennis, is het mogelijk om op woordbetekenis- en syntactisch niveau een tekst van brontaal naar doeltaal over te zetten.¹⁴ Het gaat dan louter om de woordelijke overdracht. Men spreekt van een formeel-equivalente, concordante vertaling. Woord voor woord wordt een tekst van brontaal in doeltaal vertaald, waarbij zelfstandig naamwoorden zelfstandig naamwoorden blijven en werkwoorden werkwoorden. Dit is het laagste niveau van vertalen. De archaïsche uitdrukking in het Engels

[2-1] It's raining cats and dogs.

wordt door iemand zonder kennis van het Engelse idioom (of door een computer zonder bestand met uitdrukkingen en gezegden), formeel-equivalent vertaald met:

¹² Cartford, J.C., *A linguistic Theory of Translation*, London: Oxford University Press, 1996. Een goede samenvatting van Cartfords analyse door Kariminia, A. en J. Heidary, getiteld 'Cultural and Linguistic equivalence' is te vinden op <http://www.translationdirectory.com> > articles > article1990.php, 17-07-2009, 16:45.

¹³ "meer interpretatie dan een vertaling", aldus Wikipedia. <http://nl.wikipedia.org/wiki> > Het_Boek, 10-07-2009, 21:15.

¹⁴ Of krachtiger: *um zu denken* zoals Breukelman misschien geformuleerd zou hebben.

[2-1a] Het regent katten en honden.¹⁵

Op het grensvlak van het niveau van de schoolvertaling en het zo dadelijk te benoemen vertaalniveau valt de volgende vertaalwijze die ik onderscheid, het dynamisch-equivalent vertalen. Dit is een gedachte-voor-gedachte-vertaling. Hierbij wordt rekening gehouden met de doelgroep van een tekst. De tekst wordt niet letterlijk vertaald, maar begrijpelijk gemaakt zodat de tekst begrepen wordt door de beoogde lezersgroep. Dynamisch-equivalent vertalen is een vertaalwijze die al heel lang bestaat, de term echter raakte pas in de tweede helft van de twintigste eeuw in zwang.¹⁶ Zoals we in 2.1.2 zagen is de hiermee verbonden naam die van Nida. Zijn uitgangspunt was dat het in een vertaling moest gaan om een vergelijking van de reacties van twee groepen ontvangers: de ontvangers van de brontekst enerzijds en die van de vertaling anderzijds. Zuurmond merkt terecht op dat Nida zelf meer oog had voor de beperkingen van zijn methode dan een aantal van zijn volgelingen.¹⁷ [2-1] wordt dynamisch-equivalent vertaald met

[2-1b] Het regent pijpenstelen.

Vervolgens is er een vertaalniveau waarin ook het type tekst en de culturele, historische en zelfs lexografische achtergronden een rol spelen. Wat is de functie van een tekst? Hoe was het wereldbeeld ten tijde van de schriftelijke vastlegging van een tekst? Hoe zag de samenleving eruit? De connotatie van woorden nu kan vijftieng eeuwen geleden een geheel andere zijn geweest. Als Buber en Rosenzweig עולם ('olam') vertalen met 'Zeit', maar ook met 'Weltzeit', dan is dat een knipoog naar de Joodse traditie, waarin עולם ruimtelijk wordt opgevat, als de wereld, het universum.¹⁸ Voor deze vorm van vertalen werd de term 'functioneel-equivalent' ingevoerd, ook wel 'idiolect', omdat hier het eigene van de brontekst wordt geaccentueerd. Een alternatieve benaming voor deze vertaalwijze is een concept-voor-concept-vertaling. Dynamisch-equivalent en functioneel-equivalent vertalen liggen niet ver uit elkaar, het tweede is een uitbreiding van het eerste. Helaas worden ze vaak als synoniemen voor elkaar gebruikt.¹⁹ Verwarrend is dat Nida zelf ook in later werk 'dynamisch' heeft vervangen door 'functioneel' zonder dat er bij hem sprake was van een uitbreiding.²⁰ R. Kuijper, lid van Deputaten Bijbelvertaling in de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt, beschouwt functioneel-equivalent vertalen als een zeer recente ontwikkeling, die ontstaan is vanuit het dynamisch-equivalent vertalen.²¹ Deze visie deel ik. Functioneel-equivalent vertalen wil ik definiëren als: dynamisch-equivalent vertalen met aandacht voor het taaleigen van de brontaal. Dynamisch-equivalent vertalen hoeft een idiolecte vertaling van (zins)delen namelijk

¹⁵ Dit voorbeeld is ontleend aan een illustratie bij Meij, F. van der, 'Uitgangspunten van de Nieuwe Bijbelvertaling. Vertalen wat er staat', in: *Met Andere Woorden* 18, 1 (1999), 2.

¹⁶ Marel, M.P. van der, 'Kritiek op bijbelvertalingen', in: *Gereformeerd theologisch tijdschrift*, 80, 3/4 (1980), 175.

¹⁷ Zuurmond, R., *Goed vertalen*, 44-45.

¹⁸ Wolff-Steger, A., 'Tussen Amsterdam en Berlijn', in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo'n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 223.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld: Hausoul, R.R., <http://bijbelstudie.110mb.com> > Systematiek > Bibliologie > Het vertalen van de Bijbel.pdf, 22-05-2009, 16:00.

²⁰ Zuurmond, R., *Goed vertalen*, 44.

²¹ Kuijper, R., '(Bijbelgetrouw) vertalen: kan dat wel?' *Radix* 33, 2 (2007), 110.

geenszins uit te sluiten. [2-1] wordt functioneel-equivalent ook met [2-1b] vertaald, of eventueel als volgt:

[2-1c] Het is hondenweer.

Dat heeft weliswaar een bredere betekenis dan de brontekst (hondenweer kan ook hagel of onweer inhouden), maar het taaleigen van de brontekst blijft hierin goeddeels behouden, doordat er een uitdrukking voorhanden is die in lexicaal opzicht in de buurt komt van het origineel.

Ten slotte is er de laag van de homiliek, de verkondiging. Als in Genesis 37-47, het verhaal van Jozef de dromer die onderkoning wordt van Egypte, telkens het Hebreeuwse woord voor 'groot (worden)', גדול ('gadol'), klinkt, is het zaak daar acht op te slaan. Voor de vertaling houdt dat in dat het niet de ene keer met 'belangrijk (worden)', een andere keer met 'aanzienlijk (worden)' en dan weer eens met 'machtig (worden)' vertaald dient te worden. Dat ontnemt de lezer de kans om het patroon te ontdekken dat subtiel zichtbaar wordt gemaakt: Jozef wordt groot, groter, kan voor een kort moment het grootst worden (als hij de vrouw van Potifar tot zich neemt, waarvoor de kans voor het oprapen ligt), is in een ander opzicht zo groot om hier van af te zien en....wordt weer heel klein in de kerkers van Egypte. Totdat de schenker zich hem herinnert en Jozef weer langzaam 'groter' wordt. Ten slotte is hij de grootste in Egypte op de Farao na.²² Als in 1951 de NBG-vertaling is verschenen, start Breukelman in het tijdschrift *In de Waagschaal* een artikelenreeks waarin hij vertaalmissers in deze dan nieuwe bijbelvertaling aan de kaak tracht te stellen. De eerste daarvan betreft de vertaling van גדול in Genesis 39.²³

Een vergelijkbaar voorbeeld betreft het verhaal van Jona. Dat is gecomponeerd rond de sleutelwoorden 'zee', 'grote vis', 'wonderboom' en 'worm', volgens Beek vier belangrijke mythologische motieven.²⁴ ים had een ongunstige connotatie. De Israëlieten lieten de zeevaart liever aan de Feniciërs over.²⁵ ים was bovendien een onsympathieke Kanaänitische afgod. Alleen al in het eerste korte hoofdstuk van het boek Jona komt ים, in de betekenis van 'zee', tienmaal voor. Sommige vertalingen echter laten Jona niet in zee werpen, maar overboord. Dat is een dynamisch-equivalente vertaling waarop weinig valt af te dingen, behalve dan dat in de vertaling een van de sleutelwoorden zo ook overboord gaat. Hierin tegenin te brengen is uiteraard dat 'overboord' altijd 'in zee' of 'in het water' betekent; voor met het water opgegroeide Nederlanders is dat klip en klaar.

In het Nieuwe Testament komt in Romeinen 8:1-14 maar liefst dertien keer het woord σάρξ, 'vlees', voor. Het wordt echter niet eenmaal met 'vlees' vertaald, zo moppert Zuurmond.²⁶ Erger nog, de vertaling is telkens een andere: respectievelijk wordt het weergegeven met 'de menselijke natuur', 'dit bestaan', 'eigen natuur', 'hij zelf' en 'eigen wil'. Zo verliest dit sleutelwoord volgens

²² Ter Linden, N., *Het verhaal gaat*, Kok, Kampen, 1996, 164. De gedachte is afkomstig uit een preek van Breukelman uit 1962 en in detail uitgewerkt in: Breukelman, F., 'Het groot worden van de gezegende', in: *Om het Levende Woord* 5 (1995), 1-18.

²³ Breukelman, F.H., 'Een beoordeling van de nieuwe vertaling', in: *In de Waagschaal*, 8 (1952), 70-71.

²⁴ Beek, M.A., 'Vertalen en vertalen is twee', in: *Benediktijns Tijdschrift* 31, 3 (1970), 95.

²⁵ Smelik, K. 'Idiolect, concordant of doeltaalgericht?', in: Oussoren, P., *De Naardense Bijbel: de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel*, Vught: Skandalon, 2004, 1636.

²⁶ Zuurmond, R., 'Sarx ('vlees') in Romeinen 8', in: Nieuwpoort, A. van, *De beproeving*, 170.

Zuurmond zijn signaalfunctie en betekenis, en krijgt de lezer niet zelf de kans zich af te vragen of Paulus met het herhalen ervan iets wil duidelijk maken.

Een laatste, zelf gevonden voorbeeld is 2 Koningen 5:25. Als Gehazi terugkeert van wat je enigszins gechargeerd zijn strooptocht zou kunnen noemen, waarin hij Naäman toch om geschenken heeft gevraagd, in weerwil van wat zijn meester van Naäman wenste, vraagt Elisa bij zijn terugkomst in de Statenvertaling:

[2-2a] Van waar Gehazi?

Een geoefend bijbellezer hoort hierin een toespeling op Genesis 3:9: “Mens waar zijt gij?” Niet zo bijzonder is dat er in beide gevallen naar hetzelfde woord voor ‘waar’ wordt verwezen (אֵי), in het Nederlands kennen we immers ook niet veel synoniemen voor ‘waar’. Het is naar mijn mening de combinatie van het ter verantwoording roepen en de vraag naar een plaats van herkomst/verblijf die het verband tussen deze twee bijbelteksten legt. In de Nieuwe Bijbelvertaling verdwijnt dat voor het grootste deel door de gekozen vertaling

[2-2b] Waar ben je geweest Gehazi?

Dat kun je, zonder rekening te houden met de context, bij wijze van spreken ook vragen aan iemand die even de krant bij de burens door de brievenbus is wezen gooien. Hoe dan ook, van Genesis 3:9 staat het ver af. Ook in het vervolg gaat het nodige verloren. In de Statenvertaling zegt Elisa in vers 26:

[2-3a] Was het tijd om dat zilver te nemen?

In de Nieuwe Bijbelvertaling wordt het:

[2-3b] Is dit de manier om aan zilver te komen?

Nog ervan afgezien dat het misprijzende ‘dat zilver’ is vervangen door het neutrale ‘zilver’, staat er in het Hebreeuws helemaal niet ‘manier’ of ‘wijze’, maar העת (ha-et), ‘de tijd’.²⁷ Het gaat er niet om dat Gehazi geen rijkdom gegund is, het gaat erom dat het niet aan de mens is om het moment daarvoor eigenmachtig te bepalen. Iets beter nog dan de Statenvertaling doet, kan naar mijn mening daarom vertaald worden:

[2-3c] Was het *de* tijd om dat zilver te nemen?

(Mijn cursivering om het verschil met de Statenvertaling duidelijk te maken.) Dit lijkt mij noch moeilijk noch afwijkend Nederlands.

²⁷ Dat het aanwijzende voornaamwoord ‘dat’ afkeuring kan uitdrukken, bleek ook tijdens de impeachment-procedure tegen Clinton in 1998, die naar Monica Lewinsky verwees met de woorden ‘that woman’.

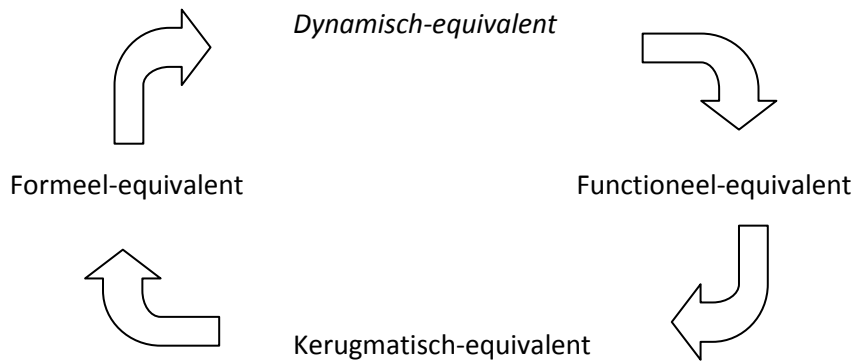
Zoals de voorbeelden uit het Jozef- en Jonaverhaal duidelijk maken, ligt aan dit niveau van vertalen de veronderstelling ten grondslag dat (1) woordherhalingen in het Hebreeuws niet altijd toevallig zijn en (2) ook niet een specifiek kenmerk van deze brontaal vormen (in de zin dat het Hebreeuwse vocabulaire zodanig beperkt zou zijn, dat variatie in woordkeuze niet mogelijk zou zijn.)²⁸ Herhalingen wijzen soms op sleutelwoorden die een diepere laag van een tekst aan het licht dienen te brengen. Doelbewust weefde de bijbelschrijver ze in zijn tekst. De lezer komt door acht te slaan op deze sleutelwoorden op het spoor van hun boodschap. In een vertaling zouden deze sleutelwoorden gehandhaafd moeten worden. Ik zou bij dit niveau van een 'kerugmatisch-equivalente' vertaling willen spreken. Daarbij is van belang op te merken dat ik zeker niet bedoel dat in een kerugmatisch-equivalente vertaling de boodschap zoals die beoogd zou zijn door de bijbelschrijvers, wordt voorgekauwd. Het is juist andersom: een kerugmatisch-equivalente vertaling laat zoveel mogelijk interpretaties open door niets te laten verdwijnen van wat wel in de grondtekst aanwezig is. Zij laat zoveel mogelijk interpretatiemogelijkheden open.

Binnen de drie door mij benoemde niveaus bestaan dus vier vertaalwijzen:

formeel-equivalent => dynamisch-equivalent => functioneel-equivalent => kerugmatisch-equivalent

Op zijn simpelst voorgesteld loopt dit van deel naar geheel, van woord naar zin naar vertelling naar preek. Opgemerkt zij tevens dat dit een statische weergave is. De drie door mij benoemde niveaus lopen naadloos in elkaar over. Als een concordante (formeel-equivalente) of idiolecte (functioneel-equivalente) vertaling omwille van een sleutelwoord telkens dezelfde vertaling kiest, dan treden deze vertalingen het derde door mij benoemde niveau binnen, dat van de verkondiging. Immers, het benoemen van een sleutelwoord, dat wil zeggen het identificeren en specificeren van zo'n woord in een brontekst, is een hermeneutische keuze die de mogelijkheid tot het verstaan van de in het betreffende sleutelwoord besloten boodschap nadrukkelijk openlaat. Voor een dynamisch-equivalente vertaling is dit niveau lastiger te bereiken, omdat hierin minder van het taaleigen van de brontekst doorschijnt en eerder wordt gekozen voor afwisseling in vertaling van dezelfde woorden. Dat verklaart veel van de kritiek die er op de Nieuwe Bijbelvertaling (in het bijzonder vanuit de Amsterdamse School) is gekomen. De NBV is nadrukkelijk als een dynamisch-equivalente vertaling gepresenteerd. De volgende representatie laat zien dat een formeel-equivalente vertaling en een kerugmatisch equivalente vertaling dichter bij elkaar liggen dan een dynamisch-equivalente en een kerugmatisch-equivalente vertaling:

²⁸ Acht dient in elk geval geslagen te worden op het verschijnsel van homonymie. In het Nederlands is het mogelijk om de woordgroep 'gereinigde groenten gegroeid' te parafaseren met 'gewassen gewassen gewassen'. In een vertaling zal 'gewassen' natuurlijk driemaal met een ander woord worden vertaald. Een goed voorbeeld in het Hebreeuws is רוח, 'ruach', een woord dat gebruikt wordt voor 'geest', 'wind' en 'adem'.

Een illustratie: het eerste deel van Genesis 29:16:

[2-4] וּלְלָבָן שְׁתֵּי בָנוֹת

Een van de wonderlijke aspecten van het Hebreeuws, wat mij betreft helemaal geen onhebbelijkheid, is dat het geen woord kent voor het werkwoord ‘hebben’. Een bezitsrelatie wordt daardoor altijd als een zijnsrelatie uitgedrukt. In Genesis 29:16 staat letterlijk

[2-4a] Voor Laban waren twee dochters.

en letterlijk vertaald dus niet

[2-4b] Laban had twee dochters.

Een dochter is iemand die er is, een naaste, geen bezit.²⁹ In het Hebreeuwse taaleigen wordt de nadruk gelegd op Wie ben je? En niet op: Wat heb je? Een formeel-equivalente vertaling

[2-4c] Voor Laban waren er twee dochters.

is verdedigbaar, al is het geen mooi Nederlands. Dynamisch-equivalent en ook functioneel-equivalent luidt de vertaling

[2-4b] Laban had twee dochters.

Zo zeggen wij dat nu eenmaal. En kerugmatisch-equivalent? Gezien de grote rol die beide dochters in dit verhaal zullen gaan spelen, opteer ik voor de formeel-equivalente vertaling, die het accent legt op hun presentie, hun zijn. De Naardense Bijbelvertaling leest:

[2-4d] Nu *heeft* Laban twee dochters.

²⁹ Prachtig verwoord in een gedicht van Ed Hoornik, ‘Op school stonden ze’, in: *Verzamelde gedichten*, Amsterdam: Meulenhoff, 1979.

(Mijn cursivering om de aandacht te vestigen op de keuze voor de tegenwoordige tijd.) Hiermee wordt de actualiteit van dit gegeven in deze perikoop onderstreept.³⁰

De Amsterdamse School is een te heterogeen gezelschap om het onderling eens te worden over welke regels zouden moeten worden gevolgd in het vertalen. Wat ik hierboven beschreven heb, kan nochtans als vertaalwetenschap door de bril van de Amsterdamse School worden beschouwd. Met nadruk wijs ik erop ermee bekend te zijn dat veel vertaalwetenschappers, in navolging van Nida, dynamisch en functioneel equivalent vertalen als hetzelfde zien. En ook dat het onderscheid tussen concordant en idiolect dat ik hier maak niet door iedereen onderschreven wordt. Tevens besef ik dat op het door mij geïntroduceerde kerugmatisch-equivalent vertalen de kritiek voorstelbaar is, dat vertalen en homiliek door elkaar beginnen te lopen, hoewel, het zij herhaald, het mij op dit niveau om het openlaten van zoveel mogelijk interpretatiemogelijkheden gaat, niet om de verkondiging zelf.

2.3 Het probleem

Op een conferentie in 2005, met als thema *Bijbelvertalen als theologische beslissing*, verwijst G. Kalsbeek, em. predikant, naar de drievoudige leer rond het woord die Barth heeft ontvouwd: de derde gestalte die bestaat in de bediening van het woord in de kerkelijke praxis, de tweede die er is door het ons gegeven woord in de Schrift en de eerste en voornaamste gestalte: het vleesgeworden Woord, Jezus Christus, aan ons geopenbaard.³¹ Zijn stelling is dat een eigentijdse vertaling van de bijbel uit den boze is, omdat het een regelrechte aantasting van de tweede gestalte impliceert. In een reactie hierop formuleert D. Hofstra, ook predikant, een verbluffend eenvoudig antwoord: de bijbel is weliswaar de tweede gestalte, maar iedere bijbelvertaling behoort volgens haar tot de derde gestalte van het woord, de praxis. Bijbelvertalen is uitleggen in de visie van Hofstra.³² En uitleggen doe je in zo begrijpelijk mogelijke taal. Hoe je dit ook wilt zien, het spanningsveld is duidelijk: Wanneer zal de doeltaal het zwaarst moeten wegen en wanneer de brontaal?

De Knijff verwoordt in zijn beknopte geschiedenis van de hermeneutiek *Sleutel en slot* het grote probleem dat zich voordoet bij het vertalen van de bijbel als volgt:

Het is (...) eigenlijk onmogelijk, de bijbel te vertalen: een consequent ideolecte vertaling is moeilijk leesbaar en dus bij tal van gelegenheden minder bruikbaar; een equivalente vertaling doet schade aan het taaleigen van de bijbel, dat toch ook voor het rechte begrip in de tegenwoordige tijd geen *qualité negligéable* is. Men is geneigd de vraag te stellen, waarom er niet eens een tweeledige bijbelvertaling zou worden uitgegeven, in de ene kolom een consequent concordante, in de andere een equivalente; beide vormprincipes komen dan zeker

³⁰ Waarbij opgemerkt zij dat de Naardense Bijbelvertaling een sterke voorkeur heeft voor een vertaling in de tegenwoordige tijd in het algemeen, vanaf bladzijde één: 'Sinds het begin is God schepper,- van de hemelen en de aarde.' (Genesis 1:1).

³¹ Kalsbeek, G., 'De bijbel als tweede gestalte van het Woord', in: Nieuwpoort, A. van (red.), *De beproeving*, 115.

³² Hofstra, D., 'Reactie Dusse Hofstra', in: Nieuwpoort, A. van, *De beproeving*, 117.

beter tot hun recht, daar wederzijdse correctie onmiddellijk mogelijk is. Waarom niet ronduit uitkomen voor de situatie van armoede waarin onze moderne taalsituatie zich bevindt?³³

Waar De Knijff 'equivalent' schrijft bedoelt hij 'dynamisch-equivalent'. Bijna vijftientig jaar nadat hij dit opschrijft, wordt De Knijff gehoord. De Nieuwe Bijbelvertaling die in 2004 verscheen, telt maar liefst acht verschillende edities en een daarvan is de zogenaamde parallelbijbel. Links staat de concordant vertaalde Statenvertaling, rechts de Nieuwe Bijbelvertaling waarin dynamisch-equivalent vertaald is. Een dergelijke keuze zou zeker ook bij Breukelman in de smaak zijn gevallen. Breukelman had een grote bewondering voor de Statenvertaling, waarvan de vertalers de moed hadden, het Hebreeuwse taaleigen vast te houden en zo ook voor onze taal taalscheppend te werken.³⁴ Het was de Dordse Synode die opdracht gaf tot deze 'perfectere' bijbelvertaling. Zij hoorden de Heilige Geest in de hebraïsmen van de beide grondtalen.³⁵ Het 'perfectere' in de opdracht ertoe sloeg op de enige toen voorhanden vertaling, namelijk die van Luther. Luther had hierbij onder het mom van 'de zin behouden en de woorden laten varen' exegetische keuzes gemaakt waarin het doorschijnen van zijn eigen theologische visie onmiskenbaar aan te wijzen was.³⁶ Ook liet Luther stijl boven volledigheid prevaleren: een lopende tekst ging boven een complete. Om die reden schrapte hij wel eens 'een minder belangrijk lettertje'. Een tweede reden voor de opdracht bestond zoals bekend in de emancipatorische gedachte dat iedereen de bijbel moest kunnen lezen in de moedertaal. Binnen de Amsterdamse School wordt de Statenvertaling als een van de woudreuzen der vertalingen beschouwd, samen met de Latijnse vertaling die kerkvader Hiëronymus in de vierde eeuw maakte en *Der Verdeutschung der Schrift* van Buber en Rosenzweig.³⁷

De Statenvertaling is formeel-equivalent oftewel 'concordant' vertaald en de Bubervertaling is 'idiolect'. Allereerst zal ik het verschil daartussen (nogmaals) scherp omlijnen, want hoewel de termen wel door elkaar gebruikt worden, betekenen ze niet exact hetzelfde. 'Idion' komt uit het Grieks en betekent het 'eigene' (of 'hetzelfde'). Een vertaler wil in een idiolecte vertaling het eigene van de brontaal - voor de bijbel is dat zijn grondtekst - overbrengen in de doeltaal. Bij concordant vertalen is daarentegen sprake van een mechanisch principe. Hierbij wordt ieder woord telkens door hetzelfde woord vertaald, wat niet altijd een gemakkelijk leesbaar resultaat oplevert.³⁸ Toch kan een idiolecte vertaling ook voor een deel een concordante vertaling zijn. Woordherhalingen zijn een stijlmiddel in veel bijbelteksten, dat door een gewetensvol vertaler gerespecteerd wordt.

Volgens Van Nieuwpoort en Zuurmond is het principe van 'idiolect vertalen' wezenlijk voor handhaving van de zeggingskracht. Het programma van een idiolecte vertaling is volgens Zuurmond:

³³ Knijff, H.W. de, *Sleutel en slot*, Kampen: Kok, 1980, 164. De spelfout 'ideolect' is wel opgemerkt, maar niet verbeterd.

³⁴ Knijff, H.W. de, *Sleutel en slot*, 156.

³⁵ Nieuwpoort, A. van, 'Er wil iets gezegd worden! Frans Breukelman ter zake', in: Bakker, N. (red.) e.a., *Één zo'n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 163.

³⁶ Bekker, *Gesprekken*, 56.

³⁷ Koot, L., 'Filoloog/Theoloog', in: Bakker, N. (red.) e.a., *Één zo'n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 111.

³⁸ Deurloo, K. en N. Ter Linden, *Het luistert nauw*, Amsterdam: Van Gennep, 2008, 23.

Een ideale bijbelvertaling zou (...) van een tekst niet een door vooroordelen ingegeven idee van ‘betekenis’ of de ‘bedoeling’ van een woord of een zin moeten overbrengen, maar zo goed en zo kwaad als dat gaat de gehele kosmos van elkaar bepalende woorden en zinnen.³⁹

Als een woord in de grondtekst in een zekere relatie staat tot andere woorden, dan zou die relatie in een vertaling ook dienen te bestaan. Idiolect vertalen is een van de uitgangspunten binnen de hermeneutiek van de Amsterdamse school, zoals al in paragraaf 1.5.1 is aangestipt. (In 2.7 zal ik hier nog iets dieper op ingaan.) Dit geldt ook voor het streven naar gelijkkluidende stijlmiddelen en het zo dicht mogelijk blijven bij de relaties die er in de grondtekst bestaan tussen woorden en woordgroepen. Een voorbeeld vormen de woordparen ‘trouw’ en ‘barmhartigheid’ en ‘rechtvaardigheid’ en ‘gerechtigheid’ die door Breukelman uitvoerig geanalyseerd zijn in zijn studie *Debharim*.⁴⁰ Buber wilde met het oog op dit aspect alvorens te vertalen eerst doordringen in de gevende taal en bleef zoeken naar een analogon in de doeltaal.⁴¹

P. Gillaerts, lid van de begeleidingscommissie en voorzitter van het NBV-lezerspanel, ziet het anders. Hij spreekt in een themanummer van *Onze Taal* rond de Nieuwe Bijbelvertaling over ‘achterhaalde inzichten waarop de gedachte van het idiolect vertalen gebaseerd zou zijn’.⁴² In hetzelfde nummer echter gaat Ter Linden flink tekeer tegen de stelling dat idiolect vertalen niet meer van deze tijd zou zijn. Het zijn twee posities die diametraal tegenover elkaar staan. F. van der Meij, als neerlandicus verbonden aan de Nieuwe Bijbelvertaling, verdedigt de positie van het NBG.⁴³ Volgens hem raken in een zo concordant mogelijke vertaling drie aspecten ondergesneeuwd: de pragmatiek, de syntaxis en de esthetiek. Aangezien over smaak niet kan worden getwist kan het laatste aspect buiten beschouwing worden gelaten. Ook de syntaxis, hetgeen vaak neerkomt op de gewenste woordvolgorde, laat ik rusten. In het Nederlands kan op dat punt veel, het Nederlands is een flexibele taal.⁴⁴ Overeind blijft voor mij de pragmatiek. Een niet-bijbels voorbeeld dat Van der Meij zelf geeft:

[2-5] Are you being served?’

Dit was de titel van een Engelstalige serie in de jaren ’80 van de vorige eeuw. Dit werd vertaald met

[2-5a] Wordt u *al* geholpen?

De toevoeging van het woordje ‘al’ nu is een specifiek kenmerk van het Nederlands, dat de Engelse taal niet bezit. De vertalers van het NBG hebben veel van dit soort gevallen ontwaard in de

³⁹ Zuurmond, R., *Goed vertalen*, 46.

⁴⁰ Breukelman, F.H., *Debharim: der biblische Wirklichkeitsbegriff des Seins in der Tat*, Kampen: Kok, 1998.

⁴¹ Boendermaker, J.P. (gespreksleider), ‘Konkordant of dynamisch equivalent vertalen’, in *Rondom het Woord, theologische etherleergang*, 12, 4 (1970), 427.

⁴² Gillaerts, P. *Onze Taal*, 73, 10 (2004), 256.

⁴³ Meij, F. van der, ‘Uitgangspunten van de Nieuwe Bijbelvertaling. Vertalen wat er staat’, in: *Met Andere Woorden* 18, 1 (1999), 4.

⁴⁴ Vgl. Geerts, G. (red.), e.a., *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, Groningen: Wolters Noordhoff, 1984, 911ff.

brontekst en naar een adequate vertaling in het Nederlands gezocht. Als voorbeeld noemt Van der Meij het begin van Jona. De NBV leest niet

[2-6a] En het woord van de Heer geschiedde tot Jona.

maar

[2-6b] Eens richtte de Heer zich tot Jona.

Een vertaling waar Ter Linden en Deurloo van gruwen:

'Eens (waar dat malle woordje ineens vandaan komt?)'.⁴⁵

Labuschagne, hij is al eerder genoemd, vindt de vertalingen waarmee vertegenwoordigers van de Amsterdamse School op de proppen komen ook maar niks:

Doordat men aan de historische vragen voorbijgaat en alles op één hoop veegt, is het onvermijdelijke dat er op een a-historische manier omgegaan wordt met de teksten en dat die gaan buikspreken. De waarheid ligt volgens de aanhangers van deze methode niet in de historische werkelijkheid waarin de tekst verankerd ligt, maar in de haast magische hebreeuwse woorden, zoals die vastliggen in de tekst van een joods liturgisch boek. Vandaar dat vertalingen uit die kring in de meest kwalijke zins des woords 'dichtbij' de oorspronkelijke taal trachten te blijven, met als resultaat een soort 'tale Kanaäns', die normale mensen niet alleen komiekerig in de oren klinkt, maar ook bepaald stuitend lelijk is.⁴⁶

Op dit punt heeft Labuschagne zijn mening niet herzien.⁴⁷ Oost is eveneens kritisch. Hij stelt dat een te ver door gevoerde vertaling kan leiden tot

Het "inlezen" van een maximum aan theologische inhouden in linguïstische begrippen en stilistische verschijnselen.⁴⁸

Resumerend, het probleem schuilt dus voor een belangrijk deel in het immer aanwezige spanningsveld tussen trouw aan de brontekst enerzijds en bediening van de doeltaal anderzijds. Betekenissen dienen van de ene taal (context) naar de andere taal (context) moeten worden overgezet, zodanig dat de lezer van de doeltekst de betekenis(mogelijkheden) van de brontekst kan begrijpen. Goethe verwoordde het dilemma aldus:

Twee grondregels van vertalen: de ene vraagt dat de auteur uit een vreemd land overgebracht wordt naar ons toe, in zo'n gedaante, dat wij hem als een van ons kunnen ervaren; de andere stelt daarentegen de eis, dat wij

⁴⁵ Deurloo, K., *Het luistert nauw*, 192.

⁴⁶ Labuschagne, C.J., *Wat zegt de Bijbel in Gods Naam? Nieuwe bijbeluitleg en modern godsgeloof*, 's Gravenhage: Boekencentrum, 1977, 62-63.

⁴⁷ Zo mondeling Labuschagne, C.J., 11 juni 2009, 17:30.

⁴⁸ Oost, *Omstreden bijbeluitleg*, 48.

ons naar die vreemdeling begeven en ons met zijn situatie, zijn wijze van spreken, zijn karakteristieke eigenschappen vertrouwd maken.⁴⁹

En dan is er nog het probleem van de almaar grotere woorden kloof tussen de tijd van toen en die van nu. De afstand in tijd en cultuur, het verschil in *Sitz im Leben*, is groot. Het ten tijde van de Statenvertaling vigerende wereldbeeld stond dichterbij dat van de oudtestamentische bijbelschrijvers dan dat van ons. Dat maakte het in de 17^e eeuw iets gemakkelijker om concordant te vertalen, omdat sommige, thans ondubbelzinnig achterhaalde noties, toen nog wel van kracht waren. Bovendien kon het overgrote deel van de bevolking niet lezen of schrijven. De Statenvertaling kon makkelijk een lacune vullen.

Ooit werd ik mij bewust dat taal te statisch is om de dynamiek van het leven te vangen. Ik wist toen nog niet dat deze gedachte een precedent kent in Plato, die woorden, *λογος*, als vluchtige schaduwen van voorbijgaande aard beschouwde die de volle waarheid, de Idee, nimmer zouden kunnen ketenen, laat staan bevatten. Naar mijn mening vormt dat gegeven de wortel van de geconstateerde problematiek.

2.4 Naar een oplossing: tien vuistregels

Over wat een goede vertaling is lopen de meningen niet eens zo erg uiteen. Ter Linden en Deurloo zijn het met de vertalers van de Nieuwe Bijbelvertaling eens dat een goede vertaling 'brontekstgetrouw en doeltaalgericht' is.⁵⁰ De twee uitersten die in het citaat van Goethe genoemd worden, ontmoeten elkaar in een vertaling die zowel brontekst als doeltaal recht doet. Goethe verwoordde zijn ideaal als volgt:

Een vertaling die ernaar streeft zich met het origineel te vereenzelvigen, komt ten slotte ook het dichtst in de buurt van een interlineaire versie en vergemakkelijkt het begrip van het origineel ten zeerste. Hierdoor worden we naar de grondtekst geleid of zelfs gedreven, en zo is uiteindelijk de cirkel waarin zich de toenadering van het vreemde en het eigene, van het bekende en het onbekende beweegt, weer rond.⁵¹

Deze visie doet denken aan de hermeneutische cirkel van het verstaan. Voor Gadamer en Heidegger heeft deze hermeneutische cirkel een ontologische betekenis, het zegt iets over de structuur van de werkelijkheid als zodanig. Het bereiken van de vereenzelving met het origineel, waarnaar Goethe verwijst, moet naar mijn mening het doel zijn van iedere vertaling.

Dat daar geen kant-en-klare recepten voor bestaan, spreekt voor zich. Niettemin zijn er wel richtlijnen te benoemen die het vertaalwerk in de goede richting loodsen. Kuijper (zie 2.2) komt met de volgende nuttige aanbevelingen:

⁴⁹ Zoals geciteerd in Deurloo, K., *Het luistert nauw*, 17.

⁵⁰ Deurloo, K. *Het luistert nauw*, 32.

⁵¹ Goethe, J.W. von, 'Notities en verhandelingen tot beter begrip van de *West-östlicher Divan*', in: Naaijken, A.B.M (red.), *Denken over vertalen*, Nijmegen: Vantilt, 2004, 58. Het origineel stam uit 1819: *West-Östlicher Divan*, een grote bloemlezing met vertalingen van oriëntaalse poëzie door Goethe.

1. terughoudendheid in expliciteren;
2. het handhaven van beeldend taalgebruik;
3. het herkenbaar houden van sleutelwoorden;
4. de toepassing van beperkt concordant vertalen;
5. aandacht voor stijl en genre.⁵²

Deze vijf wegwijzers zijn naar mijn mening te parafaseren in: idiolect vertalen. Oussoren, auteur van de Naardense bijbel, voegt als vertaalregels toe:

6. de volgorde van de woorden in het Hebreeuws zoveel mogelijk handhaven;
7. karig woordgebruik;
8. moeilijk blijft moeilijk;
9. lijfelijkheid.⁵³

‘Lijfelijkheid’ stelt zich tweer tegen (overdreven) preutsheid. In 1 Koningen 14:10 staat letterlijk:

[2-7] Ik zal (...) van Jerobeam uitroeien die aan de wand pist.⁵⁴

De Nieuwe Bijbelvertaling maakt ervan:

[2-7a] Alle mannelijke leden van je familie zal ik uitroeien.

Dat is behulpzaam van de NBV, vrouwen staan immers zelden tegen muren te urineren. Maar ik zou me het in de grondtekst gebruikte beeld als lezer liever niet door de neus geboord zien. Oussoren vertaalt, naar mijn mening wel getrouw aan de brontekst:

[2-7b] Wegmaaïen zal ik van Jerobeam (...) wat tegen de muur plast.

En elders formuleert Oussoren nog:

10. van betekenisvolle eigennamen de betekenis in de vertaling laten doorklinken.⁵⁵

Het handhaven van de woordvolgorde staat van deze tien vuistregels het meest ter discussie. In het Nederlands kan veel, maar dat geldt niet voor alle doeltalen. Het respecteren van de oorspronkelijke woordvolgorde zorgt ervoor dat de accenten die er in het Hebreeuws gelegd worden niet verschuiven, maar het is aantoonbaar dat ontvangende talen verschillend met het

⁵² Kuijper, R., *Bijbelgetrouw vertalen*, 122.

⁵³ Smelik, K. ‘Idiolect, concordant of doeltaalgericht?’, in: Oussoren, P., *De Naardense Bijbel: de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel*, Vught: Skandalon, 2004, 1639-40.

⁵⁴ Een voorbeeld, dat A.F. Sanders de opmerking ontlokte dat in deze tijd dus kennelijk de doodstraf stond op wildplassen...

⁵⁵ Oussoren, P., *De eerste lezing* 1, 1 (1980), 1.

leggen van nadruk omgaan. Zoals de taalkundige Swellengrebel laat zien zal een concordant in het Nederlands vertaalde zin in Ruth 1:4

[2-8] Zij namen zich vrouwen, Moabitische

In het Indonesisch moet worden vertaald met

[2-8a] Het waren Moabitische, de vrouwen die ze namen

Alleen *dàn* valt het accent op 'Moabitische'.⁵⁶

De tien aanbevelingen verraden uiteraard een voorkeur; ze constitueren een visie op iets waarover het laatste woord wel nooit gesproken zal zijn. Een vertaling die de genoemde tien vuistregels zo goed mogelijk tracht te volgen is de *Naardense Bijbel* van Oussoren.⁵⁷ Oussoren gaat nog één stap verder: hij probeert ook woordspel over te brengen in het Nederlands. Zo leidt de overeenkomst tussen het Hebreeuwse woord voor mens אָדָם 'adam' en dat voor rood אָדוּם 'adom' tot 'de roodbloedige mens'.

Het zal geen verbazing wekken na het voorgaande, en ook hoofdstuk 1 indachtig, dat Oussoren zijn *Naardense Bijbelvertaling* verantwoordt als een vertaling in de geest van de Amsterdamse School.⁵⁸ De anekdote hierover verklaart dat eveneens. Een zekere uitgever, J. de Vlieger geheten, was de mening toegedaan dat Beek, Miskotte en Breukelman een schare bevlogen leerlingen hadden afgeleverd, zowel in de wetenschap als in de gemeente. In zijn ogen hadden zij als individuen enorm veel werk verzet, maar een samenbindende bijbelvertaling was niet van de grond gekomen. D. Monshouwer (zie ook 1.4.5) was begonnen zo'n vertaling 'bijeën te sprokkelen', maar werd ernstig ziek en moest het werk neerleggen. Breukelman was al vijf jaar niet meer onder de levenden toen het plan tot een Amsterdamse vertaling bij De Vlieger postvatte. Oussoren, die via Van der Werf (zie 1.4.3) kennis had gemaakt met de Amsterdamse School, had in *De eerste lezing* een aantal bijbelgedeelten in deze stijl vertaald, maar zou nog zeker vijf jaar nodig hebben voor de overige gedeelten. De Vlieger besloot dat het nu of nooit was en gunde Oussoren deze tijd. En in 2004 verscheen bij uitgever Skandalon *De Naardense Bijbelvertaling*. 'Naarden' slaat, blijkens het artikel dat achterin te vinden is, op de gewelfschilderingen in de Grote St. Vitus van Naarden.⁵⁹ Oussoren hoopt met zijn vertaalwerk iets te bereiken van de meesters van Naarden:

zo 'middeleeuws' en zo modern, (...) zo ruig op de planken gezet, met zoveel liefde voor details; zo lang niet gewaardeerd door de grote kunst en toch in alle stormen van de tijd voor ons bewaard; zo gehavend door de tand van de tijd en nog steeds zo kleurig en sprekend.

⁵⁶ Boendermaker, J.P. (gespreksleider), 'Koncordant of dynamisch equivalent vertalen', in *Rondom het Woord, theologische etherleergang*, 12, 4 (1970), 428.

⁵⁷ Oussoren, P., *De Naardense Bijbel: de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel*, Vught: Skandalon, 2004.

⁵⁸ Oussoren, P., 'In de gemeente werken en bijbelvertalen', in: A. van Nieuwpoort, *De beproeving*, 137.

⁵⁹ Oussoren, P., 'Een verantwoording van de Naardense Bijbel', in: Oussoren, P., *De Naardense Bijbel: de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel*, Vught: Skandalon, 2004, 1625.

Uitbeelden is ook een wijze van vertalen! Was 'Amsterdamse vertaling' toepasselijk geweest? Mij dunkt van niet. Allereerst heeft Oussoren, zoals hij zelf in een interview zegt 'niet zoveel met het sfeertje rond de Amsterdamse School'.⁶⁰ Ten tweede is de Amsterdamse School, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, besmet met een zweem van onwetenschappelijkheid. Ten derde is gebleken dat de Amsterdamse School een nogal heterogeen gezelschap behelst, van wie wellicht niet iedereen zijn signatuur wil verbinden aan deze prachtige vertaling van Oussoren.⁶¹ En wat een wonderlijk toeval mag heten: Naarden ligt niet veel verder van Utrecht (daar waar Oussoren woont, opgroeide en theologie studeerde) dan van Amsterdam. De drie steden beschrijven een rechthoekige driehoek.

Aan de wieg van de *Naardense Bijbelvertaling* (en overigens ook aan de vertalingen door de *Societas Hebraica Amstelodamensis*; zie paragraaf 2.7 verderop) staat de verduitsing van de Schrift door Buber en Rosenzweig.⁶² Belangrijke overeenkomsten met deze vertaling zijn:

1. Een vertaling allereerst bedoeld om te *horen*;
2. Een colometrische weergave;
3. Oog en zorg voor sleutelwoorden;
4. Idiolect vertalen;
5. Concordantie.

2.5 Vertaalkeuzes

Er zijn, los van het in de vorige paragrafen gestelde, enkele keuzes die aan het vertalen van de bijbel voorafgaan. Die wil ik in deze paragraaf kort aanstippen. Het probleem welke (versie van de) grondtekst gebruikt zou moeten worden, is iets dat aan het vertalen vooraf gaat. Binnen de Amsterdamse School wordt vastgehouden aan de Masoretische tekst. In dit onderzoek laat ik deze kwestie buiten beschouwing, evenals de vraag of de apocriefe boeken nu wel of geen deel uit zouden moeten maken van de bijbel.

Zonder uitputtend te kunnen zijn, wil ik vijf zaken noemen die nog voor men begonnen is in het geding zijn bij het maken van een bijbelvertaling:

- de verhouding tussen vertalen en theologie;
- de relatie tussen vorm en inhoud;
- het oogmerk waarmee vertaald wordt (welke doelgroep?, welke gebruiksvorm van de Schrift?);
- het taalregister (kiest men voor een sober taalgebruik, populair, vlot, statig, enzovoort);

⁶⁰ Noppen, K. van, 'Een grondtekst voor de gewone man', in: *Centraal Weekblad*, 6 januari 2006, 8-9.

⁶¹ Uit tweede hand weet ik dat, tot zijn teleurstelling, niemand van de huidige vertegenwoordigers van de Amsterdamse School een persoonlijke reactie heeft gegeven aan Oussoren zelf naar aanleiding van de Naardense Bijbel. Zo mondeling, Luco van de Brom, 21-8-2009, 10.30.

⁶² Smelik, K. 'Idiolect, concordant of doeltaalgericht?', in: Oussoren, P., *De Naardense Bijbel: de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel*, Vught: Skandalon, 2004, 1636.

- dit besef: niet alles is 100% adequaat te vertalen.

Het gaat hier naar mijn mening om keuzes die op een metaniveau gemaakt worden, maar die het resultaat wel beïnvloeden.

Volgens het Nederlands Bijbelgenootschap, bij de presentatie van de Nieuwe Bijbelvertaling, gaat ‘vertalen aan de theologie vooraf’.⁶³ Het gaat daarmee voorbij aan wat ik in paragraaf 2.2 het derde niveau heb genoemd, de homilietiek. Dit uitgangspunt is ook het grote twistpunt geweest tussen het NBG en Breukelman in 1951 en tussen vertegenwoordigers van de Amsterdamse School als Ter Linden, Deurloo, Zuurmond, Van Nieuwpoort en het NBG nu. Zuurmond en Van Nieuwpoort noemen het uitgangspunt dat het NBG voor de Nieuwe Bijbelvertaling volgt ‘buitengewoon discutabel’.⁶⁴ Volgens W. Hovius, em. predikant, is de theologie als ‘het fundament van de nieuwbouw’ wanneer men aan een nieuwe bijbelvertaling begint.⁶⁵

Een tweede keuze betreft de verhouding die de vertaler ziet tussen vorm en inhoud. Binnen de Amsterdamse School, door Breukelman en ook door Buber en Rosenzweig wordt ervan uitgegaan dat vorm en inhoud één zijn. Maar daarover zijn de meningen verdeeld. Aan wie vorm en inhoud wel nadrukkelijk wensen te scheiden, zou men de vraag kunnen voorleggen of het mogelijk is een liefdesbrief te schrijven in de vorm van een notariële akte.⁶⁶ De vertaalwetenschapper K. Reiss maakt het onderscheid wèl.⁶⁷ Zij ziet bijvoorbeeld een boek als Hooglied als een ‘formbetonte’ tekst en een boek als Handelingen als een ‘inhaltsbetonte’. In het eerste geval draait het meer om de vorm dan de inhoud, in het tweede is het precies andersom. De consequentie die volgens Reiss hieruit getrokken moet worden, is dat in het eerste geval in een vertaling vooral de vorm dient te worden behouden, in het tweede de inhoud.

Wat betreft het doel van een bijbelvertaling: de bijbel is van origine op schrift gesteld om (hardop) voor te lezen en zo gehoord te worden, zoals ook Ter Linden en Deurloo voorhouden.⁶⁸ Dat gegeven kan ook in de weergave worden duidelijk gemaakt door toepassing van colometrie. Wat in één adem moet worden gezegd, wordt op één regel afgedrukt (zie ook 1.6.5). Het vermelden van de spreker midden in diens directe rede bovendien, zoals de Nieuwe Bijbelvertaling doet, is geen handige keuze, want dat bemoeilijkt het voorlezen! De Nieuwe Bijbelvertaling wil een kanselbijbel zijn, maar in de vertaling lijkt helaas geen rekening gehouden te zijn met de eisen die een voor te lezen tekst stelt. Hiermee samenhangend werpt J. van Bruggen, oud-docent exegese Nieuwe testament, de vraag op van de doelgroep als te maken keuze:

⁶³ Deurloo, K., *Het luistert nauw*, 21. Al in 1993 werden de *Vertaalprincipes voor de nieuwe bijbelvertaling* opgesteld, en dit was bepaling A.1.3.

⁶⁴ Nieuwpoort, A. van en R. Zuurmond e.a. (red.), *De beproeving*, XI.

⁶⁵ Hovius, W., ‘Het fundament van nieuwbouw’, in: Lam, H.J. en P.J. Vergunst (red.), *Kanttekeningen bij de [Nieuwe Bijbelvertaling]*, Heerenveen: Groen, 2002, 74.

⁶⁶ Dit voorbeeld is afkomstig uit P. van Midden, ‘De Bijbel op zijn Amsterdams’, in: *De bijbel vertaald; De kunst van het kiezen bij het vertalen van de bijbelse geschriften*, Zoetermeer: Meinema, 2007, 171.

⁶⁷ Zoals geciteerd door Marel, M.P. van der, ‘Kritiek op bijbelvertalingen’, in: *Gereformeerd theologisch tijdschrift*, 80, 3/4 (1980), 176.

⁶⁸ Deurloo, K., *Het luistert nauw*, 37.

(...) moeten wij van de Heilige Schrift gelijktijdig meer dan één vertaling hebben of vraagt deze Schrift om één vertaling voor allen?⁶⁹

Mijn mening hierover is dat het niet wenselijk is om uiteenlopende vertalingen naast elkaar te hanteren voor verschillende doelgroepen. Het zou de nu al bestaande wildgroei verder aanwakkeren; iedere groepering zou ten slotte om zijn eigen vertaling vragen. Al is een indeling in alleen kanselbijbel en kinderbijbel te grof, wat er nagestreefd zal moeten worden is kwaliteit van vertaling, niet kwantiteit van vertalingen.

Een volgende keuze is die van het taalregister. Soberheid is naar mijn mening het hoogste goed. Er zijn vertalers die erop uit lijken te zijn een kunstwerk nog mooier te maken dan het al is. Dit heeft op het gebied van de bijbelvertalingen geleid tot een aantal *belles infidèles*.⁷⁰ Deze zijn even fraai als onbetrouwbaar. En wat voor soberheid geldt, is naar mijn mening ook van kracht voor de schaarsheid van woorden waarvan de bijbelschrijvers zich bedienden. Men zie punt 7 in paragraaf 2.7 en het artikel van Smelik achterin de Naardense Bijbel.⁷¹

Een laatste punt dat ik hier wil noemen is dit: een vertaler zal zich er op voorhand bij moeten neerleggen dat niet alle aspecten van een tekst tegelijkertijd over te zetten zijn. Een voorbeeld. Een krant kopte jaren geleden naar aanleiding van een discussie in rooms-katholieke kringen over het al dan niet toelaatbaar achten van zoenen in de kerk:

[2-9] Dekens laken kussen.

Er is naar mijn mening geen taal in de wereld waarin deze woordspeling adequaat kan worden overgezet. Paulus heeft zinnen geschreven waarvan de woorden veertien maal achter elkaar met een 'a' beginnen: woordspel dat niet te vertalen valt.⁷² We kunnen onmogelijk met zekerheid achterhalen waarom Paulus dit deed, maar mogen wel vermoeden dat hij er aardigheid in heeft gehad dit zo te doen.

2.6 Geschiedenis van het bijbelvertalen

In deze paragraaf zullen de visies van een Joodse rabbijn, een kerkvader, een humanist, een kerkhervormer, een theoloog en een christelijk denker worden besproken. De reden om juist hun visie weer te geven is tweeledig: zij hebben zich expliciet uitgesproken en hun visie heeft daarom anderen beïnvloed en zo doorgewerkt in de geschiedenis.

⁶⁹ Bruggen, J. van, *De toekomst van de bijbelvertaling*, Amsterdam: Ton Bolland, 1975, 21.

⁷⁰ Deurloo, K., *Het luistert nauw*, 38.

⁷¹ Smelik, K., 'Idiolect, concordant of doeltaalgericht?', in: Oussoren, P., *De Naardense Bijbel: de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel*, Vught: Skandalon, 2004, 1639.

⁷² Oussoren, P., 'Een grondtekst voor de 'gewone man'', in: *Centraal weekblad*, 6 januari 2006, 8. Dat deze constatering verder gaat dan woordspel, bewijst een anekdote die de dichter Rutger Kopland een keer tijdens een lezing vertelde. Hij was in 1996 in Rusland voor een gastcollege over poëzie en besprak zijn gedicht 'Jonge sla'. Tot zijn ontsteltenis stuitten zijn woorden op een massief onbegrip. De semantische categorie 'vertederd raken (door iets iels)', waar dit prachtige gedicht op gegrondvest is, ontbreekt (kennelijk) in het Russisch... In *Jonge sla in het Oosten* (1997) doet Kopland verslag hiervan.

2.6.1 Rabbi Yehudah

Rabbi Yehudah was een Schriftgeleerde en redacteur van de Mishnah. Hij leefde in de tweede eeuw na Christus. Van hem afkomstig is deze kernachtige visie op vertalen:

Wie een bijbelpassage vertaalt naar haar vorm (= letterlijk), zie die is een leugenaar.
En wie eraan toevoegt,
zie die lastert (God)!⁷³

2.6.2 Hiëronymus

Hiëronymus (347-420) wordt gerekend tot de Latijnse kerkvaders. Hij geldt tegenwoordig als de patroonheilige van het vertalersgilde, wat hij te danken heeft aan de expliciete visie op vertalen die hij ten beste geeft in een brief aan zijn vriend Pammachius (*Litterae ad Pammachio: de optimo genere interpretandi*) uit het jaar 395. Hiëronymus was ook degene die tussen 390 en 405 voor de Vulgaat heeft zorggedragen, een bijbelvertaling in volks Latijn.

Het credo van Hiëronymus aangaande het overzetten van teksten van de ene taal in de andere verraadt een mengeling van dynamisch-equivalent en functioneel-equivalent vertalen; lang voordat deze termen ontstonden. Twee citaten uit de bovengenoemde brief onderstrepen dat:⁷⁴

Welnu, ik heb (...) teksten vertaald niet zoals een gewone vertaler maar zoals een redenaar, met behoud van zowel de oorspronkelijke gedachten als de redekunstige figuren en de beelden, maar dan met woorden die bij ons idioom passen. Ik vond het dus niet nodig ieder afzonderlijk woord met een eigen woord weer te geven, maar wel heb ik de stijl van alle woorden en hun betekenis behouden. Waar het voor de lezer immers op aankomt, is, dacht ik, dat ik hem van de woorden niet hetzelfde aantal maar, om zo te zeggen, hetzelfde gewicht bezorg.

en

Als iemand niet inziet dat de bevalligheid van een taal door vertaling bedorven wordt, laat hij die dichter eens in diens eigen taal in proza omzetten; dan zal hij wel inzien dat de stijl potsierlijk wordt, en dat de welsprekendste der dichters nog ternauwernood iets te zeggen heeft.

Hiëronymus streeft ernaar de gedachten over te brengen, als ook de concepten. Dit veronderstelt dat hij, kennelijk, als lezer die gedachten en concepten precies zo dacht te kunnen begrijpen als de schrijver ze bedoelde. Ook opgemerkt zij dat in de moderne hermeneutiek de (wereld van de) tekst als autonoom wordt beschouwd en deze losstaat van de intenties van de auteur(s).

⁷³ Smelik, K. 'Idiolect, concordant of doeltaalgericht?', in: Oussoren, P., *De Naardense Bijbel: de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel*, Vught: Skandalon, 2004, 1633.

⁷⁴ Hiëronymus, 'De beste manier van vertalen', in: Naaijken, A.B.M. (red.), *Denken over vertalen, tekstboek vertaalwetenschap*, Nijmegen: Vantilt, 2004, 12. De vertaling is gemaakt door R. van den Broeck.

2.6.3 Reuchlin

Johannes Reuchlin is een humanist die van 1455-1522 leefde. Oppervlakkig beschouwd lijkt hij voort te borduren op Hiëronymus, want ook Reuchlin wil, zoals het een toenmalige humanist betaamt, terugkeren naar de bron, het Hebreeuws. Maar zoals Van Bruggen kernachtig verwoordt, is het Hiëronymus te doen om de taal van de *grondtekst*, waar Reuchlin het gaat om de waarheid van de *grondtaal*.⁷⁵ Reuchlin gaat uit van een 'Hebreeuwse waarheid'; het gaat hem om een diepe waarheid die *in* het Hebreeuws gelegen is en niet vertaalbaar is. Wat Reuchlin bijzonder maakt is dat hij de taal van het Oude Testament bestudeerde in een tijd dat christenen de taal van de Joden niet leerden.

2.6.4 Luther

Martin Luther heeft in zijn Duitse vertaling een pragmatische weg bewandeld, die de doeltaal voorop stelde. Zijn motto was 'de zin behouden en de woorden laten varen', zoals in het voorgaande al opgemerkt. In zijn 'zendbrief over vertalen' in 1530 gaat hij in op de ophef die in Roomse kringen is ontstaan over zijn toevoeging van het woordje 'alleen' in Romeinen 3:28:

[2-10] Want wij zijn van oordeel, dat de mens gerechtvaardigd wordt zonder de werken van de wet, *alleen* door het geloof.

Luther verdedigt zich op tweeërlei wijze. Allereerst betoogt hij dat het Duits de toevoeging vereist:

Je moet niet aan de letters van het Latijn vragen, hoe men Duits moet spreken, zoals die ezels doen, maar men moet het vragen aan een moeder in huis, aan de kinderen op straat, aan de gewone man op de markt en erop letten, hoe zij praten en daarnaar vertalen, dan verstaan zij het en dan merken ze, dat je Duits met hen spreekt.⁷⁶

Volgens vertaaldeskundige A. Naaijken is deze passage vaak geciteerd als een pleidooi voor een gemakkelijke, vrije vertaling, maar doet dat aan Luther geen recht.⁷⁷ In het vervolg van zijn brief gaat Luther in op de theologische noodzaak van deze vertaling, door te verwijzen naar andere passages van Paulus waarin de wet wordt uitgeschakeld, om tot de slotsom te komen:

Waar alle werken zo geheel en al buiten spel gezet worden, daar moet het duidelijk zijn, dat alleen het geloof rechtvaardigt. Wie dus duidelijk en helder over zulk uitschakelen van werken wil spreken, die moet zeggen: alleen het geloof en niet de werken maken ons rechtvaardig. Dus niet alleen uit taalkundige noodzaak, maar ook de zaak zelf dwingt daartoe.

⁷⁵ Bruggen, J. van, *De toekomst van de bijbelvertaling*, Amsterdam: Ton Bolland, 1975, 32.

⁷⁶ Bakker, J.T. en K. Zwanepol (red.), *Door het donkere venster van het geloof. Teksten van Maarten Luther*, Zoetermeer: Meinema, 1993, 68-81.

⁷⁷ Naaijken, A.B.M (red.), *Denken over vertalen, tekstboek vertaalwetenschap*, Nijmegen: Vantilt, 2004, 23.

Ware de taalkundige noodzaak er niet geweest, dan had Luther alsnog uit theologische overwegingen vertaald zoals hij heeft gedaan. Een theologie, zoals Luther geclaimd zou hebben, die hij bij Paulus zelf vindt.

2.6.5 Schleiermacher

De visie van Schleiermacher lijkt erg op die van zijn tijdgenoot Goethe (zie paragraaf 2.3). Het vertaalprobleem verwoordt hij aldus:

(...) hoe oneindig moeilijk en ingewikkeld wordt het hier. Welke precieze kennis van zaken en welke beheersing van beide talen wordt hier niet verondersteld! En hoe vaak verschillen de beste experts ter zake en de beste kenners van de taal bij een gemeenschappelijke overtuiging dat een gelijkwaardige uitdrukking niet te vinden is, niet heel erg van mening wanneer ze willen aangeven welke uitdrukking dan wel het dichtst in de buurt komt? Dat geldt evenzeer voor de levendige, schilderachtige uitdrukkingen in dichtelijke werken als voor de meest abstracte uitdrukkingen van de hoogste wetenschap, die het innerlijkste en het algemeenste van de dingen aanduiden.⁷⁸

Het maximale haalbare ideaal is volgens Schleiermacher een parafrase van de metafoor die Goethe hanteert:

Maar welke wegen staan de eigenlijke vertaler open die deze beide absoluut gescheiden personen – zijn auteur en zijn lezer – werkelijk bij elkaar wil brengen en die zijn lezer, zonder hem uit de kring van zijn moedertaal te laten stappen, aan een zo juist en volledig mogelijk begrip en genot van de auteur wil helpen? Volgens mij zijn het er slechts twee. Ofwel laat de vertaler de schrijver zoveel mogelijk met rust en beweegt de lezer naar hem toe. Of hij laat de lezer zoveel mogelijk met rust en beweegt de schrijver naar hem toe.⁷⁹

De lezing waaruit deze citaten stammen is overigens eerder gedateerd (1813) dan het werk van Goethe dat in paragraaf 2.2 wordt aangehaald (dat is uit 1819).

Schleiermacher stelt dat hoe nauwkeuriger een vertaler zich aan de wendingen van de brontekst houdt, des te vreemder ze de lezer zullen voorkomen. De grootse moeilijkheid die een vertaler heeft te overwinnen, is het met kunst en maat toepassen van een concordante vertaalwijze.⁸⁰ Surrogaatoplossingen zijn de parafrase en de imitatio. Deze doen de doeltaal geen geweld aan, maar laten van het origineel niet zelden slechts een slap aftreksel over.

⁷⁸ Schleiermacher, F., 'Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens', *Sämmtliche Werke*, 3, Reimer, Berlin, 1838, 207-245. Zoals geciteerd in Naaijken, A.B.M (red.), *Denken over vertalen*, 44. De vertaling is gemaakt door H. Bloemen. Het betreft hier een lezing die Schleiermacher in 1813 hield.

⁷⁹ Schleiermacher, F., *Over de verschillende manieren van vertalen*, 47.

⁸⁰ Schleiermacher, F., *Over de verschillende manieren van vertalen*, 52.

2.6.6 Kierkegaard

Kierkegaard heeft over een keur van onderwerpen vertogen gehouden en een van deze preken ging in op bijbellezen en -vertalen.⁸¹ Kierkegaard ontwikkelt een geheel eigen visie en maakt de beroemd geworden vergelijking tussen het lezen van de bijbel en het ontvangen van een liefdesbrief in een vreemde taal:

Iemand die verliefd is, maakt wat de brief van zijn meisje betreft onderscheid tussen lezen en lezen. Het wetenschappelijk bedrijf van het ontcijferen is voor hem niet als het eigenlijke lezen. Dat komt later, als hij er voor gaat zitten (en als die woordenboeken en grammatica's weer in de hoek liggen.) Hij laat zich dan ook niet storen, zelfs niet door zijn beste vriend. Hij doet de grendels op de deur.

Vervolgens stelt hij dat de ontvanger van de liefdesbrief met de inhoud onvoorwaardelijk aan de slag zal gaan, ook als er nog een of twee duistere passages overblijven. Ook de bijbel zou je moeten lezen als een liefdesbrief met de grendel voor de deur. Vertalen doe je om de woorden tot je te nemen en zo goed als in je vermogen ligt te begrijpen, zeker niet om de '30000ste variant' in kaart te brengen, aldus Kierkegaard. Hiermee verhoudt Kierkegaard zich op een wonderlijke manier tot de Amsterdamse School. In het eerste hoofdstuk zagen we al dat hem de 'Amsterdamse' visie dat de bijbel hier en nu tot ons spreekt, uit het hart is gegrepen (zie 1.4.4). In de inleiding stipte ik aan dat Kierkegaard de taal waarin de Bijbel tot ons komt een irrelevant gegeven acht, nogal ingaand tégen de overtuiging van de Amsterdamse School. In zijn opinie over vertalen echter gaat hij impliciet fel tekeer tegen de historisch-kritische methode op een wijze die weer onmiddellijk omarmd zou zijn door Breukelman. Het artikel van godsdienstfilosoof W. Scholtens in het tijdschrift *Interpretatie* over Kierkegaards wijze van bijbellezen onderstreept dat Kierkegaard wars is van iedere wetenschappelijke analyse van de Schrift.⁸²

2.7 De Amsterdamse School en Breukelman over bijbelvertalen

De Amsterdamse School heeft nooit enig blad voor de mond genomen als het om het vertalen van de bijbel gaat. Al in 1967 worden vragen rond vertalen binnen de *Societas Hebraica Amstelodamensis* (S.H.A.; zie hoofdstuk 1), aan de orde gesteld. M. de Groot, neerlandica en theologe, maakt in 1969 deel uit van een dan net ingestelde commissie voor een gemeenschappelijke (doch nooit gerealiseerde) bijbelvertaling van het NBG en de Katholieke Bijbelstichting samen. Zij trekt zich terug als zij zich niet in de geformuleerde richtlijnen kan vinden. Zij publiceert twintig stellingen over vertalen, die door de S.H.A. worden onderschreven. In de

⁸¹ Kierkegaard, S., "Eksistentieel bijbellezen; een stichtelijke toespraak van Søren Kierkegaard", vertaald en bewerkt door F. Breukelman, in: *Benedictijns tijdschrift* 31, 3 (1970), 78-87. Het origineel is te vinden in *Tot zelfonderzoek; aanbevolen aan mijn tijdgenoot* uit 1851.

⁸² W.R. Scholtens, 'Kierkegaard en zijn bijbel, in: *Interpretatie; tijdschrift voor bijbelse theologie*, V, 7 (1994), 9. Online te raadplegen: <http://www.sorenkierkegaard.nl> > artikelen > Nederlands > 22. Kierkegaard en zijn bijbel.pdf.

Amsterdamse Cahiers voor exegese en Bijbelse theologie worden deze gepubliceerd.⁸³ Het voert te ver om ze alle twintig hier op te sommen, een aantal gaat zeer gedetailleerd in op vragen op microniveau. Een algemene observatie betreft stelling III:

III Om tot een adequate vertaling te komen is een teksttheorie van de bijbel nodig, die de verschillende teksttypen beschrijft in hun structuur en functionaliteit en die de relaties van de bijbelgedeelten tot het gehele corpus vaststelt. De bijbelse teksttypen zullen bij een literatuurwetenschappelijke beschrijving altijd blijken af te wijken van de niet-bijbelse teksttypen. De rijkdom van het bijbelse denken manifesteert zich in het veelvoud van teksttypen.

Stelling XVI en XVIII sluiten aan op de (niet algemeen aanvaarde) visie dat vertalen interpreteren impliceert:

XVI Elke vertaling is een interpretatie. Aan de vertaling zal daarom zoveel mogelijk de interpretatie vooraf moeten gaan, zodat men zich ervan bewust is welke polyinterpretabiliteit in de vertaling bewaard moet blijven.

en

XVIII Is een selectie uit de interpretatieve mogelijkheden op vertaal-technische gronden onontkoombaar, dan kan men dit in een noot bij de tekst verantwoorden. Men onttrekt de lezer dan niet de mogelijkheid om te 'leren'.

De S.H.A. publiceert, na lang soebatten met het NBG, in de jaren '70 van de vorige eeuw een aantal 'vertalingen om voor te lezen', onder meer van de boeken Ruth en Jona. In de jaren '80 komen daar Richteren, Amos en Obadja bij en in de jaren '90 volgen Micha, Hooglied en Genesis. Momenteel zijn Jozua en Prediker onder handen. In het woord vooraf van Jona wordt stelling genomen tegen de opvatting dat het de vertalers slechts zou gaan om het mechanische, woord-voor-woord vertalen.⁸⁴ Duidelijk wordt gemaakt dat het om het Hebreeuwse taaleigen draait, zijn sfeer, dynamiek, zeggingskracht, vormgeving en stijl. Zoals Smelik stelt:

Bij een vertaling van de Bijbel dient de vorm van het oorspronkelijke zoveel mogelijk gehandhaafd te worden, omdat vorm en inhoud ten nauwste samenhangen.⁸⁵

Breukelman spreekt al in 1951 de vrees uit dat het Nederlands Bijbelgenootschap begonnen is afstand te nemen van de Statenvertaling. Als in 1951 de NBG-vertaling is verschenen, start Breukelman in het tijdschrift *In de Waagschaal*, een artikelreeks waarin hij vertaalmissers aan de kaak stelt.⁸⁶ In 2.2 liet ik al zien hoe hij hierin de vertaling van גִּדְלָה in Genesis 39 bekritiseerde. A. Hulst, medevertaler van deze vertaling reageert in hetzelfde tijdschrift.⁸⁷ Zijn verweer komt er op

⁸³ Groot, M. de, 'Twintig stellingen', in: Deurloo, K.A., e.a. (red.), *Amsterdamse cahiers voor exegese en Bijbelse theologie* 1, Kampen: Kok, 1980, 116-119.

⁸⁴ *Jona: een vertaling om voor te lezen*, op verzoek van de SHA uitgegeven door het NBG en de KBS, Amsterdam / Bostel, 1977.

⁸⁵ Smelik, K.A.D., 'Mozes, Houtman en de Amsterdamse School', *Trouw*, 1 september 1980.

⁸⁶ Men zie: Breukelman, F.H., 'Een beoordeling van de nieuwe vertaling', in: *In de Waagschaal* 8 (1952), 9, 70-71; 10, 76-77; 11, 84-85; 14, 102-104; 15, 114-115; 17, 130-134; 20, 156-157; 40, 314; 41, 322-323; 42, 330-331; 43, 338-342; 44, 346-347; 46, 362-363; 47, 370; 48, 378; 49, 386-387; 50, 394-395; 9 (1953), 1, 4; 2, 12-13; 3, 20-21.

⁸⁷ Hulst, A.R., 'Over de beoordeling van de nieuwe vertaling', in: *In de Waagschaal* 9 (1953), 16, 126.

neer dat veel van Breukelmans verwijten niet kunnen worden hard gemaakt, omdat hij niet bij de vertaalarbeid aanwezig is geweest. Nu schiet de retoriek van Breukelman inderdaad wel eens door, en beweert hij dan meer dan hij naar de mens gesproken kan weten, maar opvallend is, dat het *inhoudelijke* betoog tegen de stellingname van Breukelman zeer mager is. Breukelman neemt zitting in de zogeheten commissie Miskotte, die voor de Hervormde Synode de aanvaardbaarheid van de Nieuwe Vertaling moet onderzoeken.⁸⁸ Wanneer het (zeer kritische) advies er eenmaal is, heeft de Nieuwe Vertaling als kanselbijbel inmiddels zoveel terrein gewonnen, dat het advies nog slechts voor kennisgeving kan worden aangenomen.

In een artikel geschreven samen met B. Hemelsoet in *Amsterdamse Cahiers voor Exegese en Bijbelse theologie* gaat Breukelman in op de dan net verschenen *Groot-nieuws*-vertaling.⁸⁹ Het oordeel is vernietigend: het komt erop neer dat de vertalers ‘niet hebben gelezen wat er staat en wel gelezen wat er niet staat’. De meeste van de in 2.4 geformuleerde vuistregels worden, expliciet of impliciet, door Breukelman en Hemelsoet onderschreven. De door *Groot Nieuws* ‘opgehelderde’ duistere bijbelpassages wordt in de ogen van Breukelman en Hemelsoet grof geweld aangedaan. Onder verwijzing naar ‘Ubi est mysterium’, een argument dat uiteraard moeilijk als wetenschappelijk kan worden aangemerkt, pleiten zij tegen iedere nadere uitleg.

Van Breukelman zijn de volgende uitspraken over vertalen:

(...) de voortgang van het geloof en van de kerk en van ons aller erin-betrokken-zijn staat of valt met dit goed-gehoord-en-vertaald worden van teksten!⁹⁰

en

Zoals elke Nederlandse generatie in het Nederlands haar eigen taal spreekt en ook zelfs iedere individuele Nederlander de zijne (computertaal, economenjargon etc.) zo behoren wij ook de schrift in het Nederlands de taal te laten spreken die haar eigen is, omdat juist het eigene van deze teksten, één weerspiegeling is van de liefde Gods die zij vertolken. Wat hier gezegd wordt, kan alleen vertolkt worden door tegelijk te laten horen hoe hier wordt gesproken. Alleen daarmee wordt de mens waarlijk gediend, geholpen en getroost op de ganse aarde.⁹¹

Ook deze citaten verhullen zijn apologetische standpunt niet.

In 2005 organiseerde de Stichting Breukelman een conferentie rond ‘Vertalen als theologische beslissing’. De neerslag hiervan is vastgelegd in *De beproeving; over de Nieuwe Bijbelvertaling* (2005), een bundel met naar mijn mening meer diepgang dan het door mij ook een aantal malen geciteerde *Het luistert nauw; de Nieuwe Bijbelvertaling nader bekeken* (2008). Dit laatstgenoemde werk is bovendien hier en daar wat cynisch van toon.

⁸⁸ Siebert-Hommes, J., ‘De Amsterdamse School’, in: Knechtmans, P.J. en P. van Rooden, *Theologen in ondertal; Godgeleerdheid, godsdienstwetenschap, het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam*, Zoetermeer: Meinema, 2003, 191.

⁸⁹ Breukelman, F. en B. Hemelsoet, ‘Van “Nieuwe Vertaling” naar “Groot Nieuws”’, Over het grondbeginsel van bijbelvertalen’. in: Deurloo, K.A., e.a. (red.), *Amsterdamse cahiers voor exegese en Bijbelse theologie* 6, Kampen: Kok, 1985, 9-22.

⁹⁰ Nieuwpoort, A. van en R. Zuurmond e.a. (red.), *De beproeving*, X.

⁹¹ Bekker, *Gesprekken*, 55.

Binnen de Amsterdamse School staat *Der Verdeutschung der Schrift* van Buber en Rosenzweig in hoog aanzien. Opvallend is dat Buber en Rosenzweig in de verantwoording van hun vertaling - liever spraken zij van: verduitsing - nergens de woorden 'concordant' of 'idiolect' laten vallen.⁹² 'Adequaat' is hun adagium! T. van der Louw, voormalig docent Hebreeuws en vertaler voor de Nieuwe Bijbelvertaling, wijst erop dat Buber & Rosenzweig beïnvloed zijn door Schleiermacher (zie 2.5.5.).⁹³ Van der Louw geeft aan dat dat een interessante constatering is, gezien het feit dat de grondleggers van de Amsterdamse School Schleiermacher zien als een gevaarlijke tegenvoeter van Barth, op wie zij zich graag oriënteren.⁹⁴ Zuurmond laat echter zien dat deze afhankelijkheid door Rosenzweig zelf is erkend in een opstel 'Die Schrift und Luther' in de samen met Buber uitgegeven bundel *Die Schrift und ihre Verdeutschung*.⁹⁵ Zuurmond stelt bovendien dat de aanhangers van de 'Amsterdamse School' er geen enkel bezwaar tegen hebben, met Buber en Rosenzweig tezamen, in de door Schleiermacher beïnvloede traditie van 'foreignization' te worden geplaatst.⁹⁶ Dat houdt natuurlijk nog niet in dat zij daarmee de hele theologie van Schleiermacher overnemen.⁹⁷

Breukelman maakte veelvuldig gebruik van de Bubervertaling, met name in zijn onvoltooide studie *Debharim*.⁹⁸ De woordparen *èmet* en *chèsèd* en *zedaka* en *misjpat* vertaalt hij hierin naar analogie van Buber en Rosenzweig met *Treu*, *Huld*, *Bewahrung* en *Gerechtigkeit*.⁹⁹ Alleen het 'etymologiserend' vertalen neemt hij niet over.¹⁰⁰ Oussoren (zie 2.4) deed dat eerst wel, maar is daar later van teruggekomen. Breukelman raadde exegeten aan om de verschillen die er bestaan tussen de versies van de Buber&Rosenzweig-vertaling goed te analyseren; zeer waarschijnlijk is er op die plaatsen dan sprake van een 'crux', een punt in de tekst waar thema's samenkomen.¹⁰¹ Ten aanzien van de vertaling door Hiëronymus, en diens uitgangspunt 'wat wij begrepen hebben, hebben we weergegeven', was Breukelman een stuk kritischer, omdat er mogelijkheden tot interpretatie in afgesneden werden.¹⁰²

⁹² Ligten, A. van, 'De Schrift en haar Verduitsers. Over de werkwijze van Martin Buber en Franz Rosenzweig', in: Zuurmond, R., in: Nieuwpoort, A. van en R. Zuurmond e.a. (red.), *De beproeving*, 131.

⁹³ Louw, T. van der, 'Vertalen volgens de Duitse Romantiek (Schleiermacher, Buber) en soorten letterlijkheid', in: *Kerk en Theologie* 57 (2006), 59-79.

⁹⁴ Ibid., 65.

⁹⁵ Zuurmond, R., 'Vertalen, vertalen', www.rzuurmond.net > Teksten in het Nederlands > De Nieuwe Bijbelvertaling, 15-06-2009, 11:00.

⁹⁶ 'foreignization' betekent, in de taal van de metafoor van Schleiermacher, 'bewegen naar het land van de brontaal toe'. Vgl. de tegenovergestelde beweging, die met 'domestication' wordt aangeduid: vernederlandst, (als het om een vertaling in het Nederlands gaat.)

⁹⁷ Zuurmond, R., 'Vertalen, vertalen', www.rzuurmond.net > Teksten in het Nederlands > De Nieuwe Bijbelvertaling, > na [11], 15-06-2009, 11:00.

⁹⁸ Postuum verschenen: Breukelman, F.H., *Debharim: der biblische Wirklichkeitsbegriff des Seins in der Tat*, Kampen: Kok, 1998.

⁹⁹ Verbaas, F.W., 'Breukelman in Afrika', in: Bakker, N. (red.) e.a., *Één zo'n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 148.

¹⁰⁰ Een voorbeeld hiervan is de vertaling 'angstland' in plaats van 'Egypte', omdat het Hebreeuwse woord voor 'Egypte' deze oorsprong kent.

¹⁰¹ Klaassen, K., 'Gymnastiekoefeningen', in: Bakker, N. (red.) e.a., *Één zo'n mannetje*, Kok, Kampen, 2004, 190. Een kritische uitgave van de verschillende door Buber en Rosenzweig uitgegeven vertalingen is er helaas (nog) niet.

¹⁰² Bekker, *Gesprekken*, 55.

2.8 Verweer Nederlands Bijbelgenootschap tegen “Amsterdam”

Op veel plaatsen en op talloze momenten hebben medevertalers of anderszins betrokkenen bij de Nieuwe Bijbelvertaling zich verdedigd tegen de scherpe kritiek die voornamelijk door epigonen van de Amsterdamse School geuit wordt in boeken als *De beproeving* (2005) en *Het luistert nauw* (2008). Het voert te ver om daar uitputtend op in te gaan. Ik kies ervoor één compacte reactie weer te geven. Deze is afkomstig van R. Abma, predikant, die in het hol van de leeuw, namelijk in de bundel *De beproeving*, in algemene zin ingaat op de kritiek.¹⁰³ Zij geeft vier redenen aan waarom de bezwaren van de Amsterdamse School haar niet overtuigen:

1. Abma trekt in twijfel dat de functie van een bijbelvertaling anno 2004 zou zijn om de mensen kennis laten maken met de vreemde woordenwereld van de bijbel. Zij ziet deze onteigening als een project van Barth, Miskotte en Breukelman. De secularisatie vraagt juist om een vertaling in een verstaanbare taal, om toe-eigening, aldus Abma.
2. Abma wijst op het subjectieve van het apostolaat. Zij citeert Breukelman die stelde: ‘de bijzondere zaak van de bemoeienis van God met zijn mensen vraagt om een bijzondere taal’. Abma kan hierin weliswaar meegaan, maar stipt aan dat dit een subjectief perspectief is.
3. Abma bekritiseert de hang naar concordantie. ‘De bijbel is van zichzelf al vreemd genoeg’, is de stelling die Abma hier poneert, dat hoeft van haar niet ook nog eens door een doeltaalvreemde vertaling geaccentueerd te worden. Zij geeft tevens aan dat het beperkt aantal woorden in het bijbels Hebreeuws ten opzichte van onze taal impliceert dat één woord vaak meer dan één betekenis heeft.
4. Abma vraagt zich af of het niet zo is dat de Geest boven het Woord gaat. Dit is een opmerkelijk punt. Is het denkbaar dat de Amsterdamse School zozeer aan het Woord hangt dat de Geest onbedoeld buitenspel wordt gezet? Abma bestrijdt ‘Amsterdam’ met zijn eigen wapens hier.

Waar Breukelman, Oussoren en Smelik mij overtuigen, is dit toch kritiek die in mijn ogen hout snijdt en mijn oordeel enigszins nuanceert. Het probleem hier is naar mijn mening dat de keuze is: wel of niet concordant / idiolect vertalen, wel of niet het taaleigen van de brontaal handhaven, wel of niet expliciteren. Dat zijn tamelijk zwart-witte beslissingen; voor nuances, of ‘gezwabber’ (dan eens weer wel, vervolgens een keer niet), is in een vertaling geen plaats. Ik blijf dus kiezen voor de kant (ik schrijf nadrukkelijk niet: het kamp) van Breukelman c.s., maar schuif de bovengenoemde vier bezwaren zeker niet als irrelevant ter zijde.

Van der Louw wijst erop dat veel kritiek rekt buiten de gestelde kaders van de Nieuwe Bijbelvertaling; de criticasters zouden zich beter op de geformuleerde uitgangspunten kunnen richten dan op de vertalers, die immers deze uitgangspunten alleen maar hebben gevolgd. Dit leidt

¹⁰³ Abma, R., ‘Reactie Richtsje Abma’, in: Nieuwpoort, A. van en R. Zuurmond e.a. (red.), *De beproeving*, 110.

tot ‘ongereflecteerd prijschietsen’ en ‘het stilzwijgend aanhangen van theologische gangmakers’.¹⁰⁴ Hij besluit met de mijns inziens wijze woorden:

Het inzicht dat elke vertaling interpreteert, relateert al op voorhand de eigen stellingname, zowel van vertalers als van critici.

Mijn vraag aan Van der Louw zou zijn: als onderschreven is dat vertalen altijd interpretatie impliceert, hoe is dan nog te voorkomen dat eigen theologische overtuigingen gaan meewegen in het vertaalwerk? Kan het NBG wel volhouden dat vertalen aan de theologie vooraf gaat? De vraag is voor teksten in het algemeen al door Dilthey en in diens voetspoor door Gadamer en Ricoeur positief beantwoord. Een tekst is volgens Dilthey een onveranderlijke, objectieve realiteit. Maar geldt dat ook voor de bijbel?

2.9 Slotbeschouwing

Stel je voor, een bijbelvertaler ontmoet in het hiernamaals zijn Schepper. Erg blij kijkt deze bepaald niet. Dan dondert het: ‘Ezel!! Dat bedoelde ik helemaal niet!’¹⁰⁵

Dit hoofdstuk is een samenvatting op hoofdlijnen geweest van de grote hoeveelheid literatuur die er verschenen is over vertalen, meer in het bijzonder: bijbelvertalen. Deze studies zijn onderling allesbehalve unaniem of eensluidend. De vier benoemde vertaalwijzen bewegen zich binnen drie niveaus, waarbij links in het spectrum zich het 100% concordante, formeel-equivalente vertalen bevindt en rechts het zo idiolect mogelijke kerugmatisch-equivalente vertalen. Daartussenin staan aan de linkerkant dynamisch-equivalent vertalen en aan de rechterkant functioneel-equivalent vertalen. Herhaald zij dat dit een statische weergave is; de praktijk is weerbarstig. Dat blijkt wel uit de constatering dat als er sleutelwoorden in het spel zijn een formeel-equivalente en een kerugmatisch-equivalente vertaling heel dicht bij elkaar kunnen komen te liggen, waardoor het spectrum cirkelvormig wordt.

Breukelmans kritiek op veel vertalingen is geweest dat zij vertaalden wat zij dachten te verstaan. Breukelman wilde zo vertalen dat de lezer zèlf zou kunnen verstaan: zoveel mogelijk mogelijkheden openlatend, niet tornen aan de peilloze diepten die in sommige perikopen verscholen liggen. Vertalen zonder theologische veronderstellingen lijkt onmogelijk, of een vertaler zich hier nu wel of niet bewust van is. Eeuwen *Wirkungsgeschichte* van teksten wegen mee en werken door. Cruciaal is dat een vertaler geen *keuzes maakt voor de lezer*. Zuurmond verduidelijkt dit als volgt:

Waar het om gaat is dat wij in een vertaling de noodzakelijk interpretatieve momenten willen minimaliseren, terwijl de NBV ze naar ons inzicht aan de lopende band nodeloos maximaliseert.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Louw, T. van der, ‘Theologie, vertaalmethode en vertaalpraktijk. Overwegingen rond de Nieuwe Bijbelvertaling’, in: *Theologia Reformata* 43, 4 (2000), 10.

¹⁰⁵ Vrij naar Kuitenbrouwer, J., *Onze Taal*, 73, 10 (2004), 259.

¹⁰⁶ Zuurmond, R., ‘Goed vertalen. Wat bij een gesprek over bijbelvertalen ter sprake kan komen’, in: Nieuwpoort, A. van en R. Zuurmond e.a. (red.), *De beproeving*, 53.

Dit is voor tweërlei uitleg vatbaar. Wat door Zuurmond bedoeld wordt, is dat de momenten waarop er geïnterpreteerd moet worden in het *vertaalproces* zo schaars mogelijk moeten zijn, zodat er voor de lezer van de resulterende *vertaling* zoveel mogelijk uitlegopties open blijven. Het NBG doet volgens Zuurmond het omgekeerde en vertelt aldus de lezer veel vaker dan noodzakelijk hoe een tekst moet worden uitgelegd. Systematiseren is lastig, omdat bij vertalen alles in beweging is. Dit is Zuurmonds bezwaar tegen Nida's methodologische aanpak.¹⁰⁷ Tekst en vertaler staan altijd in een wisselwerking.

Vertalen is interpretatie, het gaat juist níet aan de theologie vooraf. Ik sluit mij aan bij K. Spronk, oudtestamenticus te Kampen, die stelt dat het 'onmogelijk en ook ongewenst (is) om bijbelvertalen los te zien van de theologie.'¹⁰⁸ Ter vergelijking: jaren geleden verscheen er een vertaling van een prachtig Duitstalig schaakboek (*Schaakkoningen; de duels van Steinitz tot Kasparow*).¹⁰⁹ De vertaler, zelf overduidelijk geen schaker, was zonder twijfel zowel de Duitse als de Nederlandse taal machtig. Schaaktermen had hij met de Van Dale in de hand vertaald, zo verantwoordde hij, en daarmee was hij nog een eind gekomen. Niettemin was zijn vertaling op veel plaatsen volstreekte larie. De vertaler beheerste het schaakjargon niet. Hier had schaakkennis aan de vertaling vooraf moeten gaan.

De bijbel is een niet-alledaags boek en een mensenleven is te kort om hem geheel te verstaan. Zoals ik in 2.4 heb betoogd, ben ik van mening dat een bijbelvertaling idiolect moet zijn, ook als dat op het eerste gezicht vreemd Nederlands oplevert; vreemd in de betekenis van 'apart'. Smelik verdedigt dat door te stellen dat het Hebreeuwse woord voor 'heilig' eigenlijk 'afgezonderd, apart gesteld' betekent.¹¹⁰ Een aparte vertaalmethodiek is uit de grond van de zaak voor de bijbel niet zo vreemd. Klouwen, predikant, vindt dat dat mag vragen om een zekere flexibiliteit: 'Laat ruimte! (...) Mogelijk wil er wat gezegd worden. Ja wèrkelijk!'¹¹¹ De notie dat er mogelijk wat 'gezegd wil worden' zal nog terugkeren in het volgende hoofdstuk.

Na het voorgaande is er ook veel voor te zeggen om vertalen, met Zuurmond, als een wijze van omgaan met een tekst te beschouwen:

Vertalen is een manier van omgaan met een tekst. Omdat de bijbel in de grondtalen nu eenmaal voor de meeste mensen ontoegankelijk is heeft de Kerk het al vroeg als haar taak gezien de bijbelse teksten door vertaling zo goed en zo kwaad als dat gaat toegankelijk te maken. Dat was een beslissing die niet vanzelf sprak. In het Rabbijnse Jodendom zag men vertalingen (Targums) hoogstens als hulp bij het lezen van de grondtekst, nooit als vervanging. De Islam doet ongeveer hetzelfde: men 'vertaalt' de Koran niet, maar 'verklaart' hem.¹¹²

¹⁰⁷ Zuurmond, R., Goed vertalen, 37.

¹⁰⁸ Spronk, K., 'Theologische en liturgische aspecten van bijbelvertalen', in: *De bijbel vertaald; De kunst van het kiezen bij het vertalen van de bijbelse geschriften*, Zoetermeer: Meinema, 2007, 137.

¹⁰⁹ Stolze, R., *Schach-Könige, die Duelle von Steinitz bis Kasparow* (oorspronkelijke titel), Rijswijk: Elmar, 1987.

¹¹⁰ Smelik, K. 'Idiolect, concordant of doeltaalgericht?', in: Oussoren, P., *De Naardense Bijbel: de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel*, Vught: Skandalon, 2004, 1632.

¹¹¹ Klouwen, W., 'En toen ... en toen ... en toen. Over vertaling en historisering', in: Nieuwpoort, A. van en R. Zuurmond e.a. (red.), *De beproeving*, 127-128.

¹¹² Zuurmond, R., 'Vertalen, vertalen', www.rzuurmond.net > Teksten in het Nederlands > De Nieuwe Bijbelvertaling, > voor '[2]', 15-06-2009, 11:15.

Maar voor wie dit een zwaktebod vindt toch nog een definitie. De Joodse denker en cultuurfilosoof W. Benjamin geeft de volgende omschrijving van een goede vertaling, die ik treffend genoeg vind om dit hoofdstuk mee te besluiten:

(...) de echte vertaling is doorzichtig, ze verhult het origineel niet, gaat niet in zijn licht staan, maar laat het perspectief van de 'zuivere taal', als het ware versterkt door haar eigen medium, alleen maar des te vollediger op het origineel vallen.¹¹³

Mijn mening is, dat vertalingen als die van Oussoren, in de geest van de Amsterdamse School, dit ideaal het dichtst benaderen.

¹¹³ Zoals geciteerd in Zuurmond, R., 'Stemmen over vertalen' in: Nieuwpoort, A. van en R. Zuurmond e.a. (red.), De beproeving, 28.

In mijn jeugd was de hermeneutiek een deel van de theologie; nu is de theologie een deel van de hermeneutiek. Vroeger kwispelde de teckel met zijn staart. Nu kwispelt de staart met de teckel.¹

Hoofdstuk 3 “Amsterdamse “ visies op Genesis 22: een proeve

Kan er iets goeds komen uit Amsterdam? In ieder geval een van de beroemdste Hollandse schilders aller tijden: Rembrandt van Rijn. Geboren in Leiden, op negentienjarige leeftijd getogen naar Amsterdam, waar hij tot zijn dood zal wonen. In de Hermitage in Leningrad hangt ook een schilderij van deze schilder, uit 1635 over het gebeurde in Genesis 22. Prachtig verbeeld, maar tegelijkertijd een weerzinwekkende voorstelling. Daar ligt de beloofde zoon en Abraham staat klaar om deze, zijn enige, in een offerritueel te doden. Maar dit is zijn zoon al niet meer – dit jongenslichaam is een dier geworden, een dier waarvan je de kop achterover drukt om het te kelen. En dan – even dramatisch – daarboven de engel, die Abraham op het meest kritieke moment, hij had geen seconde later moeten komen – het mes ontrukkt. Het loopt net goed af, maar toch – je blik blijft gefixeerd op het vallende mes en dat blote lijf. Rembrandt lijkt er later anders over te zijn gaan denken. In ieder geval heeft hij deze geschiedenis nog eens verbeeld. Twintig jaar later, nu als een ets (zie voor beide afbeeldingen de bijlagen). Heel anders, veel minder wreed. Izaäk ligt niet op het altaar, maar op zijn knieën en leunt tegen zijn vader aan. De engel legt zijn ene hand als een beschermend gebaar op de ogen van de jongen, zodat hij het mes dat Abraham nog ver van hem houdt, niet ziet. De andere hand weerhoudt Abraham ervan het mes daadwerkelijk te hanteren. Blijkbaar heeft Rembrandt toen begrepen dat God niet als een slachter optreedt.²

De oudtestamenticus G. von Rad merkte ooit op over Genesis 22:

Wie zich met dit verhaal inlaat, moet er rekening mee houden dat hij keer op keer als voor een afgrond zal terugdeinzen.³

Het is deze afgrond die een mens doet vrez en beven. Hoe kan een liefhebbende God om een mensenoffer vragen? Hoe wordt een man die bereid is zijn eigen zoon te vermoorden een geloofsheld? De ethische vragen die dit oproept, kunnen een mens doen sidderen. Kierkegaard schreef er een van zijn bekendste werken over, *Vrees en Beven*. ‘Vrees’ als het ‘innerlijke’ van het

¹ Karl Barth, geciteerd in Campenhausen, H. von, *Theologenspiess und –spass*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973, 105: “In meine Jugend war die Hermeneutik ein Teil der Theologie, jetzt ist die Theologie ein Teil der Hermeneutik. Früher wackelte der Dackel mit dem Schwanz, jetzt wackelt der Schwanz mit dem Dackel.” Van Barth wordt wel beweerd dat hij een grote hekel heeft gehad aan filosofie. Echter, ook de opvatting dat deze afkeer slechts de pretenties van deze filosofie zou hebben betroffen, komt voor. (Zo mondeling, L. van de Brom, 21-8-2009, 10.30.)

² Deze inleiding is een parafrase van Gilhuis, G.M. en L. Ribbens (illustraties), *Nu dan, luister; bijbelse verhalen- nieuw gehoord, een werk- en vertelboek*, Kampen: Kok, 1990, 30.

³ “Wer sich auf diese Erzählung einläßt muß darauf gefaßt sein, daß er immer wieder wie von einem Abgrund zurückschaudert.” - Von Rad, G., *Das Opfer des Abraham*, München: Kaiser Verlag, 11. Geciteerd in: Bekker, Gesprekken, 81.

beven en ‘beven’ als het ‘uiterlijke’ van de vrees, zoals Van Walbeek ooit treffend verwoord heeft.⁴ Ter Schegget zegt Von Rad in zijn eigen woorden na:

Het is onbezonnenheid over Genesis 22 te willen schrijven. Dit grootse verhaal kan niet uitgelegd worden, niet verklaard worden, zodat wij zouden zeggen, zo is het ... Niet wij leggen deze tekst uit, maar deze tekst legt ons uit.⁵

Wat wij over Genesis 22 te zeggen (denken te) hebben, vertelt iets over ons, aldus Ter Schegget. W. Barnard, predikant en psalmberijmer, vergelijkt ons, de lezers van Genesis 22, met de blinde die net door Jezus genezen is:

We zijn (...) gelijk aan die blinde, door Jezus genezen, die zei: ik zie de mensen wandelen als bomen. Zo is het (...) als ons oog opengaat voor Genesis, dat boek van de oorsprong. De afmetingen zijn anders. Wij zien de mensen, die voorouders van het geloof, als bomen wandelen. (...) Abraham zelf is een eikeboom van Mamre. Het is, wat hij doet, buiten de menselijke maat. Het is, wat hem aangaat en overkomt, groter dan wij bevatten kunnen.⁶

In dit hoofdstuk wil ik de resultaten in kaart brengen die de zienswijzen van de Amsterdamse School voor Genesis 22 opleveren. Ook wil ik proberen deze te waarderen. Zoals de voorgaande citaten illustreren, is de exegese van deze perikoop volgens sommigen een uiterst hachelijke en moeilijke onderneming. Genesis 22 kent dan ook een rijke receptiegeschiedenis met zeer uiteenlopende visies.⁷ Wat kan de methode zoals Breukelman die heeft voorgestaan ons duidelijk maken over Genesis 22? Daarvoor wil ik eerst nogmaals het eigene van de Amsterdamse methode schetsen. Ik zal hierbij nog iets meer in detail (dan in hoofdstuk 1) ingaan op haar hermeneutiek. Daarna zal ik ingaan op wat er vanuit een ‘Amsterdams’ perspectief geschreven is over Genesis 22. Tot slot wil ik proberen dit te beoordelen op eventuele merites. Overigens zal waar ik in dit hoofdstuk ‘Amsterdamse School’ schrijf dit vaak de bijbels-theologische richting van deze School betreffen, waartoe Breukelman en Zuurmond behoren.

⁴ Zie zijn syllabus over Psalm 1, 2, 40 en 41, <http://home.wxs.nl/~walbe013> > reader2002.pdf, 11-08-2009, 12.15.

⁵ Ter Schegget, G.H., *Het geheim van de mens*, Baarn: Wereldvenster, 1972, 9, zoals geciteerd in Noorman, T. ‘Over de tiende beproeving van Abraham’ in: Monshouwer, D. e.a. (red.), *Verwekkingen; feestbundel aangeboden aan Frans Breukelman ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag 1 december 1976*, Amsterdam: Huisdrukkerij Universiteit van Amsterdam, 108.

⁶ Barnard, W., *Bezig met Genesis; van ark tot altaar*, Voorburg: Protestantse Stichting Lectuurvoorlichting, 1987, 165.

⁷ Men zie bijvoorbeeld: Noort, E. en E. Tigchelaar, *The sacrifice of Isaac: the Aqedah (Genesis 22) and its interpretations*, Leiden: Brill, 2002.

3.1 Bijbellezen op zijn ‘Amsterdams’

3.1.1 Er wil iets gezegd worden!⁸

De vraag ‘Wat wil een tekst ons zeggen’ of ‘Wat is de boodschap van een tekst?’ stelt ons voor problemen. In mijn visie kan (een talige) boodschap in de pragmatiek naar drie onderscheiden zaken verwijzen:

- a) overdracht van informatie (tekstwetenschap);
- b) exegese/uitleg (hermeneutiek);
- c) verkondiging (homiletiek).

Te allen tijde zal helder moeten zijn welke van de drie connotaties van ‘boodschap’ wordt bedoeld. In hoofdstuk 1 zagen we dat de Amsterdamse School een ambivalente positie inneemt ten aanzien van hermeneutiek. In herinnering roep ik dit voor de hermeneutiek van de Amsterdamse School fundamentele citaat:

De hermeneutiek zoals die in Amsterdam, met name onder invloed van het werk van Breukelman, functioneert, onderscheidt zich van de gangbare (filosofische) hermeneutiek met name op dit punt dat de hermeneutiek geen zelfstandige, autonome discipline kan zijn, maar dat zij gaandeweg aan de te lezen teksten zelf wordt ontwikkeld en bijgesteld.⁹

De ‘gangbare filosofische hermeneutiek’ waar Zuurmond in dit citaat over spreekt, betreft de in de jaren ‘80 sterk presente continentale hermeneutiek. Hierbij horen de namen van Dilthey, Heidegger en Gadamer. De hermeneutiek in Amsterdam is een bijbelse hermeneutiek. Dat Breukelman dit net zo zag als Zuurmond, constateerden we in 1.4.4. De hermeneutische cirkel wordt binnen de Amsterdamse School een hermeneutische ‘spiraal’; hermeneutiek als een springveertje dat op zijn kant ligt, een beweging in de tijd die concentrische cirkels beschrijft in de richting van een kern. Maar dat is niet een visie die exclusief voor de Amsterdamse School geldt. Ook Dilthey, Heidegger en Gadamer zagen dat zo.¹⁰ Waar de ‘Amsterdamse’ benadering afwijkt, is op dit punt: in tegenstelling tot wat bij de gangbare filosofische hermeneutiek, waaraan Zuurmond refereert, het geval is, is het niet zozeer de (wereld van de) tekst en de (wereld van de) lezer die in een onderlinge wisselwerking staan, het is, in de visie van de Amsterdamse School, de hermeneutiek zèlf die beïnvloed wordt door de tekst. Ik zal hier later op terugkomen. Zie daarnaast ook 1.7.3 voor de kritiek van Barr op dit standpunt: kan een onderzoeksobject zelf van invloed zijn op de wijze van onderzoeken?

⁸ Nieuwpoort, A. van, ‘Er wil iets gezegd worden. Frans Breukelman ter zake’, in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo’n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 152-164.

⁹ Zuurmond, R., ‘Een kritische hermeneutiek’, in: *De bijbel maakt school. Een Amsterdamse weg in de exegese*, Baarn: Ten Have, 1984, 19.

¹⁰ Knijff, H.W. de, *Sleutel en slot*, Kampen: Kok, 1980, 104-115.

Nu ben ik er gaandeweg van overtuigd geraakt dat er ook binnen de Amsterdamse School sprake is van een steeds weer terugkerend, en zo toch algemeen geldig, principe. Er is bij Breukelman en bij hen die in zijn voetsporen treden, wel degelijk een uitgangspunt, dat voorafgaand aan de uitleg van een bijbeltekst impliciet aanwezig is. Wat deze verborgen sleutel naar mijn mening is, is de *overtuiging* dat ‘er iets gezegd wil worden’. Er wordt een zaak vertolkt! Dit is echter eerder een homiletisch principe dan een hermeneutisch uitgangspunt. En de overtuiging dat er iets gezegd wil worden komt voort uit de visie dat de bijbel een ander soort tekst is dan andere teksten. Zoals T. Naastepad, een in de geest van de School denkende rooms-katholiek priester en theoloog, schrijft over de Schrift:

De Schrift is Gods ‘legende’ (dat wat gelezen moet worden) op aarde. Zo zou ik de Schrift kunnen noemen, en daarmee doe ik haar niet te kort. Ik til daarmee de Schrift uit boven alle menselijke geschriften. Want in geen ander boek heeft men zó ‘wonderlijk’ van God geweten. Wij verlagen de Schrift als wij willen zoeken wat er nu eigenlijk precies gebeurd is en we zouden niet aan het feit van de verwondering van de Gemeente (kerk) toekomen. Wij verlagen haar ook, als wij de wonderen aldaar als mirakelen verstaan, als exacte meetbaarheden, waar niemand raad mee weet. Maar wij eren de Schrift, wanneer wij woord voor woord trachten te proeven hoe ooit mensen God geproefd hebben temidden van de barre en ontvucherende verschijnselen om hen heen.¹¹

Een bijbeltekst onderscheidt zich hierin van iedere andere tekst, namelijk dat hij mirabile dictu mensen God en Zijn verbond met ons wil laten gewaarworden. Als het ligt aan de Amsterdamse School, en dan met name de richting van de Bijbelse theologie waartoe Breukelman moet worden gerekend, dan is het aan de uitleggers van de Schrift de opdracht om te onthullen wat het is, dat wat ons gezegd wil worden in een bijbeltekst. En in het verlengde daarvan: dit verkondigen; mensen doordringen van de diepe waarheid ervan. Hierbij mag worden opgemerkt dat Miskotte in *Het waagstuk der prediking* stelt dat ‘onthullen’ al heel mooi is.¹² ‘Onthullen’ is zó openbaar maken, dat wat de tekst wil zeggen ‘zich toont’.

De door de Amsterdamse School gehanteerde sleutel is latent en manifest tegelijk. Zij is latent, als het gaat om haar verantwoording: Breukelman heeft nergens expliciet als hermeneutische premisse benoemd: ‘er wil iets gezegd worden’, en aansluitend ‘en dat wetende, ga ik op zoek daarnaar.’ Breukelman geloofde niet in een kant-en-klaar schema vooraf om een tekst te lijf te gaan. De sleutel is tegelijkertijd manifest, want het denken binnen de Amsterdamse School is doordrenkt van het gegeven ‘er wil iets gezegd worden’. Wat er gezegd wil worden, wordt gestuurd door de wereld van de lezer (voor Breukelman: de *hoorder!*), die zich vermengt met de wereld van de tekst, die zo de wereld van de lezer/hoorder op zijn beurt beïnvloedt en tegelijkertijd ook de hermeneutiek. Dit gaat in tegen de veronderstelling dat de hermeneutiek zich altijd op een metaniveau zich afspeelt. In de visie van Zuurmond en Breukelman is zij niet autonoom, maar staat zij onder invloed van de Schrift.

Zuurmond verwoordt het uitgangspunt ‘er wil iets gezegd worden’ nog iets anders. Het gaat volgens hem om het consequent doorvoeren van de stelling dat de werkelijkheid van het Woord

¹¹ Naastepad, T., *Op de dorsvloer: toespraken en nieuwe liederen uit het leerhuis*, Hilversum: Brand, 1964, 91ff.

¹² Miskotte, K.H., *Het waagstuk der prediking*, Den Haag: D.A. Daamen, 1941.

van God, in al zijn gestalten, aan iedere uitleg voorafgaat.¹³ In Zuurmonds ogen is zo’n hermeneutiek altijd een bijbelse hermeneutiek:

Een hermeneutiek die haar categorieën doorlopend kritisch vanuit de Schrift zelf laat ondervragen en corrigeren, een hermeneutiek die niet op de Schrift kan worden toegepast zonder dat tegelijk de Schrift op die hermeneutiek wordt toegepast, een hermeneutiek die zich van haar armoede bewust is en daarom steeds weer opnieuw bij de grondwoorden begint, omdat die zelf het ABC zijn van het getuigenis van de geschiedenis van God-met-ons, de basisbeweging waarin wij horend worden betrokken.

Dit citaat is lastig te bevatten, want het is zeer abstract. De speciale status die Zuurmond aan de Schrift toekent, zorgt er volgens hem voor dat de hermeneutiek zelf zoals gezegd onder invloed staat van deze Schrift. De armoede waarvan gesproken wordt, licht Zuurmond in zijn artikel niet toe, of slechts heel impliciet. Mijn interpretatie is dat deze armoede ligt in het besef dat het eindige (hier de hermeneutiek) het oneindige (i.c. het transcendente) niet kan bevatten.¹⁴ De grondwoorden waarnaar hij verwijst, zijn sleutelwoorden op het hoogste niveau: dat van de gehele Schrift. Ze geven dat aan, waar het ten diepste om gaat in de bijbel. Op subtiele wijze laat Zuurmond in dit citaat de stem van drie geestelijke vaders van deze omgang met de Schrift klinken: in ‘grondwoorden’ Breukelman, in ‘ABC’ Miskotte en in ‘de geschiedenis van God-met-ons’ Barth.¹⁵ Duidelijk is ook dat deze visie de hermeneutiek verder van de filosofie afdrijft en dichter naar de bijbelwetenschap toe; zij is een bijbelse hermeneutiek.

De kritiek die op het voorgaande denkbaar is, is dat de hermeneutiek van de Amsterdamse School (dus) een strikt bijbelse is, die zich niet laat informeren door de wijsgerige hermeneutiek. Dat heeft tot gevolg dat er alleen theologische kritiek mogelijk is. Dit brengt de School in een fideïstische positie, daar waar ook Barth wordt geplaatst. Er ontstaat een *incrowd*: een groep ingewijden die iets van een geheim ‘geproefd’ heeft en zich door niemand wat dan ook laat gezeggen. Dit gevaar is zeker aanwezig, maar toch heeft de Amsterdamse School altijd geprobeerd aansluiting te vinden bij andere wetenschapsrichtingen, zoals de algemene literatuurwetenschap, de wijsbegeerte en Joodse filosofie (zie 1.4.3). Wel is het waar dat men binnen de bijbels-theologische richting van de Amsterdamse School de mening toegedaan is dat de bijbel geen tekst is zoals iedere willekeurige andere. De bijbel brengt zijn eigen principes van interpretatie met zich mee. Dat is een uitgangspunt dat door lang niet iedereen onderschreven wordt en het leidt tot de bovengenoemde bezwaren. Echter het is een onvoldoende argument om de gehele Amsterdamse School als een groep te zien die zichzelf buiten de wetenschap plaatst.

¹³ Zuurmond, R., ‘De armoede van de hermeneutiek’, in: Monshouwer, D. e.a. (red.), *Verwekkingen; feestbundel aangeboden aan Frans Breukelman ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag 1 december 1976*, Amsterdam: Huisdrukkerij Universiteit van Amsterdam, 85.

¹⁴ De uitspraak is van Calvijn: ‘Sed finitum infinitum non capit’; Thomas van Aquino postuleert om deze reden in een van zijn Godsbewijzen een Eerste Onbewogen Beweging.

¹⁵ Hiervóór al meermalen aangehaald: *Debharim* (Breukelman), *Bijbelsch ABC* (Miskotte) en *Kirchliche Dogmatik* (Barth).

3.1.2 Werkwijze

Bij het bepalen van wat er gezegd wil worden staan de bijbeluitlegger die volgens de denkrant van de Amsterdamse School wil exegetiseren dan de volgende aanwijzingen ter beschikking:

- De plaats van een perikoop binnen het grotere geheel
- De colometrische opbouw (een weergave van ademeenheid tot ademeenheid - zie 1.6.5)
- Sleutelwoorden binnen een perikoop (zie 1.4.1)
- Verwijzingen binnen een bijbelboek
- Verwijzingen naar andere teksten binnen het corpus van de Schrift
- Vertaalaspecten

Uitgangspunt daarbij is dat niet alleen de perikoop zelf een eenheid is, maar dat deze deel uit maakt van een groter geheel, dat ook weer als een eenheid dient te worden benaderd. Deze hulpmiddelen zijn geïsoleerd beslist niet uniek voor de Amsterdamse School, zoals hoofdstuk 1 duidelijk heeft gemaakt. De combinatie van deze wegwijzers tegelijkertijd met de vooronderstelling dat er iets gezegd wil worden, is wel kenmerkend voor de Amsterdamse School.

3.1.3 Een illustratie: Psalm 1

Als voorbereiding op de uitleg van Genesis 22 ga ik kort in op een observatie in Psalm 1. Het voorbeeld is bedoeld als illustratie van de mogelijkheden van de Amsterdamse benadering. Ik geef hier geen volledige exegese van de Psalm, maar wijs slechts op de manier van denken: kijken waar woorden voorkomen, verbanden leggen met het grotere geheel. En naar aanleiding daarvan betogen wat er misschien gezegd zou kunnen willen worden.

Psalm 1 (Statenvertaling)

1 Welgelukzalig is de man, die niet wandelt in de raad der goddelozen, noch staat op den weg der zondaren, noch zit in het gestoelte der spotters;

2 Maar zijn lust is in des HEEREN wet, en hij overdenkt Zijn wet dag en nacht.

3 Want hij zal zijn als een boom, geplant aan waterbeken, die zijn vrucht geeft op zijn tijd, en welks blad niet afvalt; en al wat hij doet, zal wel gelukken.

4 Alzo zijn de goddelozen niet, maar als het kaf, dat de wind henendrijft.

5 Daarom zullen de goddelozen niet bestaan in het gericht, noch de zondaars in de vergadering der rechtvaardigen.

6 Want de HEERE kent den weg der rechtvaardigen; maar de weg der goddelozen zal vergaan.

Tijdens een college Oude Testament vroeg iemand eens naar de betekenis van de boom in Psalm 1. De docent aan wie de vraag gesteld werd, was zichtbaar verrast door deze vraag; hij kende de boom in Psalm 1 niet. En ikzelf op dat moment ook niet. Psalm 1 is bekend om de zinsneden ‘welzalig hij die niet wandelt in de raad der goddelozen’ en ‘niet zit in de kring der spotters’. Toen

de docent eenmaal duidelijk was geworden dat er in vers 3 inderdaad sprake is van een boom, luidde zijn antwoord dat een boom een bekend beeld is in de Joodse wijsheidsliteratuur. Dat was een antwoord waarop niets af te dingen valt. Zie Daniël 4: 20 –22 (De boom ... dat zijt gij, o koning); Denk ook aan de woorden van Jezus in Mattheus 3:10: ‘En ook is alrede de bijl aan den wortel der bomen gelegd; alle boom dan, die geen goede vrucht voortbrengt, wordt uitgehouwen en in het vuur geworpen.’ Had deze docent echter kennis gehad van de Amsterdamse benadering, dan had hij ook nog een ander antwoord kunnen geven. De boom staat in het midden van de eerste vijf regels van Psalm 1. De eerste twee verzen gaan over de rechtvaardige. Vers 4 en 5 gaan over de boosdoener. Het is de eerste Psalm, er staat een boom in het midden, met het goede aan de ene kant en het kwade aan de andere. Het zesde vers fungeert als samenvatting. In het zesde vers worden de twee keuzemogelijkheden voor de mens nog eens samengevat, de mens die op de zesde dag is geschapen. Zo bezien lijkt deze Psalm subtiel te refereren aan Genesis 1 & 2. De boom in deze psalm zou kunnen verwijzen naar de levensboom midden in de hof van Eden, de boom die samen met de boom van de kennis van goed en kwaad in het paradijs stond. Aan deze uitleg kan worden toegevoegd dat het Genesis 1 is waar God de mens tot leven roept. Het ware leven vindt een mens in en op de weg van Psalm 1. In de terminologie van de Amsterdamse School: “Dat wil gezegd worden!”. In dit voorbeeld is het de boom ongeveer in het midden van de Psalm die bij de interpretatie een lampje doet branden. Wordt dat opgemerkt, dan is de conceptuele verbinding met het Scheppingsverhaal een voor de hand liggende. En dat, maar daar haakt de meerderheid af, wil ons iets zeggen: over hoe God ons leven heeft bedoeld: volkomen en vruchtdragend op zijn tijd.

Een eenvoudige, maar interessante illustratie vind ik. Kan de Amsterdamse benadering ons ook op zo'n spoor zetten wat betreft een hoofdstuk als Genesis 22 dat zoveel emoties oproept?

3.2 De Amsterdamse School en Breukelman over Genesis 22

3.2.1 Een werkvertaling van Genesis 22¹⁶

- 1ab En het was na deze gebeurtenissen / dat God Abraham beproefde
 1cd en Hij zei tot hem: / Abraham
 1ef en hij zei: / zie hier ben ik
 2ab en hij zei: / neem nu je zoon, je enige, die je liefhebt, Izaäk
 2c en ga op weg naar een land, Moria
 2d en doe hem stijgen, daar, tot een stijgoffer
 2e op een van de bergen die ik je zeggen zal.

¹⁶ De indeling in cola is afkomstig van Breukelman die zich vrijwel altijd baseert op Buber; Breukelman, F. H., *Bijbelse Theologie* I,2, Het eerstelingschap van Israël temidden van de volkeren op de aarde als thema van "het Boek van de Verwekkingen van Adam, de mens", Kampen: Kok, 1992, 113-114. De vertaling is grotendeels gebaseerd op die van Noorman, T. 'Over de tiende beproeving van Abraham' in: Monshouwer, D. e.a. (red.), *Verwekkingen; feestbundel aangeboden aan Frans Breukelman ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag 1 december 1976*, Amsterdam: Huisdrukkerij Universiteit van Amsterdam, 109.

- 3a En Abraham stond vroeg in de morgen op
3b en hij zadelde een ezel
3c en hij nam twee van zijn knechten met zich, en Izaäk, zijn zoon,
3d en hij kloofde hout voor het stijgoffer
3e en hij maakte zich op en ging naar de plaats die God hem gezegd had.
4a Op de derde dag hief Abraham zijn ogen op
4b en hij zag de plaats van verre
5a En Abraham zei tot zijn knechten:
5b blijven jullie hier met de ezel
5c en ik en de jongen zullen gaan tot daar en wij zullen ons buigen en tot jullie terugkeren.
6a En Abraham nam het hout voor het stijgoffer
6b en hij legde (het) op Izaäk zijn zoon
6c en hij nam in zijn hand het vuur en het mes
6d en zij gingen, zij beiden, tezamen.
7a En Izaäk zei tot Abraham, zijn vader en hij zei
7b mijn vader
7cd en hij zei: / zie hier ben ik, mijn zoon
7ef en hij zei: / zie, het vuur en het hout
7g maar waar is het lam ten stijgoffer?
8a En Abraham zei:
8b God zal voor zich zien het lam ten stijgoffer, mijn zoon.
8c En zij gingen, zij beiden, tezamen
9a en zij kwamen op de plaats die God hem gezegd had.
9b En Abraham bouwde daar een altaar
9c en hij schikte het hout
9d en hij bond Izaäk zijn zoon
9e en hij legde hem op het altaar bovenop het hout
10a en Abraham strekte zijn hand uit
10b en hij nam het mes om zijn zoon te slachten
11a En tot hem riep een engel des Heren vanuit de hemel
11bc en hij zei: / Abraham, Abraham
11d en hij zei: zie hier ben ik
12abc en hij zei: / strek je hand nooit uit naar de jongen / en doe hem nooit iets
12de want nu weet ik / dat je godvrezend bent
12f en niet hebt onthouden je zoon, de enige, van mij.
13a En Abraham hief zijn ogen op en hij zag
13b en zie: een ram was achtergebleven vastgehouden in het struikgewas bij zijn horens.
13c en Abraham ging
13d en hij nam de ram
13e en hij deed hem stijgen tot een stijgoffer, in plaats van zijn zoon
14a En Abraham riep als naam van die plaats: de Heer zal zien
14b waarom vandaag nog gezegd wordt: op de berg van de Heer wordt gezien.

- 15a En een engel van de Heer riep tot Abraham ten tweede male vanuit de hemel
 16abc en hij zei: / bij mij heb ik gezworen, / is het woord van de Heer
 16d dat omdat je dit gedaan hebt,
 16e en niet onthouden je zoon, je enige,
 17a ik je met zegeningen zal zegenen,
 17b tot zeer veel vermeerderen je zaad,
 17c als de sterren des hemels en als het zand van de oever der zee
 17d en je zaad zal beërven de poort van zijn vijanden
 18a En zich zegenen in jouw zaad zullen al de volkeren der aarde
 18b omdat je naar mijn stem hebt gehoord.
 19a En Abraham keerde terug naar zijn knechten
 19b en zij maakten zich op en zij gingen tezamen naar Beër Scheba
 19d en Abraham bleef in Beër Scheba.

3.2.2 Werkwijze

Het in 3.1.2 uiteengezette stramien zal ik nu toepassen op Genesis 22. Eerst ga ik in op de plaats van deze perikoop binnen het grotere geheel (van Genesis, van de Tenach en van de gehele Schrift). Vervolgens komen de colometrische opbouw, sleutelwoorden en externe verwijzingen of allusies aan de orde. Tot slot besteed ik aandacht aan de vertaalaspecten. Hierbij maak ik gebruik van studies over Genesis 22 die gedurende de laatste decennia zijn verschenen van de hand van volgelingen van de methode Breukelman. Nergens echter vond ik een analyse waarbij de gevolgde methode werd verantwoord of expliciet gemaakt. Nieuw is derhalve, voor zover door mij te overzien, de expliciete rubricering die ik aanbreng wat betreft mijn eigen waarnemingen en tegelijkertijd wat betreft de observaties die anderen vóór mij hebben gedaan.

3.2.3 De plaats van Genesis 22 binnen een grotere compositorische eenheid

Genesis 22 valt binnen de reeks perikopen die wel wordt aangeduid met de ‘beproevingen van Abraham’.¹⁷ Breukelman heeft in zijn (als proefschrift door Beek afgewezen – zie 1.6.3) studie naar Genesis proberen te laten zien dat de structuur van dit boek een eenheid is. Het gaat om de wording van Israël te midden van de volkeren. Dat niemand dat vóór hem gezien had (de aandacht ging veel vaker uit naar de breuklijnen), verbaasde hem.¹⁸ De beproevingen van Abraham vallen bij Breukelman binnen wat hij noemt het tweede hoofddeel van Genesis: Genesis 11:27 – Genesis 25:1.¹⁹ Dit tweede hoofddeel heeft de relatie tussen vader en zoon als thema.²⁰ Breukelman acht

¹⁷ Kugel, J., *The bible as it was*, Cambridge: Harvard University Press, 1997, 168.

¹⁸ Witvliet, T., ‘De moed om dóór te gaan’, in: Bakker, N. (red.) e.a., *Één zo’n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 187.

¹⁹ Breukelman, F. H., *Bijbelse Theologie 1,2*, Het eerstelingschap van Israël temidden van de volkeren op de aarde als thema van "het Boek van de Verwekkingen van Adam, de mens", Kampen: Kok, 1992, 72.

²⁰ Bekker, *Gesprekken*, 70.

Genesis 22 ‘het mooiste verhaal ooit verteld’. Woord voor woord staat hierin precies wat er moet staan. Elk bestanddeel is binnen het verhaal optimaal functioneel.²¹

De eerste opdracht die Abraham in het Genesisverhaal krijgt, klinkt in Genesis 12:1: ‘Ga jij uit je land, uit waar je verwekt bent uit het huis van je vader naar het land dat ik jou zal laten zien.’ Dit is het begin van Abrahams roeping. De opdracht Izaäk te offeren, is de negende beproeving volgens Jubileeën 19:2-3;8, waar de dood van Sara (Genesis 23) als tiende en laatste beproeving wordt genoemd.²² In de feestbundel voor Breukelmans 60^e verjaardag, *Verwekkingen*, noemt T. Noorman, predikant, het offer van Izaäk de tiende beproeving, maar aangezien een volledige opsomming in zijn artikel ontbreekt, ga ik ervan uit dat hij er een naast zit.²³ Ook rabbijn A. Soetendorp noemt de Aqeda overigens weer de laatste en hoogste beproeving van Abraham, mogelijk lopen de visies hierop uiteen.²⁴

Izaäk, geboren uit Abrahams vrouw Sara, is de zoon van de belofte aan Abraham gedaan: ‘In Izaäk zal jouw nageslacht worden geroepen’ (Genesis 21:12). De onderneming die Abraham op initiatief van de Ene is begonnen, lijkt met de geboorte van Izaäk voltooid. Maar er volgt een verhaal dat in de hele bijbel zijn gelijke niet kent en meestal wordt aangeduid met ‘het offer van Izaäk’ (Genesis 22: 1-19).²⁵ De hele onderneming zoals beschreven in het boek Genesis komt in dit verhaal aan een zijden draadje te hangen.²⁶ In de Joodse traditie wordt gesproken van ‘de binding van Izaäk’, de ‘Aqeda’.²⁷ Het gebruikte werkwoord in het Hebreeuws voor ‘binden’, עָקַד, komt nergens anders in het Oude Testament voor. Op de tweede dag van Rosj ha-Sjana, Joods Nieuwjaar, is ‘de binding van Izaäk’ een lezing van troost. Izaäk wordt gebonden, maar niet geofferd.²⁸ De Sjofar, de ramshoorn, klinkt op die dag en een van de redenen (om precies te zijn de zesde) om dat te doen is de herinnering aan de binding van Izaäk. De Talmud leert dat de ram die slachtoffer werd in plaats van Izaäk al vóór de schepping door God gemaakt was. Het was, eer wij waren; God hield het dier al gereed.²⁹

²¹ Bekker, Gesprekken, 80.

²² Zoals geciteerd door Kugel, J., *The bible as it was*, Cambridge: Harvard University Press, 1997, 168. Het boek Jubileeën is een hervertelling van wat beschreven wordt in het bijbelboek Genesis en de eerste twaalf hoofdstukken van Exodus. Tegenwoordig dateert men Jubileeën doorgaans ongeveer halverwege de tweede eeuw voor Christus. (bron: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Jubileeën>, 19-8-2009, 21.30.)

²³ Noorman, T. ‘Over de tiende beproeving van Abraham’ in: Monshouwer, D. e.a. (red.), *Verwekkingen; feestbundel aangeboden aan Frans Breukelman ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag 1 december 1976*, Amsterdam: Huisdrukkerij Universiteit van Amsterdam, 108.

²⁴ Soetendorp, A., “STREK UW HAND NIET UIT NAAR DE JONGEN...”; De Joodse ervaring: Midrasj, Maimonides, Kafka, Wiesel...’, in: Zuidema, W. e.a. (red.), *Isaak wordt weer geofferd; de verwerking van de holocaust door jodendom en christendom*, Baarn: Ten Have, 1980, 101.

²⁵ Heusden, A. van en H. Oosterhuis, *Het eerste boek; het boek Genesis opnieuw gelezen en uitgelegd*, Van Gennep: Amsterdam, 1998, 69.

²⁶ “As Abraham stand with the knife upraised, the entire enterprise of Genesis hangs in the balance”, Fox, E., *In the Beginning; A new english Rendition of the Book of Genesis; Translated with Commentary and Notes by Everett Fox*, New York, 1993, XXXV., zoals geciteerd door Breukelman, F. H., *Bijbelse Theologie* 1,2, Het eerstelingschap van Israël temidden van de volkeren op de aarde als thema van “het Boek van de Verwekkingen van Adam, de mens”, Kampen: Kok, 1992, 117.

²⁷ Jagersma, H., *Abraham*, Kampen: Kok, 1977, 93.

²⁸ Heusden, A. van en H. Oosterhuis, *Het eerste boek; het boek Genesis opnieuw gelezen en uitgelegd*, Van Gennep: Amsterdam, 1998, 77.

²⁹ Beek, M.A., *Wegen en voetsporen van het Oude Testament*, Delft: W. Gaade, 2^e druk, 1954, 35.

Volgens de al veelvuldig aangehaalde kritiek op de Nieuwe Bijbelvertaling, *Het luistert nauw*, is Genesis 22 een verhaal over vader en zoon. Dit is een aspect dat door de wijze van vertalen in de Nieuwe Bijbelvertaling veel minder expliciet aanwezig is.³⁰ In de geschiedenis van Abraham is steeds de grote vraag of 'de zoon' nog wel geboren wordt. Dat wil zeggen: of de geschiedenis die met Abraham begonnen is, toekomst heeft. Abraham is dat geloof onderweg wat kwijt geraakt.³¹ Hij verwekte daarom een zoon bij Hagar, de slavin van zijn vrouw Sara. (Sara neemt hiertoe in Genesis 16 het initiatief, en Abraham hoort naar haar stem.) In de zoon die Sara hem op hoge leeftijd schenkt, Izaäk, ziet hij meer een jongen die zijn eigen toekomst veilig stelt. Hij beseft nog niet dat het in *hem* om de toekomst van Israël zal gaan, en dus niet in Ismaël. In Genesis 21, de wegzending van Hagar en Ismaël, moet een nachtelijk visioen Abraham duidelijk maken dat hij de wens van zijn vrouw moet inwilligen en Ismaël wegsturen. In het verhaal verteld in Genesis 22 leert Abraham nu dat hij Izaäk niet voor zichzelf mag houden, aldus Deurloo en Van der Linden. Afstaan moet hij het, 'aan het zicht dat God op de toekomst heeft', om het nogmaals als zoon van de belofte te ontvangen. Deurloo en Ter Linden volgen hier de visie die Breukelman ontvouwt in zijn al eerdergenoemde studie naar Genesis. Breukelman stelt dat Abraham geloofde in de voorsprong van de (vruchtbare) natuur en niet in de beloften die God hem had gedaan. Door Ismaël te verwekken bij Hagar nam hij het heft in eigen hand:

Abraham meende (...) op menselijke wijze zich te moeten verwerven wat God hem op goddelijke wijze wilde geven.³²

Hiermee maakt Breukelman Abraham een kind van zijn tijd. Zo beschouwd is Genesis 22 een herkansing voor Abraham. Laat hij de toekomst in Gods hand of wil hij het toch liever zelf maar regelen?

De vraag rijst, of het niet het eenvoudigst is om dit verhaal symbolisch te lezen - als een tegenvoorbeeld tegen de Israël omringende culturen, volkeren die hun kinderen door het vuur lieten gaan om hun goden te behagen.³³ Ter Linden noemt dit de 'archeologische bril', waarmee men dit verhaal kan bezien.³⁴ Er is geen stadspoort in Israël te vinden waarin Kanaänieten niet hun kindoffers hebben ingemetseld. De vertellers hebben in Genesis 22 volgens deze opvatting geen andere bedoeling gehad dan duidelijk te maken dat God geen mensenoffers wil. Breukelman is het hiermee niet eens. Zijn tegenwerping is dat als dit de boodschap van deze perikoop zou zijn, God dat wel gezegd zou hebben, zoals Hij in Micha 6:7-8 ook zegt: 'Zal ik mijn eerstgeborene geven voor mijn overtreding, de vrucht mijns buiks voor de zonde mijner ziel? Hij heeft u bekend gemaakt, o

³⁰ 'Vader' en 'zoon' zijn sleutelwoorden in dit verhaal. De NBV schrapt in vers 6-7 bv. eenmaal 'vader' en het woord 'zoon' dat er tweemaal staat, mogen we helemaal niet meer horen. Zie Deurloo, K. en N. Ter Linden, *Het luistert nauw*, Amsterdam: Van Genneep, 2008, 108.

³¹ Bouhuijs en Deurloo zien hierin reden om het hoofdstuk dat gaat over Genesis 22 de titel 'De vader van het (on)geloof' mee te geven, in: Bouhuijs, K. en K.A. Deurloo, *Dichter bij Genesis*, Amsterdam: Ten Have, 1967, 108.

³² Breukelman, F. H., *Bijbelse Theologie 1,2*, Het eerstelingschap van Israël temidden van de volkeren op de aarde als thema van "het Boek van de Verwekkingen van Adam, de mens", Kampen: Kok, 1992, 117.

³³ Zo lezen we over de koning van Moab in 2 Koningen 3:27: 'Toen nam hij zijn oudste zoon, zijn troonopvolger, en offerde hem als brandoffer'.

³⁴ Ter Linden, N., *Abraham*, Kampen: Kok, 2^e druk, 1987, 77.

mens! wat goed is; en wat eist de HEERE van u, dan recht te doen, en weldadigheid lief te hebben, en ootmoediglijk te wandelen met uw God?' (Statenvertaling).³⁵ Naar de mens gesproken is dit natuurlijk veel meer dan Breukelman kan beweren. E. Bakker, exegeet, wil de alomtegenwoordigheid van kindoffers in de dagen van Abraham zelfs zo benadrukken dat zij stelt dat de beproeving van Abraham is of hij in staat is om Izaäk *niet* te offeren, niet Izaäk te gebruiken om God gunstig te stemmen, niet voor het afsmecken van voorspoed in zijn eigen bestaan - Zal Abraham luisteren naar de stem van de ware God?³⁶

Om dichterbij deze perikoop te komen, moeten de eerste vragen zijn: *wat* staat er en *hoe* staat het er? Er staat in Genesis 12:1 niet "Toen zei JHWH tegen Abram: 'Ga uit je land...'", zoals veel vertalingen suggereren (NBG, 1951: 'Ga uit uw land'; Wilibrordvertaling: Trek weg uit je land ...'). Er staat wel: 'Ga jij uit je land.' Het verschil is dat Abram nadrukkelijk wordt aangewezen. Eenzelfde vorm tref je aan in Genesis 22:2. Deze constructie ligt niet voor het oprapen in de Hebreeuwse Bijbel, sterker nog, zij komt maar twee keer voor in het hele Oude Testament, in Genesis 12 en Genesis 22.³⁷ Dat zou bij de exegeet, en ook bij de vertaler trouwens (die de beslissing moet nemen 'jij' wel of niet te vertalen), de vraag moeten opwerpen of er een verband bestaat tussen Genesis 12 en 22. Dat verband tussen Genesis 12 en 22 blijkt te bestaan.³⁸ Belangrijk daarbij is het oud-oosters en patriarchale besef dat een zoon de natuurlijke toekomst van het geslacht uitmaakt. Zoals Abraham in Genesis 12 moet afzien van zijn natuurlijke land, dat het verleden van zijn voorvaderen met zich draagt, zo moet hij in Genesis 22 afzien van zijn natuurlijke toekomst, belichaamd in zijn zoon.³⁹ In dit verband is ook de opmerking van Smelik te plaatsen, die in Genesis 22 een zeer weloverwogen compositie ziet, waar wat door de verteller wordt weggelaten, vaak even belangrijk is als wat hij wel vertelt.⁴⁰ In vers 19a wordt Izaäk niet meer genoemd, alsof hij er niet meer is. In overdrachtelijke zin betekent dat dat Abraham door zijn daad, of liever: door wat hij niet heeft gedaan, Izaäk heeft gewijd aan Gods toekomst. Ook de afwisseling waarvan sprake is in het aanduiden van Izaäk de ene keer met 'zoon' en de andere keer met 'jongen', tonen dat er in dat opzicht iets gaande is.⁴¹ Een tweede aanwijsbaar verband tussen Genesis 12 en Genesis 22 bestaat in de echo van de drieledige opdracht die Abraham krijgt in Genesis 12: 'Ga uit je land, (ga uit) je maagschap, (ga uit) het huis van je vader'. In Genesis 22 weerklinkt dat in: 'Neem je zoon, (neem) je enige, die je liefhebt, (neem) Izaäk.'⁴² In beide is sprake van een verenging van algemeen naar bijzonder. En een derde parallel tussen Genesis 12 en Genesis 22 bestaat in het voorkomen van een

³⁵ Breukelman, F. H., *Bijbelse Theologie* 1,2, Het eerstelingschap van Israël temidden van de volkeren op de aarde als thema van "het Boek van de Verwekkingen van Adam, de mens", Kampen: Kok, 1992, 118.

³⁶ E. Bakker, 'Bij Genesis 22', in: *De eerste dag*, VI, 3 (1983), 26.

³⁷ Jagersma, H., *Abraham*, Kampen: Kok, 1977, 87-88.

³⁸ Wel opgemerkt door, maar niet nader uitgewerkt door Midden van, P., 'De Bijbel op zijn Amsterdams', in: *De bijbel vertaald; De kunst van het kiezen bij het vertalen van de bijbelse geschriften*, Zoetermeer: Meinema, 2007, 167.

³⁹ Bouhuijs, K. en K.A. Deurloo, *Dichter bij Genesis*, Amsterdam: Ten Have, 1967, 112.

⁴⁰ Smelik, K. 'Idiolect, concordant of doeltaalgericht?', in: Oussoren, P., *De Naardense Bijbel: de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel*, Vught: Skandalon, 2004, 5.

⁴¹ Whitlau, E., 'Genesis 21 en 22 in midrasj en verklaringen', in *Tenachon*, 5 (1987), 81.

⁴² Breukelman, F. H., *Bijbelse Theologie* 1,2, Het eerstelingschap van Israël temidden van de volkeren op de aarde als thema van "het Boek van de Verwekkingen van Adam, de mens", Kampen: Kok, 1992, 113-114.

zevenvoudige zegen (vergelijk Genesis 12:2-3 met Genesis 22:17-18).⁴³ Deze zal in Genesis 26:3-4 nogmaals aan Izaäk worden herhaald, onder verwijzing naar Abraham.⁴⁴ De formulering van deze zegen is telkens anders, maar wel is er sprake van een onderling corresponderende opbouw.

Genesis 12	Genesis 22
1 De HEERE nu had tot Abram gezegd: Ga gij uit uw land, en (ga) uit uw maagschap, en (ga) uit uws vaders huis, naar het land, dat Ik u wijzen zal.	2 En Hij zeide: Neem nu uw zoon, (neem) uw enige, dien gij liefhebt, (neem) Izak, en ga gij heen naar het land Moria, en offer hem aldaar tot een brandoffer, op een van de bergen, dien Ik u zeggen zal.
2 En Ik zal u tot een groot volk maken, en u zegenen, en uw naam groot maken; en wees een zegen!	17 Voorzeker zal Ik u grotelijks zegenen, en uw zaad zeer vermenigvuldigen, als de sterren des hemels, en als het zand, dat aan den oever der zee is; en uw zaad zal de poorten zijner vijanden erfelijk bezitten.
3 En Ik zal zegenen, die u zegenen, en vervloeken, die u vloekt; en in u zullen alle geslachten des aardrijks gezegend worden.	18 En in uw zaad zullen gezegend worden alle volken der aarde, naardien gij Mijn stem gehoorzaam geweest zijt.

De drie overeenkomsten met Genesis 12 reiken een sleutel aan: Verleden en toekomst worden niet bepaald door natuurlijke bindingen, maar door wat God zegt en doet. Zoals Bouhuijs en Deurloo verwoorden:

Met het motief van het kindoffer vertelt ons de auteur hoe Abraham door de Heer zelf bij de geschiedenis die Hem voor ogen staat, betrokken wordt. Abraham is op het horen van de stem op weg gegaan, hoewel hij op deze wijze geen toekomst kon zien. Hij vertrouwde op een toekomst waarin God *voorziet*. Het (weg- – HvP) ‘gaan’ van Abraham bij het land en bij de zoon is zijn geloof.⁴⁵

Het gaat de verteller erom de geschiedenis te tekenen die God met zijn volk zal willen gaan: niet zonder antwoord van de mens, die met Hem gaat. Alleen zo wil hij God zijn, niet anders. Ter Linden onderschrijft deze exegese en noemt dit de ‘theologische bril’ waarmee men Genesis 22 kan bezien.⁴⁶

⁴³ Dit motief wordt nader uitgewerkt in Deurloo, K.A., ‘Because You Have Harkened to My Voice (Genesis 22)’ in: Kessler, M. (ed.), *Voices from Amsterdam: A Modern Tradition of Reading Biblical Narrative*, Atlanta: Scholars Press, 1994, 113-130.

⁴⁴ Whitlau, E., ‘Genesis 21 en 22 in midrasj en verklaringen’, in *Tenachon*, 5 (1987), 82.

⁴⁵ Bouhuijs, K. en K.A. Deurloo, *Dichter bij Genesis*, Amsterdam: Ten Have, 1967, 114.

⁴⁶ Ter Linden, N., *Abraham*, Kampen: Kok, 2^e druk, 1987, 79. Ter Linden benoemt, naast de archeologische en theologische, ook nog een derde ‘bril’, de psychoanalytische, maar die voegt weinig toe, doet voor mijn gevoel eerder afbreuk aan het verhaal: Ouders zouden in een ambivalente verhouding tot hun kinderen staan: eindeloze liefde enerzijds en tegelijkertijd een diepe jaloezie anderzijds, vanwege het leven dat hun kinderen nog voor zich hebben, als ook ergernis over de fouten die zij van zichzelf in hen herkennen.

In de christelijke traditie zijn Izaäk en de berg Moria vaak als voorafschaduwung gezien van het zoenoffer in Christus op Golgotha. Dit wordt wel het christologische dogma genoemd.⁴⁷ Zie voor een overzicht (bijvoorbeeld) *De Messiaanse weg*, van de vroegere Kamper Nieuwtestamenticus C. den Heijer.⁴⁸ God zelf voorziet in het lam ten zoenoffer voor de mensheid, zoals voorzgd in Genesis 22:8, in zijn enige Zoon, degene die hij liefheeft.⁴⁹ De (apocriefe) brief van Barnabas uit de 2^e eeuw na Christus noemt het offer van Christus zelf de vervulling van het offer van Izaäk.⁵⁰ Deze typologie annexeert een verhaal met een geheel eigen strekking voor een eigen boodschap. Tegelijkertijd merk ik op dat Breukelman, zoals we gezien hebben in 1.6.3, de eenheid van de gehele Schrift als een gegeven beschouwde. Dus Genesis 22 als vergezicht op Mattheus 27: voor wie het wil geloven is het waar, maar zelfs Breukelman ging niet zo ver.

3.2.4 Sleutelwoorden en colometrie

Naastepad wijst er op dat we moeten letten op het woord הִנְנִי, ‘Zie hier ben ik’, dat zorgvuldig uitgeteld en precies op de goede plaats, drie keer in het verhaal voorkomt: Drie keer wordt dit door Abraham uitgesproken (in colon 1f, 7d en 11d). Colometrisch is dat telkens omlijst door twee cola met de inhoud ‘En hij zei’ (in 7b komt daar een keer ‘mijn zoon’ tussen). Volgens Naastepad illustreert het de bereidheid van deze mens om zich te laten onderbreken door God.⁵¹ Dat maakt, aldus Naastepad, dit centrale verhaal in de Thora tot een ‘evangelie’ tegen zelfbeschikking en fatalisme. Abraham is de mens geworden die zijn eigen lot niet krampachtig omklemt, maar dat durft over te geven aan zijn God. ‘En Abraham riep de naam van die plaats: Moria, de Heer zal beschikken.’ En zegt de tekst: ‘waarom heden ten dage gezegd wordt: op de berg van de HEER zal het beschikt worden.’ In Samuël 1:11 bidt Hannah om een zoon, mocht haar die gegeven worden, op te mogen dragen aan de Heer. Een zoon wordt haar geschonken en tot drie keer toe wordt de jonge Samuël (‘de Heer heeft gehoord’), dan intussen in dienst bij de hogepriester Eli, geroepen door de Heer. Zelfs tot vier keer toe antwoordt Samuël in 1 Samuël 3 הִנְנִי, ‘zie hier ben ik’. Zoals Hannah beloofde haar zoon Samuël voor de Heer te bestemmen, zo had Abraham zijn zoon in Genesis 22 ook voor de Heer bestemd.

De Heer heeft gehoord, de Heer heeft gezien. Ook een sleutelwoord is ‘zien’, רָאָה. Oosterhuis en Van Heusden vertalen in Genesis 12:7 al: ‘God liet zich zien aan Abraham’, in plaats van ‘God verscheen aan Abraham’.⁵² Volgens Buber markeert het werkwoord ‘zien’ in Genesis de zeven stadia van bewustwording waar Abraham doorheen gaat in zijn groeiend inzicht op zijn weg

⁴⁷ Zie voetnoot bij Barnard, W., *Bezig met Genesis; van ark tot altaar*, Voorburg: Protestantse Stichting Lectuurvoorlichting, 1987, 173.

⁴⁸ Den Heijer, C., *De Messiaanse weg; de christologie van het Nieuwe Testament*, 3, Kok: Kampen, 1991, 60-61.

⁴⁹ ‘Alzo lief heeft God de wereld gehad dat hij zijn eniggeboren zoon gegeven heeft opdat een iegelijk die in hem gelooft niet verderve maar het eeuwige leven hebbe.’ (Johannes 3:16, Statenvertaling).

⁵⁰ Brief van Barnabas 7:3-4: ‘Maar toen hij aan het kruis hing werd hem azijn en gal te drinken gegeven ... De Heer gaf dit bevel daar hij om onze zonden het vat van de Geest als een offer zou opdragen om zo de voorafbeelding met betrekking tot Izaäk die geofferd werd op het altaar, in vervulling te doen gaan.

⁵¹ Naastepad, T., ‘De zoon en het woord’, in: *Onder het gericht; Mededelingen 37* (1968), 2045.

⁵² Oosterhuis, H. en A. van Heusden, *In den beginne; het boek Genesis*, Amsterdam: de Prom, 2^e druk, 2004, 50.

naar openbaring, naar kennis van de Ene.⁵³ In Genesis 22 correspondeert het zien van God steeds met het zien van Abraham. God ziet in vers 8 het lam en Abraham ziet in vers 13 de ram. Abraham ziet de plaats in vers 4, en benoemt die plaats in vers 14: ‘De Heer zal zien.’ God zal het lam voor het brandoffer voor zich zien - een ambigue zin, zowel in het Hebreeuws als in het Nederlands. De Oud-testamenticus H. interpreteert dit ‘voor zich zien’ als ‘uitkiezen’ en wijst op de gelijkenis met 1 Samuël 16:1, waar Samuël de opdracht krijgt om naar Bethlehem te gaan, omdat de Heer een van de zonen van Isaï als koning heeft uitgekozen.⁵⁴ De Hebreeuwse tekst gebruikt daar hetzelfde werkwoord. Barnard merkt op dat er vijfmaal ‘zien’ staat in deze perikoop, en dat dat even vaak is als er קָוָם, ‘opstaan’ staat.⁵⁵ Tienmaal telt hij בֵּן, ‘zoon’, evenveel als de scheppingswoorden (in Genesis 1 staat tienmaal: ‘God sprak en God zeide’), evenveel als de beproevingen van Abraham, evenveel als de plagen in Egypte voorafgaand aan de Exodus, evenveel als de clausules van het Verbond, de Tien Geboden (waarvan de eerste vijf gaan over de relatie van de mens tot God en de laatste vijf over de relatie van de mens tot zijn naaste). Wat wil daarmee gezegd worden? Wie zover als Barnard wil gaan, kan veronderstellen dat de verteller, zonder verdere duiding, in Genesis 22 het *opstaan* van een *zoon* voor zich *ziet*. Het christologische dogma vindt hier steun, als deze sleutelwoorden en hun onderlinge distributie als een verwijzing worden gezien naar het Nieuwe Verbond in de opgestane Zoon van God. Met evenveel recht echter kan gewezen worden op de opstanding van Israël in Egypte (Hosea 11:1: “Ik heb mijn zoon geroepen uit Egypte”).

Andere sleutelwoorden in deze perikoop zijn ‘zaad’, זָרַע, en de woorden ‘plaats’, מְקוֹם, ‘gaan’, הָלַךְ, en ‘komen’, בּוֹא. ‘Zaad’ klinkt in de verzen 17 en 18 driemaal, evenals dat in Genesis 12 en 13 het geval is. Voor de vierde keer wordt het verbond tussen God en Abraham present gesteld.⁵⁶ ‘Plaats’, ‘gaan’ en ‘komen’ zijn in het Genesisgedeelte dat de verwekkingen van Terach, de vader van Abraham, beschrijft telkens terugkerende woorden. De beweging in de tijd (van vader naar zoon) is daarbij tevens een beweging in de ruimte. De roeping van Abraham doet hem weggaan uit zijn natuurlijke land om uiteindelijk te komen op een plaats waar hij afscheid moet nemen van zijn natuurlijke zoon. מְקוֹם, ‘plaats’ heeft nog een andere verwijzing in zich. Het woord valt drie keer (in vers 2,3 en 9) en ‘Moria’ waar het in dit verhaal naar verwijst, wordt in de Joodse traditie vereenzelvigd met Jeruzalem. De berg die Abraham in vers 4 ziet, is dan de latere Tempelberg. Daar speelt de wèl bedoelde offerdienst aan de Eeuwige zich af, in voortdurende herinnering aan de uiterste bereidheid waartoe Abraham in staat bleek.⁵⁷

Zeer opvallend acht ik de woordelijke overeenkomsten tussen Genesis 21, de wegzending van Hagar en Genesis 22: ‘noemen’, ‘zien’, ‘zaad’, ‘opstaan’, ‘engel van de Heer’, ‘hand’, ‘zweren’, ‘Beër Scheba’ (put van de eed). In beide perikopen is er sprake van een nachtelijke openbaring die Abraham tot handelen aanzet. In beide is er een Deus ex machina, een reddende engel, die groot

⁵³ Buber, M., ‘Abraham der Seher’, Hebreeuws 1939; Duits 1955, Opnieuw opgenomen in Buber, M. *Werke. Zweiter Band. Schriften zur Bibel*, München / Heidelberg 1964 871-893. Geciteerd door Oosterhuis, H. en A. van Heusden, *In den beginne; het boek Genesis*, Amsterdam: de Prom, 2^e druk, 2004, 50.

⁵⁴ Jagersma, H., *Abraham*, Kampen: Kok, 1977, 92

⁵⁵ Barnard, W., *Bezig met Genesis; van ark tot altaar*, Voorburg: Protestantse Stichting Lectuurvoorlichting, 1987, 170.

⁵⁶ Eerder was dat in Genesis 12:2-3, Genesis 13:14-17 en Genesis 15: 18-21.

⁵⁷ Whitlau, E., ‘Genesis 21 en 22 in midrasj en verklaringen’, in *Tenachon*, 5 (1987), 81.

onheil voorkomt. En in allebei zweert Abraham onmiddellijk na afwending hiervan een eed (‘ter zelfder tijd’ staat in Genesis 21:22; waar Abraham er niet bij is als de engel Hagar toeroept.)

Genesis 21	Genesis 22
3 En Abraham <u>noemde den naam</u> zijns zoons, dien hem geboren was, dien hem Sara gebaar had, Izak	14 En Abraham <u>noemde den naam</u> van die plaats: De HEERE zal het voorzien! Waarom heden ten dage gezegd wordt: Op den berg des HEEREN zal het voorzien worden!
9 En Sara <u>zag</u> den zoon van Hagar, de Egyptische, dien zij Abraham gebaar had, spottende.	4 Aan den derden dag, toen hief Abraham zijn ogen op, en <u>zag</u> die plaats van verre.
12 Maar God zeide tot Abraham: Laat het niet kwaad zijn in uw ogen, over den jongen, en over uw dienstmaagd; al wat Sara tot u zal zeggen, hoor naar haar stem; want in Izak zal <u>uw zaad</u> genoemd worden.	18 En in <u>uw zaad</u> zullen gezegend worden alle volken der aarde, naardien gij Mijn stem gehoorzaam geweest zijt.
14 Toen <u>stond Abraham des morgens vroeg op</u> , en nam brood, en een fles water, en gaf ze aan Hagar, die leggende op haar schouder; ook gaf hij haar het kind, en zond haar weg. En zij ging voort, en dwaalde in de woestijn Ber-seba.	3 Toen <u>stond Abraham des morgens vroeg op</u> , en zadelde zijn ezel, en nam twee van zijn jongeren met zich, en Izak zijn zoon; en hij kloofde hout tot het brandoffer, en maakte zich op, en ging naar de plaats, die God hem gezegd had.
17 En God hoorde de stem van den jongen; en de <u>Engel Gods</u> riep Hagar toe uit den hemel, en zeide tot haar: Wat is u, Hagar? Vrees niet; want God heeft naar des jongens stem gehoord, ter plaatse, waar hij is	11 Maar de <u>Engel des HEEREN</u> riep tot hem van den hemel en zeide: Abraham, Abraham! En hij zeide: Zie, <i>hier</i> ben ik!
18 Sta op, hef den jongen op, en houd hem vast met <u>uwe hand</u> ; want Ik zal hem tot een groot volk stellen.	12 Toen zeide Hij: Strek <u>uw hand</u> niet uit aan den jongen, en doe hem niets! want nu weet Ik, dat gij God vreemde zijt, en uw zoon, uw enige, van Mij niet hebt onthouden.
23 Zo <u>zweer</u> mij nu hier bij God: Zo gij mij, of mijn zoon, of mijn neef liegen zult! naar de weldadigheid, die ik bij u gedaan heb, zult gij doen bij mij, en bij het land, waarin gij als vreemdeling verkeert.	16 En zeide: Ik <u>zweer</u> bij Mijzelf, spreekt de HEERE; daarom dat gij deze zaak gedaan hebt, en uw zoon, uw enige, niet onthouden hebt
31 Daarom noemde men die plaats <u>Ber-seba</u> , omdat die beiden daar gezworen hadden 32 Alzo maakten zij een verbond te <u>Ber-seba</u> . Daarna stond Abimelech op, en Pichol, zijn krijgsoverste, en zij keerden wederom naar het land der Filistijnen.	19 Toen keerde Abraham weder tot zijn jongeren, en zij maakten zich op, en zij gingen samen naar <u>Ber-seba</u> ; en Abraham woonde te <u>Ber-seba</u> .

Er zijn exegeten geweest die de wegzending van Hagar als een doodsvonnis hebben betiteld, in die zin is ook Genesis 21 als een beproeving te zien.⁵⁸ Tegelijkertijd kan de plaatsing ervan meteen vóór Genesis 22 als ook de overeenkomsten in sleutelwoorden, als een gunstig voorteken worden

⁵⁸ Zie voor een receptiegeschiedenis van Genesis 21: Thompson, J., ‘Hagar: Abraham’s Wife and Exile’, in: Writing the wrongs, Women of the Old Testament among Biblical Commentators from Philo through the Reformation. Oxford, 2001, 17-100.

geduid voor de afloop van Genesis 22; met Ismaël immers loopt het ook goed af. Colon 1a ‘En het was na deze gebeurtenissen’ kan, zo bezien, op het onmiddellijk voorafgaande hoofdstuk slaan.

3.2.5 Vertaalaspecten

Belangrijk in deze perikoop is de vertaling van נסה, ‘beproeven’, ‘verzoeken’ in vers 1. Noorman laat zien dat de vertaling van נסה lastig is, omdat de vertaling in de Septuagint met πειραζω, ‘verzoeken’, een verbinding suggereert met Mattheus 6:13: ‘leid ons niet in verzoeking’ en ook met Hebreeën 11:17: ‘Door het geloof heeft Abraham, als hij verzocht werd, Izaäk geofferd, en hij, die de beloften ontvangen had, heeft *zijn* eniggeborene geofferd’ (Statenvertaling)⁵⁹ Dit ‘verzoeken’, dat neerkomt op ‘proberen tot iets verkeers te bewegen’ is niet de vertaling waarom Genesis 22:1 vraagt. Het is in oudere vertalingen binnengeslopen, omdat Hiëronymus נסה vertaalde met ‘tentavit’, dat deze connotatie van verzoeken wel heeft. Nieuwere vertalingen vertalen ‘op de proef stellen’. God beproeft de mens om te zien hoe hij zich houdt, zoals hij ook Zijn volk toetst in Exodus 16:4.⁶⁰ Zonder de Aqeda wisten we al wel dat Abraham zich als een rechtvaardige gedraagt, in welke mate, dat leren we in Genesis 22.⁶¹

In vers 8b staat יְרֵאֵהוּ לְלוֹ, ‘de Heer zal zien’. Chayiem Chamiël wijst erop dat de eerste letters van de drie woorden hiervan samen het woord voor ‘ram’, אֵיל, vormen, een prachtige vondst.⁶² Colon 8b heb ik vertaald met ‘God zal voor zich zien het lam ten stijgoffer, mijn zoon.’ Barnard stelt de vraag of ‘mijn zoon’ als vocativus of bijstelling bij ‘het lam ten stijgoffer’ moet worden beschouwd.⁶³ In het eerste geval wordt Izaäk aangesproken, in het tweede wordt ‘het lam’ gelijkgesteld aan ‘mijn zoon’. De vertaling zou worden: ‘God zal voor zich zien het lam ten stijgoffer, namelijk Mijn Zoon’. Beide vertalingen zijn volgens Barnard mogelijk en ook Abraham kon niet weten wat er werkelijk bedoeld werd. Het christologische dogma vindt zo ook hier steun, al vind ik het inlezen van deze betekenismogelijkheid gekunsteld.

Buber vertaalt de negatie אַל in vers 12bc krachtig en afwerend met ‘nooit’. Breukelman neemt deze verbiedende negatie over.⁶⁴ Zo wordt onderstreept dat een werkelijk offer van Izaäk nooit de bedoeling is geweest.

Voor de vertaling van ‘zien’ in colon 14b bestaan verscheidene mogelijkheden. De verbuiging duidt op een onbepaald passivum. Sommige vertalingen lezen ‘op de berg wordt de Heer gezien’, andere ‘op de berg van de Heer wordt hij gezien’. Ook een mogelijkheid is ‘op de berg van de Heer wordt gezien’. Dit laat open door wie; God kan bedoeld zijn of Abraham, of zowel God

⁵⁹ Noorman, T. ‘Over de tiende beproeving van Abraham’ in: Monshouwer, D. e.a. (red.), *Verwekkingen; feestbundel aangeboden aan Frans Breukelman ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag 1 december 1976*, Amsterdam: Huisdrukkerij Universiteit van Amsterdam, 112.

⁶⁰ ‘Toen zeide de HEERE tot Mozes: Zie, Ik zal voor ulieden brood uit den hemel regenen; en het volk zal uitgaan, en verzamelen elke dagmaat op haar dag; opdat Ik het verzoeken, of het in Mijn wet ga, of niet.’ (Statenvertaling)

⁶¹ Whitlau, E. (red.), ‘Genesis 21 en 22 in midrasj en verklaringen’, in *Tenachon*, 5 (1987), 81.

⁶² Whitlau, E. (red.), ‘Genesis 21 en 22 in midrasj en verklaringen’, in *Tenachon*, 5 (1987), 81.

⁶³ Barnard, W., *Bezig met Genesis; van ark tot altaar*, Voorburg: Protestantse Stichting Lectoraatvoorlichting, 1987, 172.

⁶⁴ Breukelman, F. H., *Bijbelse Theologie* 1,2, Het eerstelingschap van Israël temidden van de volkeren op de aarde als thema van "het Boek van de Verwekkingen van Adam, de mens", Kampen: Kok, 1992, 134.

als Abraham. In hoofdstuk 2 betoogde ik dat een vertaling die zoveel mogelijk interpretatiemogelijkheden openlaat, vaak de voorkeur verdient boven vertalingen die voor de lezer een keuze maken. In de vorige paragraaf werd duidelijk dat in deze perikoop het ‘zien’, door God èn door Abraham, een belangrijke rol speelt. Daarom is een vertaling die deze observatie niet op voorhand uitsluit wenselijk: ‘op de berg van de Heer wordt gezien.’

Naastepad, en met hem ook Noorman en (voormalig hoofdmedewerker didactiek van de Vrije Universiteit van Amsterdam) Gilhuis, wil de vertaling van het Hebreeuwse werkwoord dat in Genesis 22:2 gebruikt wordt voor ‘offereren’, עָלָה, ter discussie stellen. Letterlijk betekent de hifilvorm van dit werkwoord ‘doen opstijgen’, ‘verhogen’. Buber en Rosenzweig vertaalden eerst: ‘höhe ihn zur Hochgabe’ en in latere edities van hun verduitsing: ‘höhe ihn zur Darhöhung’. Breukelman indachtig - zie 2.7 - weten we intussen dat het bij verschillen in de Buber&Rosenzweig-versies opletten is. In navolging van Buber en Rosenzweig stelt Naastepad voor: ‘verhoog hem tot een verhoging’, in plaats van (een variant van) ‘doe hem opstijgen tot een stijgoffer’. Gilhuis parafraseert: ‘Houd je zoon hoog, draag hem op. Wijd hem mij toe. Laat zien van wie die zoon is.’⁶⁵ Om een mensoffer heeft God zo niet gevraagd. Integendeel, God vraagt aan Abraham om Izaäk voor Hèm te bestemmen, voor Zijn volk Israëel dat hij in Abraham begonnen is en beginnen wil. De God van Abraham, Izaäk en Jacob blijft zo een God van levenden. Dat Abraham de opdracht wel als het verzoek om een mensoffer verstaat, is niet zo vreemd, Abraham leeft te midden van volken die niet anders doen. Maar: het is niet wat God vraagt. Dit is de ware beproeving volgens Noorman: Zal Abraham zijn zoon zijn persoonlijke eigendom achten, of zal hij God over hem laten beschikken? Abraham kiest ervoor Izaäk voor Gods toekomst te bestemmen en uitgroeien zal hij, tot een volk zo talrijk als de zandkorrels aan het strand en de sterren aan de hemel. W. van der Spek, pastor, noemt nog een ander argument dat pleit voor deze vertaling. Hij vergelijkt Genesis 21, de wegzending van Hagar, met Genesis 22 en wijst, net als ik hiervoor deed, op zeer veel woordelijke overeenkomsten. De twee jongens van wie sprake is in Genesis 22, zo luidt zijn these, vormen een omen. Zowel Ismaël in het direct voorafgaande hoofdstuk Genesis 21 als Izaäk in Genesis 22, worden bevrijd; ze worden opgegeven als zoon en verworden zo tot ‘vrije jongens’: zonen die de last van hun stamhouderschap mogen afwerpen.⁶⁶ Vergeet hierbij niet dat het in Genesis 21 ook God is, die Abraham in een nachtelijk gezicht zegt dat hij naar zijn vrouw Sara moet luisteren.

Nadrukkelijk opgemerkt zij, dat het de (bijbelse) hermeneutiek is, die in veel van deze voorbeelden de vertaling stuurt. In hoofdstuk 2 heb ik laten zien dat het, waar het de Schrift betreft, onvermijdelijk is dat de interpretatie van invloed is op de vertaling. Zo ook hier. Op verschillende wijzen is er sprake van sturing. In het geval van de vertaling ‘nooit’ in plaats van ‘niet’ gaat het om het accentueren van een visie: ‘dat mag NOOIT’. In het voorbeeld waarbij in het midden wordt gelaten over wie het gaat, God of Abraham, gaat het om het openhouden van mogelijkheden. In het geval van de vertaling van ‘doen opstijgen’ kan de gedachte aan een ‘kadavergod’, een moloch die kinderoffers verlangt, zo onwenselijk of zelfs ondraaglijk worden geacht dat eeuwen van receptiegeschiedenis terzijde worden geschoven om er van af te komen.

⁶⁵ Gilhuis, G.M. en L. Ribbens (illustraties), *Nu dan, luister; bijbelse verhalen- nieuw gehoord, een werk- en vertelboek*, Kampen: Kok, 1990, 31.

⁶⁶ Van der Spek, W., ‘Abraham en zijn jongens; een belangrijk detail van Genesis 22’, in: Elshout, C., e.a. (red.), *Vlegels op de dorstvloer; feestbundel voor Thomas Naastepad*, Kampen: Kok, 1981, 199.

Het betreft dan een vertaling, die niet wil verhullen of kan verhelen dat Abrahams begrip van Gods opdracht een ander was. Zoals Ter Schegget schrijft: “Gods bevel, recht toe, recht aan, zonder mogelijkheid van misverstand.”⁶⁷ Of wil Abrahams zwijgen in de verzen 2-4 er juist op wijzen dat hij Gods opdracht niet kon duiden? Hoe dit ook zij, de gedachte van een beproeving die niet om een mensoffer vraagt, maar wel om een bestemming van Izaäk voor Gods plan, Zijn heilsgeschiedenis, te beginnen in het volk Israël, laat zien hoe nauw het luistert in de Schriftuitleg. Het Hebreeuws immers laat, zoals we zagen, beide vertaalmogelijkheden open.

3.2.6 Het christologische dogma

In zowel structurelementen, sleutelwoorden als vertaalaspecten kon er in het voorgaande een lezing gegeven worden die het christologische dogma, Genesis 22 als prefiguratie van Golgotha, van een argument voorzag. Inhoudelijk is het hout dat in vers 6 op Izaäks rug wordt gelegd in deze visie een allusie op de kruisdraging, verwijst de berg Moria naar Golgotha en ‘op de derde dag’ (vers 4a) naar de opstanding. Het is de Barthiaanse theologie wel eens verweten dat men hierin in Genesis Jezus al zag rondwandelen, Breukelman echter is op dit punt zeer voorzichtig. Zijn respect voor de Joodse traditie was groot, te groot om ergens in zijn Genesisstudie ook maar een zinspeling te maken op dit dogma in relatie tot Genesis 22. Dit laat onverlet dat hij de Schrift, Oude en Nieuwe Testament, als een eenheid beschouwde. Het Oude Testament en het Nieuwe Testament getuigen volgens Breukelman samen van de ene Messias Jezus (zie 1.6.3), zoals ook Barth dat heeft gezien. Dit betekent uiteraard niet, dat Genesis 22 dat volgens Breukelman ook ontegenzeggelijk zou doen.

3.3 Wat wil gezegd worden in Genesis 22?

Als we meegaan in de premisse dat er iets gezegd wil worden en dat de methode van Breukelman hierover iets duidelijk kan maken, dan zijn uit het voorafgaande een aantal conclusies te trekken:

- De plaats van Genesis 22 binnen het geheel (met name de plaatsing meteen na Genesis 21, de wegzending van Hagar en de vele overeenkomsten in sleutelwoorden tussen deze twee perikopen), stellen de lezing op het eerste gezicht, dat God een kindoffer zou verlangen, ter discussie.
- Dat doet ook een nadere analyse van de vertaalmogelijkheden die er zijn voor *עֹלָה*, ‘offeren’. Het gaat om iets anders in deze perikoop: Abraham moet leren dat het bij God niet om de voorsprong van de natuur gaat. In Izaäk begint hij Zijn verbond, hij is degene om wie het gaat, de enige zoon.

⁶⁷ Ter Schegget, G.H., *Het geheim van de mens*, Baarn: Wereldvenster, 1972, zoals geciteerd in Noorman, T. ‘Over de tiende beproeving van Abraham’ in: Monshouwer, D. e.a. (red.), *Verwekkingen; feestbundel aangeboden aan Frans Breukelman ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag 1 december 1976*, Amsterdam: Huisdrukkerij Universiteit van Amsterdam, 108.

- Genesis 22 is een beproeving, daarover is geen misverstand mogelijk, maar, zoals de Hebreënbrieff (11:18-19) ook verstaan heeft, ‘ten derde dage krijgt Abraham Izaak uit de doden terug’.⁶⁸ Strek je hand nooit uit naar de jongen!
- Strukturelementen, zoals de ‘echo’s’ van Genesis 12, maken duidelijk dat Genesis 22, net als Genesis 12, te maken moet hebben met de roeping van Abraham.
- In het sleutelwoord ‘zien’ in zijn combinatie met ‘opstaan’ en ‘zoon’, schuilt een *clou*. God ziet het voor zich, het opstaan van een zoon, God heeft het laatste woord. Op de berg van de Heer zal hij zich laten zien. Dat is Openbaring: zó is Hij, niet anders. Dat wil gezegd worden.

3.4 Evaluatie

De analyse in dit hoofdstuk laat zien dat Breukelman en de Amsterdamse School ons een interessante uitleg tonen van Genesis 22. Door te wijzen op structuurelementen in de tekst (de opmerkelijke nadruk via de zeldzame vorm ‘ga jij’, de drievoudige opdracht voor Abraham in beide perikopen en de zevenvoudige zegen in beide) laat men zien dat Genesis 12 en Genesis 22 samenhangen. Het gaat in beide teksten om de roeping van Abraham. Dat de kwestie rond kindoffers hooguit oppervlakkig aan de orde wordt gesteld, toont de plaats van Genesis 22 binnen het groter geheel, vooral de plaatsing meteen na de wegzending van Hagar in Genesis 21. Ook de vertaling van het voor ‘offereren’ gebruikte werkwoord biedt een opening tot een andere dan gebruikelijke interpretatie. Dat God Zich in deze perikoop laat zien, of sterker nog: Zich openbaart, vindt steun in de wijze waarop het sleutelwoord ‘zien’ gebruikt wordt.

Nogmaals merk ik op dat de gebruikte ‘hulpmiddelen’ afzonderlijk niet uniek voor de Amsterdamse School zijn. Het gebruik van al deze middelen in combinatie met de vooronderstelling dat de Schrift een unieke tekst is, die ons iets te zeggen heeft, is het kenmerkende van de Amsterdamse School. De resulterende observaties versterken elkaar bovendien naar mijn mening.

De heuristische waarde van deze benadering schuilt in het ‘helpen onthullen’ van wat Ricoeur ‘manifestatie’ heeft genoemd: de kracht van een tekst om een nieuwe wereld te openen achter de tekst.⁶⁹ Met de nodige academische voorzichtigheid zie ik twee werelden achter deze tekst geopend worden. Achter de thematiek van het kindoffer komt de roeping van Abraham tevoorschijn. En achter deze einder gloort er Openbaring: Zó is God.

3.5 Discussie

De waarnemingen in dit hoofdstuk schragen mijn opvatting dat de methode Breukelman nieuwe en andere inzichten oplevert. Er is naar voren gebracht dat een massieve opvatting van het

⁶⁸ Hier staat: 18 (Tot denwelke gezegd was: In Izak zal u het zaad genoemd worden) overleggende, dat God machtig was, hem ook uit de doden te verwekken; 19 Waaruit hij hem ook bij gelijkenis wedergekregen heeft. (Statenvertaling) Zie Ter Linden, N., *Abraham*, Kampen: Kok, 2^e druk, 1987, 83.

⁶⁹ Ricoeur, P., ‘Toward a Hermeneutic of the Idea of Revelation’ in: *The Harvard theological review* 1, (1977), 1.

openbaringsbegrip ten grondslag ligt aan deze wijze van tekstlezen.⁷⁰ De hermeneutiek van Breukelman, en volgens Zuurmond geldt dat evenzeer voor die van Barth en Miskotte, is niet zozeer een filosofisch als wel een theologisch gefundeerde:⁷¹

De methode Breukelman is geen exegetisch recept, maar een manier van omgaan met de teksten, die in een zeer bepaald kader staat, namelijk die van de theologie van Karl Barth als de dogmatisch-theologische uitdrukking van respect voor de bijbeltekst die verstaan wordt als getuigenis van de zaak (dabar) van God-met-ons.

Dit vraagt om bereidheid om twee vormen van hermeneutiek van elkaar te onderscheiden. Dit verschil komt voort uit de aparte status die wordt toegekend aan de Schrift. Het onderscheid dat Zuurmond binnen de hermeneutiek maakt tussen bijbelse (of theologische) hermeneutiek en filosofische hermeneutiek volgt uit deze ‘apartstelling’. Wie Kuiterts veronderstelling onderschrijft, dat ‘Alle spreken over boven komt van beneden, ook de uitspraak dat iets van boven komt’ zal hier afhaken.⁷²

Staat men er open voor de Schrift inderdaad een status aparte toe te kennen, dan krijgt de vraag ‘wat wil er gezegd worden?’ pas werkelijk inhoud. Als hermeneutiek gedefinieerd wordt als het geheel der regels, die hulp kunnen bieden bij de exegese van teksten en als exegese beschouwd wordt als het uitleggen en verklaren van geschreven woorden, die vanwege het gewicht van de zaak waarover zij gaan en vanwege de rijkdom van hun inhoud om zo’n verklaring vragen, draagt de werkwijze van Breukelman en zijn volgelingen wezenlijk bij in het beantwoorden van de vraag ‘wat wil er gezegd worden?’ Opgepast dient steeds te worden voor een te grote ‘theologische gretigheid’ hierbij. In voetbaltaal: te veel honger naar de bal doet het doel voorbijschieten. Het ‘inlezen’ van een maximum aan theologische inhoud in linguïstische begrippen en stilistische verschijnselen, zoals Oost dat verwoord heeft, ligt te allen tijde op de loer.⁷³ Als het om de bijzondere status van de bijbel gaat binnen de Amsterdamse School, heeft Oost het over ‘een theologische visie op de Schrift’, waar volgens hem de zogenaamde ‘zelfinterpretatie door de bijbel’ op neerkomt.⁷⁴ Dit is een typering die mij verwarde. Als theologie als een wetenschap wordt beschouwd, is er weinig aan de hand. Maar dat lijkt niet bedoeld. Wellicht ware ‘kerkelijke visie op de Schrift’ hier een treffender omschrijving geweest. Eigenlijk is dit mijn enige, kleine, kanttekening bij het proefschrift van Oost, dat door een compact, haast hermetisch taalgebruik lastig leesbaar is, maar de Amsterdamse bijbeluitleg, niettegenstaande zijn kritische noten, zeker recht doet.

⁷⁰ Houtman, C., *De Schrift wordt geschreven; op zoek naar een christelijke hermeneutiek van het Oude Testament*, Zoetermeer: Meinema, 2006, 161.

⁷¹ Zuurmond, R., ‘De armoede van de hermeneutiek’, in: Monshouwer, D. e.a. (red.), *Verwekkingen; feestbundel aangeboden aan Frans Breukelman ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag 1 december 1976*, Amsterdam: Huisdrukkerij Universiteit van Amsterdam, 85.

⁷² Kuitert, H.M., *Zonder geloof vaart niemand wel*, Baarn: Ten Have, 1974, 28.

⁷³ Oost, Omstreden bijbeluitleg, 48.

⁷⁴ Ibidem.

3.6 Ten Besluit

Tot slot terug naar het begin van dit hoofdstuk. Kan er iets goeds komen uit Amsterdam? Gedurende zijn leven was Rembrandt, deze grote Hollandse meester uit de Gouden Eeuw, een gewaardeerd (portret-)schilder, maar niet meer dan dat. De burgemeester van Amsterdam liet hem zelfs eens failliet verklaren toen hij er genoeg van had steeds op zijn geld te moeten wachten.⁷⁵ De erkenning voor Rembrandt is pas lang na zijn dood tot de internationale hoogten van vandaag de dag gegroeid. Wellicht dat Breukelman ooit hetzelfde lot beschoren zal zijn?

⁷⁵ http://nl.wikipedia.org/wiki/Rembrandt_van_Rijn, 17-08-2009, 11:00. Met enig gevoel voor drama is dit faillissement te vergelijken met de vernedering die Breukelman overkwam toen Beek zijn dissertatie naar de prullenbak verwees: het failliet van zijn methode.

We moeten riskeren aanvechtbare dingen te zeggen, als daardoor de vitale vragen maar weer aan de orde komen.¹

Hoofdstuk 4 Conclusies en evaluatie

Kierkegaard beschreef eens een alledaags tafereel in de studeerkamer van een geleerde Hollandse oriëntalist. De man zit maar te turen op zijn teksten. Wanneer zijn vrouw hem roept voor het middagmaal, hoort hij haar niet. En wanneer zij in arren moede naar boven komt om hem te halen voor het eten, beduidt hij haar dat van eten geen sprake kan zijn, voordat hij zijn raadsel heeft opgelost. Hij heeft een ongewone vocalisatie bespeurd in een overbekende tekst en hij moet weten hoe het zit. Dan buigt de vrouw zich met een glimlach over het zwarte puntje dat de huiselijke orde verstoort en blaast het stofje weg van het papier. Opgelucht staat de geleerde op en zet zich aan de maaltijd.²

Had deze geleerde Breukelman kunnen zijn? Of verbeeldt hij juist het type wetenschapper waarvan Breukelman vond dat het de Schrift geen recht deed? Het antwoord erop moet ik schuldig blijven, want voor beide opties is wat te zeggen. Breukelman kon bij het akribische af werkwoordverbuigingen napluizen met als grote denkoefening: Waarom zó en niet anders? Maar met geleerden, verdiept bijvoorbeeld in een bronnensplitsingtheorie, die met precies deze zelfde vraag steun trachtten te vinden voor een hypothese, had hij weinig op.

4.1 Samenvatting

In hoofdstuk 1 heb ik laten zien dat de Amsterdamse School niet langs een rechte lijn ontstaan is en dat zij geen helder omschreven statuten had. De Amsterdamse School is een heterogeen gezelschap, waarvan de meest treffende kenschets misschien nog wel luidt: 'een samenstel van gelijkgerichte benaderingen'.³ Daarbinnen zijn vier richtingen te onderscheiden, waarbij Breukelman tot de bijbels-theologische richting is te rekenen, samen met onder andere Zuurmond. Dankzij de studentenpolitiek kreeg Breukelman eind jaren zestig van de vorige eeuw een podium aan de Universiteit van Amsterdam. Het hing in de lucht, het was de tijd van de provo's en de bezetting van het Maagdenhuis, studenten verlangden inspraak en kregen het. Breukelman had als predikant te Simonshaven naam gemaakt met het leerhuis dat hij daar hield. De studenten wilden graag dat hij toetrad tot de staf van de theologische faculteit.

Als een startpunt van de Amsterdamse School moet worden genoemd, komt het jaar 1968 het meest in aanmerking, zoals ik heb beargumenteerd. Van belang ook is de constatering dat Breukelman behoorde tot de Amsterdamse School, maar dat de Amsterdamse School zeker niet Breukelman wàs. Breukelman ontpopte zich wel tot een leidende, veelvuldig op de voorgrond tredende, vertegenwoordiger.

¹ Dietrich Bonhoeffer, brief aan Eberhard Bethge, 3 augustus 1944.

² Noorda, S, 'De zaadstorting van Sara', in: *Filter, tijdschrift over vertalen* (2003) 3, 30.

³ Oost, Omstreden bijbeluitleg, 12.

De Amsterdamse School heeft zich in een aantal opzichten onderscheiden. Dit zijn:

1. De visie op de Schrift; zijn bestaan en eenheid wordt het voornaamste geacht niet zijn ontstaan en vormgeschiedenis. (Zie 1.4.3).
2. Een hieruit volgende synchrone en veel minder diachrone benadering van de Schrift, met aandacht voor structurelementen en intertekstualiteit. (Zie ook 1.4.3).
3. De visie op geschiedenis; de Amsterdamse School gaat uit van 'geschiedende geschiedenis' en niet een historische. A-historisch is echter niet onhistorisch. (Zie 1.4.2 en 1.5.3).
4. Voor Breukelman is bovendien een belangrijk thema is geweest dat in het specifieke steeds het geheel is bedoeld. (Zie 1.5.1).
5. De visie op exegese; in het exegetiseren speelt de joodse traditie een grote rol, waarbij de kanttekening mag worden geplaatst dat dit een nogal massief begrip van deze traditie impliceert. (Zie 1.5.1).
6. De visie op vertalen; het vertaalproces wordt beïnvloed door het conceptuele raamwerk van de vertaler; vertalen zonder interpretatie is onmogelijk. (Zie 2.7).
7. De visie op bijbelvertalen; idiolect vertalen moet in de visie van de Amsterdamse School prevaleren boven dynamisch-equivalent vertalen. Het eigene van de brontekst moet worden gespiegeld in de ontvangende taal. (Zie ook 2.7).
8. De visie op hermeneutiek; filosofische hermeneutiek wordt onderscheiden van bijbelse hermeneutiek. Dit wordt vooral binnen de bijbels-theologische richting van de Amsterdamse School zo gezien. (Zie 3.1.1).

Afzonderlijk bezien is geen van deze punten als uitzonderlijk te bestempelen; naar mijn mening ligt het vernieuwende van de Amsterdamse School in de unieke combinatie ervan in hun benadering van de Schrift.

In hoofdstuk 2 heb ik de punten 6 en 7 hiervan nader uitgewerkt en een eigen visie op bijbelvertalen gegeven, waarbij ik vier vertaalwijzen liet zien. Naast formeel-equivalent en dynamisch-equivalent heb ik twee nieuwe vertaalwijzen benoemd: enerzijds functioneel-equivalent vertalen, dat ik wil definiëren als een combinatie van dynamisch-equivalent vertalen met idiolect vertalen. Kerugmatisch-equivalent vertalen heb ik gedefinieerd als het zodanig vertalen dat de vertaling geen uitlegmogelijkheden afsnijdt. In dat licht bezien bleek de Naardense bijbel een (idiolecte) vertaling die de Amsterdamse uitgangspunten dicht benadert. De discussie tussen de Amsterdamse School en het NBG liet zien dat bijbelvertalen nogal wat controverses oproept. Voor de Amsterdamse School gaat de theologie immer vooraf aan het vertalen, het NBG ziet het precies andersom.

In hoofdstuk 3 kwam punt 8 uitgebreid aan de orde door Amsterdamse visies op Genesis 22 te analyseren. Wat ik mij in deze scriptie onder meer wilde afvragen is of de Amsterdamse school binnen de hermeneutiek een eigen plaats verdient. Hebben haar resultaten heuristische waarde? Ik heb betoogd hoe we te maken hebben met een bijbelse hermeneutiek, die aan de Schrift een bijzondere status toekent. Deze toekenning van een aparte status aan de Schrift leidt tot een onderscheiding van bijbelse hermeneutiek binnen de algemene hermeneutiek. Vooral Zuurmond heeft getracht deze zienswijze van een meer systematisch kader te voorzien. Wanneer deze

uitgangspunten van een bijbelse hermeneutiek worden onderschreven en de benaderingswijze van de Amsterdamse School gevolgd, ontvouwt Genesis 22 zich van een verhaal over het offeren van een kind naar een vertelling over de roeping van Abraham met als ultieme boodschap de openbaring dat God in deze perikoop toont hoe Hij is. Een verrassende, opbeurende, misschien zelfs verhelderende uitleg, met de kanttekening dat het gevaar van subjectivisme erin aanwezig is. Breukelmans methode bewijst zich als een leeswijzer in het schemergebied tussen exegese en dogmatiek, maar niet één zonder heuristische waarde.

‘Te wetenschappelijk voor de kerk, te kerks voor de wetenschap’, zo staat over Breukelman te lezen in het woord vooraf van het in dit onderzoek vaak geciteerde *Eén zo’n mannetje*.⁴ Zelf geloof ik niet dat deze tegenstelling zo scherp gesteld moet worden. Door de opkomst van de Amsterdamse School kwam zij wel weer in de schijnwerpers kwam te staan. Liever houd ik vast aan een complementaire verhouding tussen de (diachrone) historisch-kritische methode enerzijds en de (synchrone) Amsterdamse methode anderzijds. Ze komen beide het best tot hun recht wanneer ze elkaar aanvullen. De vraag ‘Oordeelt de Schrift over de Umwelt of oordeelt de Umwelt over de Schrift?’ wordt dan veel minder belangrijk en ook de kwestie of bijbelverhalen ofwel waar, maar niet zo gebeurd zijn ofwel waar, maar niet precies zo gebeurd, of wellicht zelfs sprookjes bevatten, boet dan aan belang in. Het gaat erom wat de praxis was en wat de functie is van een verhaal als drager daarvan. De ondertitel van deze scriptie luidt: ‘Kan er uit Amsterdam iets goeds komen?’ Ik stel van wel. Ook als je de Schrift niet als rechtstreeks van God gegeven wilt beschouwen.

4.2 Evaluatie

4.2.1 Reflectie

Wat mij het meest overtuigd heeft zijn de opmerkingen van Breukelman en volgelingen aangaande bijbelvertalingen. Ik denk dat uniek is voor Breukelman en de Amsterdamse School, dat zij bereid zijn vertalen als een onderdeel van hermeneutiek te zien. Zonder begrip van welke uitlegmogelijkheden er zouden kunnen zijn van de grondtekst, is verantwoord vertalen van de bijbel onmogelijk.

Wat betreft hermeneutiek ben ik iets voorzichtiger. Breukelman heeft, zoals F. Verbaas dat treffend heeft gekenschetst, de bril van Barth op zijn neus, met nogal sterke glazen.⁵ Dat duwt hem in een sterk kerkelijke hoek. Door ‘hermeneutiek’ gaat een streep, er komt ‘homiletiek’ voor in de plaats te staan. Toch heb ik waardering voor de methode van Breukelman. Toepassing hiervan in hoofdstuk 3 liet mij dingen zien die ik anders niet gezien zou hebben. Los van het bezwaar van subjectivisme, zie ik als beperking van bijbelse hermeneutiek dat zij vooral geschikt lijkt voor narratieven, de evangeliën en eventueel ook voor de poëtische teksten en de wijsheidsliteratuur.⁶ Minder toepasselijk is deze benadering volgens mij voor bijvoorbeeld de brieven van Paulus of

⁴ Bakker, N. (e.a.), Woord vooraf in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo’n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 8.

⁵ Verbaas, F.W., ‘Breukelman in Afrika’, in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo’n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 149

⁶ Met ‘narratieven’ bedoel ik hier de verhalende bijbelboeken.

wetgevende teksten, zoals ook Beek al in een pril stadium in de wording van de methode heeft opgemerkt (zie 1.4.1).

De bijbelse theologie van Breukelman en de Amsterdamse School hebben heuristische waarde. Ik hoop dat deze scriptie ertoe zal bijdragen dat de belangstelling voor Breukelman en zijn manier van bijbellezen hernieuwd zal worden. Ik beseft dat dit een stellingname is, die een wetenschapper kan komen te staan op een minzaam knikje in de richting van de hoek van Barth en Miskotte. Daar sta je dan en dat weet je dan. Een troost is dat er slechter gezelschap denkbaar is. De academie zal repliceren 'en zeker ook beter'. Maar laten we dan ook beseffen dat wij hier met een westerse bril kijken naar van origine Hebreeuwse teksten. Wanneer de joodse exegese van Genesis 22 (zie de citaten uit *Tenachon* in het vorige hoofdstuk) en de uitleg van de Amsterdamse School elkaar ontmoeten, mogen wij westerse, niet-joodse exegeten daar dan zulke dikke vraagtekens bij zetten? Wie kunnen beter beoordelen wat er staat dan de 'mensen van het volk zelf'? Ik realiseer mij dat dit een gezagsargument is, dat koren op de molen is van hen die de Amsterdamse School het liefst als een *incrowd* willen bestempelen. Maar waar Joden volgens Levinas 'naderen om te horen', willen wij westerlingen begrijpen.⁷ En dat betekent ten diepste 'grip krijgen op of over'.⁸ Het is een 'naderen om te kennen'. Het verschil tussen deze (van oorsprong Griekse) benadering en de Joodse wijze van (be)naderen, wordt ook geïllustreerd door de vraag om kennis danwel om een teken: 'Overmits de Joden een teken begeren, en de Grieken wijsheid zoeken; Doch wij prediken Christus, den Gekruisigde, den Joden wel een ergernis, en den Grieken een dwaasheid.' (1 Korintiërs 1:22-23, Statenvertaling).⁹

Voor Levinas kan het verstaan van het 'zijn' de verhouding met de Ander niet overheersen.¹⁰ Teksten hebben hun eigen aard en karakter, die men moet respecteren. Doet men dit niet, dan sluiten ze zich voor je, zoals Breukelman het noemt 'als een oester', omdat hen, de teksten, geen recht wordt gedaan. Levinas zou zeggen: vanuit een tekst wordt een appèl op ons gedaan (net zoals bij een persoon) en daarom moet hij in zijn waarde worden gelaten. Doet men dat, dan opent hij zich en gaat hij spreken. Het tegenovergestelde gebeurt als men - met een Duits woord- de tekst gaat *verdinglichen* - objectiveren. Luisteren naar de tekst is hem laten uitspreken. Niet van te voren al (denken te kunnen) bepalen wat hij te zeggen heeft. In de stilte openbaart de tekst zich, opent hij zich, laat hij (Hij) zich zien (zie ook I Kon. 19:12-13, waar God Zich in een suizende stilte aan Elia toont). Daarom wees Miskotte ons op het bijbels ABC, het alfabet dat men eerst moet leren, wil men de bijbel kunnen lezen. En daarom had Breukelman het over grondwoorden. Het luistert nauw, wil men verstaan wat men leest (zie ook Handelingen 8:30, de vraag van Filippus aan de

⁷ Voortdurend belijdt de synagoge het geloof door te zeggen: Sjema Jisraeel - 'Hoor Israël, de Heer is onze God, de Heer is één' (Deuteronomium 6,4). God is 'uit het horen', zoals J. Engelen, docent catechetiek, verwoordt in Engelen, J.C.M., *Het gelaat: jij die mij aanziet; een eerste inleiding in de filosofie van Emmanuel Levinas*, Hilversum: Gooi & Sticht, 2e druk, 1987, 105.

⁸ In zijn hoofdwerk *Totalité et Infini* verbreedt Levinas zijn fundamentele (maatschappij-)kritiek, 'geen ruimte voor de Ander' tot de totale westerse wijsgerige traditie. In heel de westerse denktraditie zou er ten diepste 'geen begrip voor de Ander' geweest zijn. Het westerse denken is er steeds op uit om dat wat anders is te reduceren tot iets beheersbaars. Deze tendens gaat volgens Levinas terug tot op het antieke Griekse denken. Bron: <http://nl.wikipedia.org> <http://wapedia.mobi/nl> - Emmanuel Levinas, 20-08-09, 22.30.

⁹ Het Griekse woord 'σοφία' kan worden vertaald met 'wijsheid', 'inzicht', 'kennis', 'intelligentie'.

¹⁰ Engelen, J.C.M., *Het gelaat: jij die mij aanziet; een eerste inleiding in de filosofie van Emmanuel Levinas*, Hilversum: Gooi & Sticht, 2^e druk, 1987, 62.

kamerling), dan moet je een tekst benaderen zoals hij benaderd wil worden. Ik denk dat dit de grote verdienste is van de wijze waarop Buber/Rosenzweig, Miskotte en Breukelman hebben geprobeerd om de bijbel uit te leggen. Daar ligt wel het gevaar van subjectivisme, 'innegese', op de loer. Dat is de hoofdreden waarom Breukelman het zo moeilijk heeft gehad in de academische wereld. Ook hielp het niet dat hij behept was met een enorme dosis eigenwijsheid en er slecht tegen kon als mensen het niet met hem eens waren.

4.2.2 Gedachten over de controversen

Ik ben mij ervan bewust dat mijn opvatting dat de resultaten van de Amsterdamse methode waarde hebben, in de academische wereld niet breed wordt gedragen. Ik geef daarvan drie voorbeelden:

1. Het voert hier te ver om zijn studie hiernaar in zijn geheel te bespreken, maar Breukelman geeft mijns inziens goede argumenten voor zijn stelling dat het bijbelboek Genesis als een samengesmede eenheid beschouwd dient te worden.¹¹ Heel Genesis cirkelt rond het geheim van de oorsprong van Israël, zijn eerstelingschap en wording te midden van de volkeren. Het gaat hierbij niet alleen om een eenheid qua thematiek, maar ook om een eenheid qua compositie. Dat is de vernieuwende these die Breukelman poneert. Maar zijn beoogde promotor Beek zag er zelfs geen proefschrift in (zie 1.6.3).
2. Sleutelwoorden kunnen door teksten heen prikken als een spijkerbed door een stuk plastic. Maar dat als onderbouwing van de these dat daarmee iets gezegd wil worden, doet slechts academische wenkbrauwen fronsen. Vgl. Oost, *Omstreden bijbeluitleg*.¹²
3. Wanneer men de interpretatie van een te vertalen bijbeltekst erin betreft, leggen vertaalaspecten bij herhaling onvermoede inhouden bloot (ook in Genesis 22, maar zie vooral hoofdstuk 2). Maar het NBG, gesteund door de vertaalwetenschap, houdt vast aan de stelling dat vertalen vooraf gaat aan iedere interpretatie.

In mijn visie zorgt de retoriek waarvan de Amsterdamse School zich vaak bedient, ervoor dat de dialoog met de academische wereld moeizaam verloopt. Hiermee samenhangend werd ik gewezen op een ander, interessant perspectief: de gebruiksmogelijkheden van taal in het algemeen.¹³ Huub Oosterhuis maakt in zijn boek *In het voorbijgaan* een onderscheid tussen wat hij noemt 'de eerste taal van de wetenschap' en 'de tweede taal van de poëzie, van kunst en van bijbelteksten'.¹⁴ Breukelman en de Amsterdamse School spreken de tweede taal. Wellicht onderstrepen zij wel de noodzaak van een duplex ordo binnen de theologische faculteiten. Het gesprek dat de academische wereld en de Amsterdamse School voeren, lijkt af en toe wel een dialoog tussen doven. De

¹¹ Breukelman, F. H., *Bijbelse Theologie I,2*, Het eerstelingschap van Israël temidden van de volkeren op de aarde als thema van "het Boek van de Verwekkingen van Adam, de mens", Kampen: Kok, 1992.

¹² Het "inlezen" van een maximum aan theologische inhouden in linguïstische begrippen en stilistische verschijnselen, zoals Oost dat verwoord heeft; Oost, *Omstreden bijbeluitleg*, 48.

¹³ Zo mondeling, Prof. L. van de Brom, 21-8-2009, 10.30.

¹⁴ Oosterhuis, H., *In het voorbijgaan*, Utrecht: Ambo, 1968, 236-244.

academische wereld past bij de ‘eerste taal’: de taal van de logica, de taal van de wetenschap, de Amsterdamse School past bij de ‘tweede taal’, de taal van de poëzie, de kunst, de literaire teksten. Wanneer men nu de maatstaven van de eerste taal gebruikt bij teksten van de tweede taal, ontstaan er misverstanden. Die twee talen dienen gescheiden te worden gehouden. Die helderheid moet vanaf het begin in de discussie ingebracht worden. Anders doet men elkaar geen recht: de Amsterdamse School niet aan de historisch-kritische school en omgekeerd de historisch-kritische school niet de Amsterdamse School. Breukelman heeft geen voet aan de grond gekregen binnen de academische wereld omdat hij dat onderscheid niet helder heeft gearticuleerd. Als dit vanaf het begin duidelijk was gezegd/geschreven, dan zou 'het goede' van de Amsterdamse School beter over het voetlicht zijn gekomen, en zouden van de andere kant de resultaten van de historisch-kritische school door vertegenwoordigers van de Amsterdamse school niet zo negatief zijn beoordeeld. Zelfs zou men kunnen zeggen dat ze elkaar nodig hebben. De Amsterdamse School heeft de historisch-kritische school nodig om niet in de valkuil van het subjectivisme te stappen en omgekeerd zou de historisch-kritische school kunnen luisteren naar de Amsterdamse School, om te horen wat er in wonderlijke teksten van de Schrift gezegd wordt. Het doet de bijbel, die in de tweede taal is geschreven, geen recht deze alleen historisch-kritisch te benaderen. In een theologische opleiding volgens duplex ordo, wordt ‘theos’ (= tweede taal) vooral in de kerkelijke opleiding bediend, en ‘logos’ (= eerste taal) vooral in de academie.

4.2.3 Ware dit een scriptie voor de kerkelijke opleiding geweest ...

Breukelman kreeg een podium aan de UvA, maar in wat hij verkondigde ging hij zijn collega's (directe zoals Beek, maar ook indirecte zoals Van der Woude in het hoge noorden) al snel veel te ver. Bij studenten was hij mateloos populair, want bij Breukelman ging het tenminste ergens over. Maar wetenschappelijk was het niet houdbaar, want voor wat hij beweerde moest men wel dit onderschrijven: *Vragen worden andere en teksten worden anders wanneer God erin betrokken wordt*. Breukelman was een gelovige broeder.

‘Klopt en u zal worden opengedaan’, zou Breukelman zelf benoemen als de meerwaarde van zijn methode. We moeten kloppen op teksten, totdat zij zich openen. Augustinus en Luther hebben dit beeld ook gehanteerd. Het gaat dan om opening van de Schrift op een onkenbare wijze. ‘Transsubstantiatie van het Woord’, zoals Breukelman dat ook eens heeft genoemd.¹⁵ God Zelf wendt Zich tot ons in zijn Woord. Dat zijn weer de dikke brillenglazen waarmee de blik naar Barth is gericht. Maar ook met de nodige afstand van de *Kirchliche Dogmatik*, kan gesteld worden, zoals het derde hoofdstuk heeft laten zien, dat de manier van lezen, liever horen, gepraktiseerd door Breukelman en de Amsterdamse School, waardevolle resultaten oplevert.

Het is niet *bon ton* om je achter Breukelman te scharen. De pianist A. Brendel heeft eens gezegd: ‘ik hoor tot het soort pianisten dat zich door het meesterwerk laat vertellen hoe het gespeeld moet worden, niet tot het soort dat het meesterwerk vertelt hoe het moet klinken.’ Meer dan een gevleugeld woord is het niet, maar wel een dat een prachtige verbinding legt tussen twee elementen in een uitspraak van Luther: ‘De muziek is het kostbaarste aan de mens gegeven,

¹⁵ Nieuwpoort, A. van, ‘Er wil iets gezegd worden! Frans Breukelman ter zake’, in: Bakker, N. (red.) e.a., *Eén zo’n mannetje*, Kampen: Kok, 2004, 154

meteen na het Woord Gods'. De uitspraken van Brendel en Luther kunnen betrokken worden op de relatie die de Amsterdamse School ziet tussen hermeneutiek en de Schrift en het gezag dat de Amsterdamse School toekent aan de Schrift. Toevoegen zou ik haast dat als de Schrift het meesterwerk is waaraan Brendel refereert, de methode Breukelman mij haar melodie voorspeelt.

4.2.4 Terugkomend op de onderzoeksvragen

Thans kom ik terug op de in de inleiding geformuleerde onderzoeksvragen. De vragen naar de wording en de betekenis van de Amsterdamse School, de plaats van Frans Breukelman hierbinnen, de gemene delers van hun methode en de resultaten die deze werkwijze kan opleveren voor bijbelvertaling en -uitlegging, zijn in het voorgaande naar mijn mening toereikend behandeld en afdoende beantwoord. Een meer impliciet antwoord heb ik gegeven op de vraag of de kritiek die Breukelman en de Amsterdamse School te verduren hebben gekregen terecht is. In elk geval acht ik de hevigheid hiervan niet op zijn plaats, zonder overigens de gevaren van de werkwijze van de Amsterdamse School en zijn exponenten te willen verzwijgen of veronachtzamen. Het is hier aan de lezer om een eigen oordeel te vormen.

4.3 Verder onderzoek

Het in paragraaf 4.2.2 aangesneden punt, van de twee verschillende talen waar we hier mee te maken zouden kunnen hebben, zou een prachtig onderwerp zijn voor een volgend onderzoek. Als men dit uitgangspunt als hypothese aanneemt, dan kan dat onderzoeken, precies uitzoeken waar beide talen uiteen gaan lopen, bijdragen tot een veel vruchtbaarder dialoog tussen de historisch-kritische school en de Amsterdamse School. Hierbij kan gebruik worden gemaakt van het eenvoudige onderscheid dat Oosterhuis maakt tussen twee talen. Maar ook een veel complexere analyse met toepassing van Wittgensteins taalspelen is denkbaar. De godsdienstfilosofische analyse van religieuze taal heeft in de laatste helft van de vorige eeuw heeft een vloed van inzichten opgeleverd.¹⁶ Deze inzichten zouden naar mijn mening heel vruchtbaar toegepast kunnen worden op de taal van Breukelman en de Amsterdamse School.

Voor ieder vervolgonderzoek naar Breukelman en de Amsterdamse School zou het van enorme waarde zijn als het audiovisueel archief van Breukelman op internet zou worden gezet, dan zouden we Breukelman ook gemakkelijk zelf kunnen horen. De DVD-tjes die ik bezit, onder meer een college over Genesis 1, laten zien dat Breukelman 'in actie' nog veel sterker weet te verduidelijken waar het om gaat dan zijn boeken dat doen.

¹⁶ Een overzicht hiervan is te vinden in Peterson, M., e.a., *Reason and Religious Belief. An Introduction to the Philosophy of Religion*, New York/Oxford: Oxford U.P., 3rd ed., 2002, 166-189.

4.4 Tot besluit Breukelman nog eenmaal zelf

Deze scriptie wil ik besluiten met een citaat van Breukelman zelf. Maar welk? In *De weg der verwachting* schrijft Breukelman dat hij er zonder Miskotte niet geweest zou zijn.¹⁷ Ik koos daarom voor:

Miskotte is degene geweest, die mij geholpen heeft te beseffen, dat er in het oeuvre van Barth – maar let wel: altijd door ons benaderd vanuit de exegese, dat wil zeggen vanuit de Tenach en dus vanuit alles wat wij van Rosenzweig en Buber hebben geleerd – deze beslissing is gevallen. Deze beslissing is geen andere dan die van Barmen over de eenvoud, het ene heil, de ene Naam, het ene verbond, de ene zaak waar het om gaat, de ene toekomst, de ene verrassing, het ene midden.¹⁸

¹⁷ Breukelman, F.H., 'Miskotte's inspiratie: Tenach en dogmatiek', in: Miskotte, K.H., *De weg der verwachting*, Baarn: Ten Have, 1975, 34.

¹⁸ Hofstra, D., 'Een geordende boekenkast; Breukelmans Bijbelse Theologie', in: *Interpretatie; tijdschrift voor bijbelse theologie*, X, 12 (1999), 7. De zogenaamde 'Theologische verklaring van Barmen' bestaat uit zes stellingen die tezamen het theologisch fundament vormden van de *Bekennende Kirche* (Belijdende kerk) in Duitsland tussen 1934 en 1945. Deze theologische verklaring is na de Tweede Wereldoorlog door verschillende protestantse kerken in Noordwest-Europa als kerkelijk belijdenisgeschrift erkend.

Verklaring van enige termen

Colometrie	Tekstindeling in ademeenheden.
Concordant	Woordelijk.
Dogmatiek	Systematische doordenking van de geloofsleer.
Dynamisch-equivalent vertalen	Een vertaling die wel naar de inhoud met het oorspronkelijke woord samenvalt, maar in woordkeus en zinsbouw een grote vrijheid krijgt toegestaan.
Exegese	Het uitleggen en verklaren van geschreven woorden, die vanwege het gewicht van de zaak waar het in hen om gaat, en vanwege de rijkdom van hun inhoud om zo'n verklaring vragen.
Functioneel-equivalent vertalen	Een vertaling die naar de inhoud met het oorspronkelijke woord samenvalt, maar in woordkeus en zinsbouw het 'eigene', 'idiolecte' van de brontaal probeert over te brengen.
Formeel-equivalent vertalen	Een vertaling die zoveel mogelijk met het oorspronkelijke woord samenvalt.
Hermeneutiek	Vertolkingskunde; het geheel der regels die hulp kunnen bieden bij de exegese van geschreven teksten.
Idiolect	Van 'idion' (Grieks) = het eigene / hetzelfde.
Kerugma	Verkondiging.
Kerugmatisch-equivalent vertalen	Een vertaling die zoveel mogelijk interpretaties openlaat door niets te laten verdwijnen van wat in de grondtekst aanwezig is.
Perikoop	Te lezen of gelezen gedeelte uit de bijbel.
Tenach	Een Joodse afkorting van Tora – Nebiim en Chetoebim (respectievelijk de Wet, de Profeten en de Geschriften).
Verbi divini ministerium	Bediening van het Woord van God.

Literatuur

Boeken

Bakker, J.T. en K. Zwanepol (red.), *Door het donkere venster van het geloof. Teksten van Maarten Luther*, Zoetermeer: Meinema, 1993

Bakker, N., e.a. (red.), *Eén zo'n mannetje*, Kampen: Kok, 2004

Barnard, W., *Bezig met Genesis; van ark tot altaar*, Voorburg: Protestantse Stichting Lectuur-voorlichting, 1987

Bauer, U., *Kol haddebarim ha'elleh. All die Worte: Impulse zur Schriftauslegung aus Amsterdam; expliziert an der Schilfmeererzählung in Exodus 13,17-14,31*, Frankfurt am Main: Lang,, 1992

Beek, M.A., *Wegen en voetsporen van het Oude Testament*, Delft: W. Gaade, 2^e druk, 1954

Bekker, Y., *Gesprekken met Frans Breukelman*, 's Graveshage: Meinema, 1989

Breukelman, F.H., *Bijbelse theologie I, 1*, Schrift-lezing: een verhandeling over de kolometrische weergave van bijbelse teksten als hulp bij het lezen en als grondslag voor de exegeese, Kampen: Kok, 1980

Breukelman, F.H., *Bijbelse Theologie I,2*, Het eerstelingschap van Israël temidden van de volkeren op de aarde als thema van "het Boek van de Verwekkingen van Adam, de mens", Kampen: Kok, 1992

Breukelman, F.H., *Debharim: der biblische Wirklichkeitsbegriff des Seins in der Tat*, Kampen: Kok, 1998

Bruggen, J. van, *De toekomst van de bijbelvertaling*, Amsterdam: Ton Bolland, 1975

Campenhuisen, H. von, *Theologenspiess und –spass*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973

Cohn, G.H., *Das Buch Jona im Lichte der biblischen Erzählkunst*, Assen: Van Gorcum, 1969

Den Heyer, C., *De Messiaanse weg; de christologie van het Nieuwe Testament*, 3, Kok: Kampen

Den Heyer, C., *Exegetische methoden in discussie*, Kampen: Kok, 1978

Deurloo, K.A., e.a. (red.), *Amsterdamse cahiers voor exegese en Bijbelse theologie 1*, Kampen: Kok, 1980

Deurloo, K.A., e.a. (red.), *Amsterdamse cahiers voor exegese en Bijbelse theologie 6*, Kampen: Kok, 1985

Deurloo, K. en R. Zuurmond (red.), *De bijbel maakt school. Een Amsterdamse weg in de exegese*. Baarn: Ten Have, 1984

Deurloo, K.A. e.a., *En dat is zeven! Zeven manieren om kinderen uit de Bijbel te vertellen*, Hilversum: NZV, 2001

Deurloo, K. en N. Ter Linden, *Het luistert nauw*, Amsterdam: Van Genneep, 2008

Deurloo, K.A., *Kain en Abel; Onderzoek naar exegetische methode inzake een 'kleine literaire eenheid' in de Tenakh*, Ten Have, Amsterdam, 1967

Deurloo, K.A., *Schrijf dit ter nagedachtenis in het boek*, Amsterdam: Huisdrukkerij Universiteit van Amsterdam, 1975

Engelen, J.C.M., *Het gelaat: jij die mij aanziet; een eerste inleiding in de filosofie van Emmanuel Levinas*, Hilversum: Gooi & Sticht, 2^e druk, 1987

Gilhuis, G.M. en L. Ribbens (illustraties), *Nu dan, luister; bijbelse verhalen- nieuw gehoord, een werk- en vertelboek*, Kampen: Kok, 1990

Jagersma, H., *Abraham*, Kampen: Kok, 1977

Houtman, C., *De Schrift wordt geschreven; op zoek naar een christelijke hermeneutiek van het Oude Testament*, Zoetermeer: Meinema, 2006

Kessler, M. (ed.), *Voices from Amsterdam: A Modern Tradition of Reading Biblical Narrative*, Atlanta: Scholars Press, 1994

Kessler, M. en K. Deurloo, *A Commentary on Genesis: The Book of Beginnings*, New York: Paulist, 2004

Klijn, A.F.J. (red.), *Inleiding tot de studie van het Nieuwe Testament*, Kampen: Kok, 1982

Knegtmans, P.J. en P. van Rooden, *Theologen in ondertal; Godgeleerdheid, godsdienstwetenschap, het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam*, Zoetermeer: Meinema, 2003

Knijff, H.W. de, *Sleutel en slot*, Kampen: Kok, 1980

Kugel, J., *The bible as it was*, Cambridge: Harvard University Press, 1997

Kuitert, H.M., *Voor een tijd een plaats van God, Een karakteristiek van de mens*, Kampen: Ten Have, 2002

Labuschagne, C.J., *Numerical Secrets of the Bible: Rediscovering the Bible Codes*, Texas: Bibal Press, 2000

Labuschagne, C.J., *Wat zegt de Bijbel in Gods Naam? Nieuwe bijbeluitleg en modern godsgeloof*, 's Graveshage: Boekencentrum, 1977

Lam, H.J. en P.J. Vergunst (red.), *Kanttekeningen bij de [Nieuwe Bijbelvertaling]*, Heerenveen: Groen, 2002

Marquardt, F. (red.), *Die Bibel gehört nicht uns; Einwürfe, 6*, München: Kaiser, 1990

Midden van, P., 'De Bijbel op zijn Amsterdams', in: *De bijbel vertaald; De kunst van het kiezen bij het vertalen van de bijbelse geschriften*, Zoetermeer: Meinema, 2007

Miskotte, K.H. *Bijbelsch ABC*, Nijkerk: Callenbach, 1941

Miskotte, K.H., *Het waagstuk der prediking*, Den Haag: D.A. Daamen, 1941

Miskotte, K.H., *De weg der verwachting*, Baarn: Ten Have, 1975

Monshouwer, D. e.a. (red.), *Verwekkingen; feestbundel aangeboden aan Frans Breukelman ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag 1 december 1976*, Amsterdam: Huisdrukkerij Universiteit van Amsterdam, 1976

Munday, J., *Introducing Translation Studies; Theories and applications*, 2nd edition, London: 2008

Naaijken, T, C. Koster, H. Bloemen, *Denken over vertalen*, Nijmegen: Vantilt, 2004

Naastepad, T., *Op de dorsvloer: toespraken en nieuwe liederen uit het leerhuis*, Hilversum: Brand, 1964

Nida, E., *Towards a Science of Translation*, Leiden: Brill, 1964

Nida, E. en C. Taber, *Theory and Practice of Translation*, Leiden: Brill, 1969

Nieuwpoort, A. van en R. Zuurmond e.a. (red.), *De beproeving. Over de nieuwe Bijbelvertaling*, Kampen: Kok, 2005

Noort, E. en E. Tigchelaar, *The sacrifice of Isaac: the Aqedah (Genesis 22) and its interpretations*, Leiden: Brill, 2002

Oost, R., *Omstreden Bijbeluitleg, aspecten en achtergronden van de hermeneutische discussie rondom de exegese van het Oude Testament in Nederland*. Kampen: Kok, 1986

Oosterhuis, H., *In het voorbijgaan*, Utrecht: Ambo, 1968

Paul, M.J. en N.C. van Velzen, *Amersfoortse studies, no 1: De bijbelexegese aan de Amsterdamse school*, Amersfoort: Stichting tot Bevordering van Bijbelgetrouwe Wetenschap, 1989

Peterson, M., e.a., *Reason and Religious Belief. An Introduction to the Philosophy of Religion*, New York/Oxford: Oxford U.P., 3rd ed., 2002

Postma, E., *Dilettant, Pelgrim, Nar; de positie van C.W. Mönnich in cultuur en theologie*, Delft: Eburon, 2008

Smelik, K.A.D., *De voorstelling van Israëls eerste koning in de Masoretische tekst van het Oude Testament*, Amsterdam: P.E. T., 1977

Smelik, K.A.D., *Ruth (Verklaring van de Hebreeuwse Bijbel)*, Kampen: Kok, 2000

Smelik, K.A.D., *1 Samuël I (1-15) (Verklaring van de Hebreeuwse Bijbel)*, Kampen: Kok, 2002

Stoker, W. en H. Vroom, *Verhulde waarheid, Over het begrijpen van religieuze teksten*, Zoetermeer: Meinema, 2000

Ter Linden, N., *Het verhaal gaat*, Kampen: Kok, vanaf 1996

Venuti, L. (red.), *The Translation Studies Reader*, Londen: Routledge, 2004

Woude, A.S. van der (red.), *Inleiding tot de studie van het Oude Testament*, Kampen: Kok, 1986

Zuidema, W. e.a. (red.), *Isaak wordt weer geofferd; de verwerking van de holocaust door jodendom en christendom*, Baarn: Ten Have, 1980

Tijdschriften

Benedictijns tijdschrift 31, 3 (1970)

Centraal Weekblad, 10 november 1989

Centraal Weekblad, 6 januari 2006

Christelijk Weekblad, 8 mei 2009

De eerste lezing 1, 1 (1980)

Filter, tijdschrift over vertalen (2003)

Gereformeerd theologisch tijdschrift, 79, 4 (1979)

Gereformeerd theologisch tijdschrift, 80, 3/4 (1980)

In de Waagschaal, 8 (1952)

In de Waagschaal 9 (1953)

In de Waagschaal, Nwe Jrg I, 15 (1972)

Interpretatie; tijdschrift voor bijbelse theologie, I, 6 (1993)

Interpretatie; tijdschrift voor bijbelse theologie, V, 7 (1994)

Interpretatie; tijdschrift voor bijbelse theologie, X, 12 (1999)

Journal of Biblical Literature, 88 (1968)

Kerk en Theologie 27 (1976)

Kerk en Theologie 30 (1979)

Kerk en Theologie 57 (2006)

Met Andere Woorden 18, 1 (1999)

Om het Levende Woord 5 (1995)

Onze Taal, 73, 10 (2004)

Radix 33, 2 (2007)

Rondom het Woord, theologische etherleergang, 12, 4 (1970)

Rondom het Woord, 36, 3 (1994)

Theologia Reformata 43, 4 (2000)

Verbum et ecclesia, 28, 1 (2007)

Vox Theologica, 38 (1968)

Wapenveld, 44, 6 (1994)

Naslagwerken

Buisman, J.W. en G. Brinkman (red.), *Biografisch lexicon voor de Geschiedenis van het Nederland Protestantisme*, Kampen: Kok, 2006

Geerts, G. (red.), e.a., *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, Groningen: Wolters Noordhoff, 1984

Harinck, G. e.a. (red.), *Christelijke Encyclopedie*, Kampen: Kok, 2005

Heusden, A. van en H. Oosterhuis, *Het eerste boek; het boek Genesis opnieuw gelezen en uitgelegd*, Van Genneep: Amsterdam, 1998

Maatje, F.C., *Literatuurwetenschap. Grondslagen van een theorie van het literaire werk*, Utrecht: Oosthoek, 1970

Oosterhuis, H. en A. van Heusden, *De vijf boeken van Mozes, de Tora: de eerste afdeling van de joodse Schrift* / vert. [uit het Hebreeuws] en van aantekeningen voorzien, Amsterdam: Van Genneep, 1998

Oussoren, P., *De Naardense Bijbel: de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel*, Vught: Skandalon, 2004

Kranten en websites

Hofman, T. M., 'Sola Scriptura in het geding', *Reformatorisch Dagblad*, 29 maart 2006

Lindijer, C.H., 'Amsterdamse school ziet de bijbel als één geheel', in *Trouw*, datum onbekend

Scholtens, L.P.M., 'Wij moeten weer hoorders van het Woord worden', in: *Trouw*, 31 oktober 1980

Smelik, K.A.D., 'Mozes, Houtman en de Amsterdamse School', *Trouw*, 1 september 1980

<http://www.wibilex.de>

<http://bijbelstudie.110mb.com>

<http://hdc.vu.nl>

<http://igitur-archive.library.uu.nl>

<http://members.lycos.nl/Breukelm>

<http://www.refdag.nl/>

<http://www.translationdirectory.com>

<http://nl.wikipedia.org/wiki>

www.rzuurmond.net

<http://www.vpro.nl>

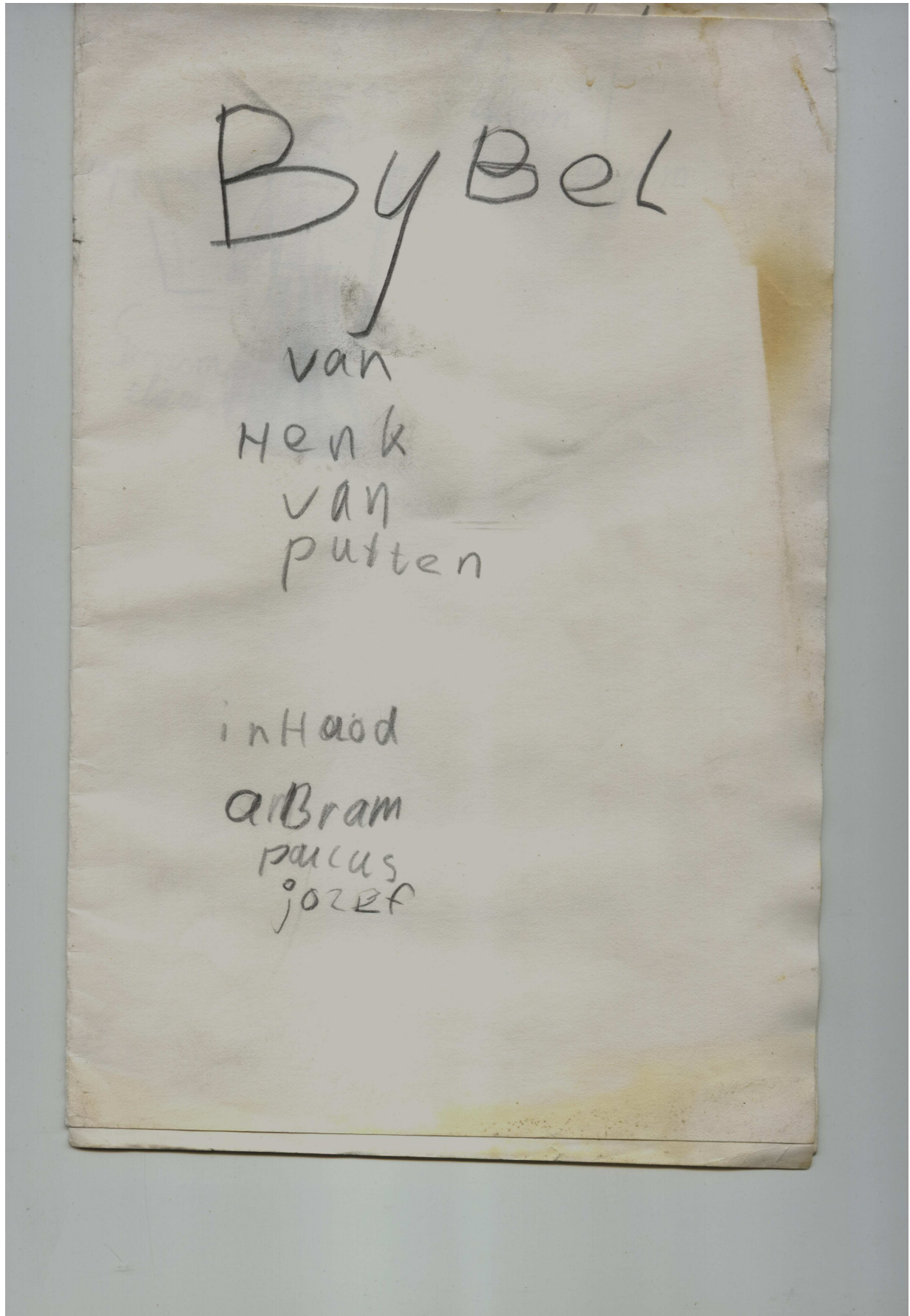
Bijlagen

Abraham offert Izaäk, Rembrandt 1635 (Hermitage Leningrad)

Abraham offert Izaäk, ets van Rembrandt uit 1655

Bijbel van kleine Henk, vervaardigd eind jaren '70

De Wolken

Ik droeg nog kleine kleeren, en ik lag
Lang-uit met moeder in de warme hei,
De wolken schoven boven ons voorbij
En moeder vroeg wat 'k in de wolken zag

En ik riep: Scandinavië, en: eenden,
Daar gaat een dame, schapen met een herder-
De wond'ren werden woord en dreven verder,
Maar 'k zag dat moeder met een glimlach weende.

Toen kwam de tijd dat 'k niet naar boven keek,
Ofschoon de hemel vol van wolken hing,
Ik greep niet naar de vlucht van 't vreemde ding
Dat met zijn schaduw langs mijn leven streek.

-Nu ligt mijn jongen naast mij in de heide
En wijst me wat hij in de wolken ziet,
Nu schrei ik zelf, en zie in het verschiet
De verre wolken waarom moeder schreide-¹

¹ Martinus Nijhoff, *Vormen* (1924).

